

P2
T46

Хр

ВИБРАНІ

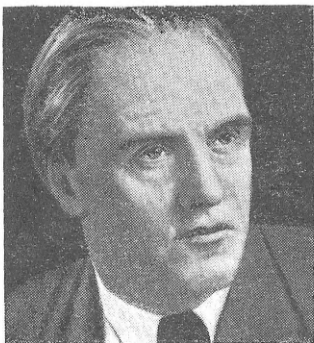
МИКОЛА
ТИХОНОВ

ТВОРИ

17/10/11

17/10/11

**МИКОЛА
ТИХОНОВ**

ВИБРАНІ ТВОРИ

Переклад з російської
за редакцією
МИКОЛИ БАЖАНА

Видавництво художньої літератури «ДНІПРО»
Київ—1966

P2 ✓
T46

642497

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

7—4—2
458—66

Коли білоголовий морський вал переможно здійснюється над скелями і пляжами узбережжя, то і міць, і краса дається йому хвилями всіх рік, які живлять море. Усі вони — одна до дної не схожі, всі особливі і кожна по-особливому прекрасна, але зараз у них у всіх спільне дзвінке ім'я — прибій.

Так, коли перед нами розкривається доробок художника — творче надбання його натхненного, працьовитого життя, — ми не вирізняємо окремих, навіть найулюбленіших творів, бо всі вони в своїй красі й багатодумності владно потребують єдиного, спільного визначення особистості митця. Для Миколи Семеновича Тихонова, одного з найстарших і найвизначніших радянських письменників, таке визначення вкладається в чотири слова: Людина, Поет, Громадянин, Солдат. Мабуть, їх можна вимовляти і в іншому порядку, та незаперечно, що на письмі кожне має починатися великою літерою.

Вперше йому довелось звідати звитяжний і виснажливий солдатський труд ще в юнацькому віці як гусарові його імператорської величності. Гули навкруг громи першої світової війни. Від оспіваної гусарської романтики не залишилось уже нічого. І справа полягала не лише в тому, що приношена гімнастюрка замінила на плечах ровесників-однополчан достославний ментик. «Ми буди, — згадував згодом письменник, — мов цуценята, які гризуть цвях. Ми не розуміли що до чого. Ми не знали, як ступати в світі, ущерть сповненому зброї, багнюки, копей і начальства. Чого було більше? Все-таки начальства... І яке то було начальство!»

Слова про перепоვნений начальством світ (та ще і яким же то начальством!) змальовують не тільки муштру, що гнітила солдата цареві армії. Знахабнілі товстосуми й безсоромні можновладці, орудуючи ярмом голоду і нагасм поліцая, спотворювали в душі трудівника все людське: доблесть обертали

на безшабашність, працю перетворювали на немилу повинність, батьківщину замінювали вірнопідданською присягою царю-батюшці. Та на відповідь раз у раз спалахував протест одчайдушних сміливців, проникливо відбитий Миколою Тихоновим і в багатьох рядках його поезій, і в таких оповіданнях, як «Чорт», «Більярдні кулі». Протест гострий, проте неспроможний виправити становище.

Сімнадцятий рік став останнім роком існування цієї царевої Росії-тюрми, бо в нестримному пориві підвелись уже не окремі сміливці, а весь трудовий люд неосяжної, багатонаціональної імперії російських самодержців. Джон Рід, герой оповідання М. Тихонова «Початок ери», говорить про цей історичний момент, що більшовики «виконали найбільш велике і просте прагнення широких народних мас». А сам поет назвав день Великого Жовтня своїм другим днем народження, початком ери здійснення казки — мрії трудящих і гноблених про некривдне, щасливе життя на землі.

За це здійснення казки Микола Тихонов боровся не лише як солдат і не просто вславив незгасну мужність своїх бойових побратимів, а й створив особливу поетичну форму — баладу, присвячену люду безстрашного серця. Саме такі звитяжці й стали героями перших книг письменника — «Орда» і «Брага». Обидві вони, видані майже одночасно в 1922 році, одразу полонили увагу читачів. Та й хіба могло статися інакше, коли читачами були самовидці народного подвигу — такі ж учасники громадянської війни, як і сам автор «Балади про синій пакет», та їхні діти, що заприсяглись незламною клятвою не принизити батьківської слави.

Для кожного письменника кардинальним моментом у творчому житті є зустріч з своїм читачем, тим, чье серце б'ється з письменницьким в унісон, тим, хто вчуває письменницьким словам, як голосу особистого сумління, тим, кому діла і вчинки героїв прочитаної книги розкривають зміст власного життя. Інколи минає багато років, перше ніж книги письменника знайдуть такого читача; Микола Тихонов мав щастя зустріти його на самому початку письменницького шляху. І цілком закономірно, що герої «Орди» і «Браги», любі обом — і читачеві,

й письменникові, — незмінно залишались на передньому плані пізніших творів, аж до недавньо завершеної поеми «Серго в горах». Адже провідна тема творчості М. Тихонова — тема народження і становлення нового світу, вільного від соціальної кривди, весь час розвивалась і здобувала все більшої та більшої глибини. Пост писав ще задовго до перемоги Жовтня про те, як ревно чекає він того часу:

Коли сонце незвичне зійде
І на скровлену пиву та воду
Мирна тінь мирних праць упаде.

І от здійснилась і ця мрія, бо становлення нового світу потребувало саме мирної, творчої, натхненної праці. Революційна героїка набувала нових рис. Трудове завзяття за років перемоги соціалістичної революції шикувалось в один шерех з бойовою звитягою часів громадянської війни. Мужність, породжена цим завзяттям, не поступалася тій, яка в години переконського штурму наснажувала червоноармійців з такою силою, що й убитий, перше ніж впасти, робив ще крок уперед. Тільки долати доводилось інші вже перешкоди — руїну, успадковану по війні молодому державою трудящих, шійму, залишену поваленим соціальним ладом, виразки, завдані душам людей багатосотлітнім пригніченням.

І в книгах улюбленого письменника знов читач побачив героїв, які простували далі і далі своїм важким і радісним шляхом. У цьому славному гурті крокус і Гуль-Джамаль, перша туркменська жінка — міраб, «господар води» — у країні, де слово «вода» одвіку «було найдорогоціннішим словом, а розподільвачами води за вибором селища завжди призначалися найдосвідченіші бородаті люди».

Путь, пройдено туркменською жінкою Гуль-Джамаль, тільки-но починає сванська дівчина Іоржі. Закони жорстоких прадідівських приписів, скинуті молодим мірабом, ще гнітять дочку сванетських гір. Коли дівчина помщається Семенові Гарселіані, то нарівні з веліннями її палкого серця рукою месниці керують і закони кривавої помсти, які облутували сванів ще й за перших років радянської влади. Але й попри все це Іоржі не зрадить свою «клятву в тумані», ту потаємну клятву, що кожен складає перед самим

собою і не зраджує, доки залишається гідним гордого наймення людини.

«Клятва в тумані», клятва перед власним сумлінням, є, за висловом письменника, клятвою в найголовнішому. А найголовніше для героїв М. Тихонова завжди полягає в боротьбі за людське щастя, невіддільне від нового, народом і для народу будованого найсправедливішого суспільного устрою. З-під пера письменника виходять образи людей, що знають щастя мирної праці, тих

... що зводили Ткварчелі,
Ріонгесу знали труд,
Що створяли силу Храмі,
Здичавілу, як вовчиця,
І з Тбілісі до Самтреді
Протягали проводи.

Тут і будівники першого на Кавказі металургійного велетня Руставі, і збирачка духмяного листу на аджарських чайних плантаціях, і той відчайдушний шофер-кахетинець, що, ніби тесаний з граніту, прикипів до керма машини й мчить крізь зелене урвище ночі від Телава на Сігнах. З цієї всенародної трудової доблесті

Батьки посивілі радіють,
Бо з гордістю бачать вони,
Як здійснюють їхню надію
Незламні й завзяті сини.

У цій багатій портретній галереї визначне місце посідають образи робітників Ленінграда, міста, де народився М. Тихонов 4 грудня 1896 року і на захист якого підвівся пліч-о-пліч із своїми земляками в грізний час Великої Вітчизняної війни. Він знов став солдатом, як і чверть століття перед тим. За дев'яност чорних і жорстких, кривавих і голодних блокадних днів ним написано близько тисячі поезій і нарисів, оповідань і листівок, сповнених невгамовного гніву і зненависті, спопеляючої фашистських нападників. В житті героїв цих творів, як і в житті захисників обложеного міста, перепліталась нерозривно доля солдата і доля трудівника. І машиніста, який вивів доручений йому поїзд з-під бомбового удару (оповідання «Поєдинок»), і п'ятнадцятирічного гвардійця тилу Тимофія Скобелева (оповідання «Я все живу»), і ветеранів Кіровського заводу (поема «Кі-

ров з нами») еднають незламні слова робітничої присяги:

Хай наші супи — жолудси,
Дорожчий від золота хліб,
Ми будем стоять, мов крицеві,
Стомитись ми потім змогли б.

Це поетичний виклад філософії рятівників людства від коричневої чуми, виклад філософії радянського народу, який на бій проти фашизму вийшов в ім'я найкращих радощів у світі — радощів миру, братерства і творчої мирної праці. І до цього бою радянських людей кликали книги письменника-людинолюбця, бо війна точилася

За те, щоб всі краї земні
Фашистські знищили тенета,
Без жаху дихали всі дні...
Щоб смерть і бомбою, й картечю
Не зневажала день ясний,
Щоб рід людський розправив плечі,
Зігнав би скорбну тінь мерщій.

Всяку ж іншу війну — загарбницьку, поневолюючу народи, несправедливу — Микола Тихонов завжди відкидав і викривав її паліть з нещадною ненавистю. Щоб досягти сили і послідовності цього викриття, доведеться знов повернутись до перших творів поета. Ще в одній з найбільш ранніх своїх поезій він примушує нас сумувати разом з матір'ю солдата, яка розуміє, що

... той, хто грався біля неї долі,
Назад додому більше не прийде.

Рядками гінкого баладного вірша розповідає письменник про те, як дружину егеря Івана Денисова спіткала самотня смерть, нагадує про дівчат, що й нареченого зустрічають мовчки, бо за невблаганних днів війни

Навіть радість і гордість нині
Загубили гучні слова.

Голос поета міцніє в мужньому протесті проти воєнного лиха, раз від разу суворіше дзвенить у ньому сталь громадського опору підступам і зазіханням мілітаризму. Вражаючий образ справжніх випуватців воєн знайшов М. Тихонов ще на початку

своїї письменницької діяльності. Над строфами його «Афганської балади», здається вперше в світовій поезії, шугнула зловісна тінь колонізаторського бомбардувальника, як символ сваволі сильнішого, як гуркіт диктату поневолювача.

Письменник розумів, що збройна боротьба поневолених може бути переможною лише тоді, коли спирається на дружню підтримку інших народів, коли перед гнобленими постає несхибний дороговказ — приклад Країни Рад, полум'яне слово Леніна. Так була створена поема «Самі», так згодом з'явилися поезії «Скрізь ранній ранок», «Молодий підпільник», «Протигаз». Тим виповнювалась і набирала сили ще одна ріка, яка живить творчість Миколи Тихонова, — життєдайна ріка дружби народів. Мов велетенські хвилі привітності й приязні, здіймаються в її течії книги і цикли, присвячені Кавказу і Туркменії, Індії та Югославії, Китаю і Пакистану. Для нас особливо дорогими є слова поваги і любові, мовлені поетом про Україну, батьківщину Шевченка, батьківщину Франка. Поет пише, що для нього:

У віршах, в піснях старовишних,
В роздоллі, у славі звитяг
Ставала, жила Україна,
Як спів, як душа, як життя.

І тут-таки ж підкреслює, що з дитинства для нього Шевченкова мова звучала разом з пушкінською. Імена цих трьох великих поетів не випадково стоять поряд у віршах Тихонова. Реалізм творчої манери такий послідовний у кожного і такий відмінний у той же час, — прозорий у Пушкіна, гнівно-вогненний у Шевченка, нещадно викривальний у Франка, — цей реалізм мав відчутний вплив на творчість Тихонова, так само як і на творчість провідних поетів Радянської України. Тому-то стільки спільних рис спостерігаємо в поетичному п'єсмі Тихонова і Тичини, Тихонова і Рильського та багатьох інших українських поетів, насамперед тих, хто пристрасно звертався до оборонної і антивоєнної тематики. Їх не міг не чарувати виразністю свого віршувального малюнка такий визначний майстер батального жанру, як Тихонов, творець особливої форми балади, де швидкий розвиток фабульних ситуацій підкреслюють-

ся документально-сухуватою точністю опису не лише самих подій, а й усього їх речового оточення. І навпаки — твори поетів України раз у раз знаходили відгук у поезиї М. Тихонова.

Батальні вірші «Орди» і «Браги» де в чому визначили сюжетні теми ранніх балад Миколи Бажана. Та ще прикметнішим є те, що обидва поети розвивали знайдену форму в тому самому напрямі. Поезії М. Тихонова «Пам'яті друга», «Балада про трьох комуністів», «Подвиг Кучерова» мають виразні паралелі з віршованим циклом «У дні війни», насамперед з такими творами, як «Балада про подвиг», «В яру». Дуже близькі до цих спільних творчих пошуків і окремі поезії Павла Тичини, написані під час війни («Люба Земська»), а також партизанські поезії Платона Воронька.

Цей творчий перегук не обмежено лише вузькими рамками даного жанру. Ряд нових індіських віршів М. Тихонова створено в тому ж ключі, що й «Пароплав «Мічурін» в Індії» П. Тичини. Коли ж у поезіях з циклу «Грузинська весна» М. Тихонов порівнює веселку над урвищами Сагурамо з мостом дружби осяйної, прокладеним від серця до серця збратаних нині народів, то хто не згадає величного символу ленінської дружби народів, яким Максим Рильський відкриває свою книгу «Мости»?! Усе це, може, і дещо уривчасті, але незаперечні риси творчого єднання, що зробило М. Тихонова другом багатьох українських поетів старшого покоління і вчителем поетів покоління молодшого.

Громадянська наснага проймає всі твори М. Тихонова, навіть пайліричніші, найінтимніші. Саме це вміння пов'язати особисті почуття й думки з подіями суспільної ваги дає достатні підстави називати його письменником-громадянином. Він прагне якнайбільшої віддачі своїх сил народові. Так, у боях поет брав участь не тільки як співець солдатської мужності, але і як солдат; у всенародній боротьбі за мир не тільки насталовав поетичне викривальне слово, а й став громадським діячем світового руху, головою Радянського комітету захисту миру і членом Всесвітньої Ради Миру.

Таким же багатограним є і внесок М. Тихонова в справу зміцнення дружби народів, єднання братніх

культур. Тут і багатодумні літературні твори, і блискучі віршовані переклади, і невтомна організаційна робота. І для того, щоб упав мур мовчанки, який роз'єднував у дожовтневій Росії поетів різних національних літератур, М. Тихонов віддав роки і роки своєї натхненної діяльності. Чимало сил доклав він зокрема до зміцнення братніх взаємин літератур Росії та України. Справедливо українська громадськість відзначила цей його труд найвищою літературною премією республіки — премією імені Т. Г. Шевченка.

Скромний, вдумливий і вимогливий до себе, як митець і людина, Микола Тихонов писав колись, повертаючись з однієї з своїх численних подорожей:

Я в житті зазнав багато,
Не ховавсь від бур піде.
Буду й далі путь верстати,
Що до спокою не йде.

І про все, спостережене на цій нелегкій і неспокійній путі, поет завжди прагнув розповісти своїм читачам — правдиво, сміливо, переконливо. Тим-то, коли білоголовий вал тихоновської поезії могутнім прибоєм підноситься в наших серцях, радісно стає, що море його творчого доробку живилось і живиться хвилями таких численних, таких різних і таких прекрасних річок життя.

Володимир Ковалевський

ПОЕЗІЇ

Обминув у житті мене спокій,
Цей стокий кульгавий старик.
Не молюся в час битви жорстокий
І благання складати не звик.

І коли запалає граната
Над гайком чи над муром споруд,
Я приймаю страждання, як брата.
Що від голоду довгого схуд.

Але ревно чекаю я сходу,
Коли сонце незвичне зійде
І на скровлену ниву та воду
Мирна тінь мирних праць упаде.

1916—1917

*

Коли піду, матусенька моя
Зігнеться зовсім, але слухать буде,
Всього не зрозумівши до пуття,
Що гомонять про мене різні люди.

Сковзуча голка з рук її впаде,
По лицях плями поповзуть поволі,
Бо ж той, хто грався біля неї долі,
Назад додому більше не прийде.

1920

БАЛАДА ПРО ЦВЯХИ

Спокійно люльку докурив до кінця,
Спокійно усмішку стер з лица:

«Офіцери, вперед! Командо, позір!»
Сухою ходою іде командир.

І слова рівняються теж навпрост:
«З якоря в вісім. Курс — ост.

В кого дружина, діти, брат,
Пишіть,— ми не прийдем назад.

Зате буде добрий кегельбан».
І старший сказав: «Єсть, капітан!»

А найзухваліший з молодих
Дивився на сонце над гладдю води.

«Байдуже нам! — проказав він тоді.—
Навіть спокійніш лежати в воді!»

Адмірал ще удосвіта рапорт прийма:
«Наказ здійснено. Живих нема».

Цвяхи робити б з людей цих слід,—
Служили б ті цвяхи по тисячі літ.

1919—1922

БАЛАДА ПРО СИНІЙ ПАКЕТ

Лікті різали вітер, майнув переліг.
Чоловік ледь добіг, почорнів, ліг.

Ліг до вогню, прохрипів: «Коня!» —
І вогнище холодом відганя.

А кінь ударив, закусив мундштук.
Чотири копита і пара рук.

Озеро — в озеро, даль надбіга.
Небо зігнулось, як дуга.

Як телеграма, летить земля.
Дзвонять дзвоном лунким поля.

Та не птиця, не маяло— серце коня,
За кілька годин воно хід зупиня.

Два кроки — стрибок, і кінь поник.
Один прийшов на вокзал чоловік.

Він дихав, як міх, раз у раз.
Вокзал сказав йому: «Гаразд».

«Гаразд»,— прошумів йому паротяг
І синій пакет повіз по путях.

На північ він пакет, хитаючись, віз.
Тільки цокіт коліс, тільки цокіт коліс.

Верст сімдесят вже проїхав лист,
На сімдесят третій — над річкою міст.

Динаміт і бікфордів шнур — це брати,
І вагон за вагоном летять з висоти.

Капуста і соняшник, будка й штахет.
Комендант простий, і простий пакет.

А льотчик упертий, ще й випив юнак,
І зеленою кров'ю впився літак.

Ударило в небо чотири крила.
Імла захиталась, імла попливла.

Ні прожектора, ні зірок,
Ні шелесту поля, ні шуму річок.

З плечей уже звалюється голова.
Тула майнула — пливе Москва.

Та кермо заснуло на льоту,
Проспало кермо висоти висоту.

Назустріч поривисто мчить земля.
Бігли, мов спутані, люди здаля.

Сказав — набилась в рот пилюга:
«Спочатку пакет, тоді нога».

Пустка в Москві, кругом тишина,
Місто прокидатися почина.

І Кремль іще спить в ранковій млі,
Та люди ніколи не сплять у Кремлі.

Грязюка й кров на пакеті лежить,
І чоловік розірвав його вмить.

Глянув, об френч руки обтер,
Зім'яв і кинув геть папер.

«На тридцять хвилин запізнився лист.
Не треба — я знаю вже його зміст».

1922

ПЕРЕКОП

Котяться зорі, алмаз на алмаз,
В гаях кипарисових вітер замовк.
Гвинтівка, підсумок, та протигаз,
І хліба — шматок на трьох.

Наче вигаптуваний потік,
Туман сповив виноградний сад,
Ночей не спимо ми четвертий рік,
Нас голод терзав, і вогонь нас пік,
Та служить наказу солдат.

«Для червоних бригад —
Вся в лабетах земля...»
...Захлинувся багнет, зломився приклад,
На шиї свистить петля...

За море б'ємося, за сяйво зір,
Кожен крок — наш і не наш,
Вовкодави крилаті накинулись з гір,
Живими мостами мостять Сиваш!

Та, перше ніж власти, вбитий солдат
Робить ще крок вперед.
Сьогодні тут влада не куль, не гранат
І наш не хитнеться багнет.

За нами ж бо діти сліпі, без ніг,
Діти гіркої біди,
За нами міста на уламках доріг,
Де ні хліба, ні вогню, ні води.

За горами ж і сонце, й спочинок, і рай,
Нехай це міраж — все одно!

Коли тисячі вигукнуть слово: «Віддай!» —
Сильніше за бурю воно.

І от, коли місяць за хмари забіг,
Сховавшись за хмарне тло,
По гнутих багнетах, від крові рудих,
Сонце до нас зійшло.

Дельфіни гуляли у млі,
Чайок кигикав хор,
І довгі запінені кораблі
Повертали уже на Босфор.

Ми лягли під дерева, під скелі, в траву,
І сон торкнувся повік —
Уперше не в крові і не наяву,
Уперше за четвертий рік...

Нам снилось — сто літ проживи лишень,
Такого не вгледити ти!
Та про це не можна ні скласти пісень,
Ні просто розповісти!

1922

Сокира, куля, мотуз і вогонь,
Як слуги, кланялись і йшли за нами,
І в кожній краплі спав потоп.
Крізь дрібен камінь проростали гори,
І в прутику, розчавленім ногою,
Шуміла чорнорука рать лісів.

Неправда з нами їла і пила,
За давнім звичаєм, гуділи дзвони,
Монети всі утратили свій брязк,
І діти не жахалися мерців.
Тоді уперше научились ми
Прекрасних слів, гірких і безпощадних.

1921

ВІРМЕНІЯ

В долонях гір, розколотих
Тим ломом часу-темряви,
Мов яблуко із золота,
Красує тут Вірменія.

Всі ікла війн і полум'я
Підрубано навкруг.
Під прапором оновлення
Проходить полем плуг.

Поклявшись Араратом
І Арагацом повним,
Вона назвала братом
Роботи день невтомний.

І лісом Діліжаном,
І Зангезура міддю,
І Дзорагеса валом
Владає день блакитний...

Ген Азія ще в ліності,
В нас зміна — в кождім племені.
Форпостом працьовитості
Красує тут Вірменія.

1921

«ЦІНАНДАЛІ»

Я пройшов над Алазанню,
Над потоком водяним,
Сивим, ніби спогадання,
І, як пісня, молодим.

По радгоспу «Цінандалі»
Вже осіння йшла пора,
Наді мною пролітали
Птиці темного пера.

Перед мене, де причали
Виноградарських човнів,
Мудреці людей навчали,
Щоб життя цвіло, як спів.

Розливався плин чудовий,
Щоб печаль розбити в прах:
Чорний, жовтий, пурпуровий,
По прославлених льохах.

Та, йдучи крізь буйні ночі,
Бачив я в чарках на дні
Лиш одне лице жіноче,
Бачив риси лиш одні.

І в гаях, де пахне зілля,
Серед скель, як сон, легких,
Я думок тяжкою сіллю
Посипав безжурний сміх.

Це тому, що веселитись
Може й листя на гілках,

Це тому, що оселитись
Я б не міг у цих краях.

Це тому, що перехожий,
Перебіжний, ніби тінь,
Ні на скелі я не схожий,
Ні на лісову глибінь.

Я пройшов над Алазанню,
Над примхливістю води,
Сивий, ніби спогадання,
І, як пісня, молодий.

1935

НІЧНЕ СВЯТО В АЛЛАВЕРДИ

Заблукавши за Гомбори, за Телава мури древні,
Трапив я вночі на свято в аллавердській
стороні.
Чихиртмою, димом ватрищ пахнули жаркі
харчевні
Над наляканим стогнанням смутнолицих
баранів.

Люди плямкали, співали, мліли в кахетинській
втомі,
З галасом хевсурським грали під наметами
в купах.
Мчали вершники, піднісши тички з віхтями
солони,
Що палала, освітивши всі сучки нам на тичках.

Брів я, вбравшись в кров овечу і ступаючи
по шкурах.
І неясне хвилювання стало ширитись в мені.
Піднесло мене гудіння, й попливло в гудіннях
хмурих
Моє тіло, наче риба, приголомшена вві сні.

Вже немає супокою в огнищах, що тхнуть
металом,
Ні в наметах божевільних, ні в ударах
чорних ніг,

Раптом темрява зродила люду дивного
гурток,
Просто лячно виглядав він між святкової
орди:
Все в людей цих — особливе, навіть голос,
навіть крок,
Наче забрели рибалки в край, де не було води.

То сліпі музики разом піднесли смички
увись
І заграли, заспівали, роззявляючи роти,
Наче враз із трав зелених цвіркуни жорсткі
звелись.
Я читав на їхніх лицах знак турботи й тяготи.

Ось усі сліпі музики зотягли тоненький спів,
І людей цих ніс, як повідь, ночі темний
круговид.
Та пройшов, мов зрячий, бубон крізь мелодію
сліпців.
Я побачив: на шоломі зірка залишила слід —
На злинялому шоломі в одного із тих музик.
Він сидів од нас найдалі, пояс торгаючи свій.
На шолом його подертий задивившись
звіддалік,
Неподібний сам до себе, підхопився я
мерщій,—

Начебто я партизанів
В алазанській стороні,
Нині ж заново поглянув
На цей край, близький мені,

І побачив, як по плаю,
Між крижаних скель і прірв,

Буйволи спокійно спали, наче зроблені із замші,
Як цяцьки дітей тутешніх для простісінької
гри.

Заблукавши за Гомбори, за Телава мури давні,
Я уздрів нічну пишноту аллавердської землі.
Крапала холодна мжичка, спали лиця друзів
славні,
Сріблом та старою черню ледь полискуючи
в млі.

Враз надибав барана я — синьоцокий
і кульгавий,
В ре'яхи жорстокі вбравшись, терся боком
він брудним
Об покинуту попону, об кущі, об камінь
ржавий,
І світанку гостре лезо вже підносилося
над ним.

МОЛОДИЙ ПІДПІЛЬНИК

Не снігом тим глибоким,
Що шир навкруг простер,
Не вигадки наскоками
Я захопивсь тепер,—

Я віршів всім наснаженням
Занурився б в життя!
Замисливсь вірш мій, вражений,
Над віршовим буттям.

У ночі чорні й грозяні,
Крізь тьму нічних годин,
Світінням літер фосфорних
Хотів блищати він.

Та ось в пориві пильному,
В рядка ранковій млі
Німецького підпільника
Я бачу віддалі.

Ходою неквапливою
Іде; спинив ходу,
Почувши, як виспіває
Звичайний птах в саду.

Згадав він, як розлючено
Тюрми гнітить стіна,
Як мисль про втому й змучення
Він одкидав сповна,—

Він думав незбентежено,
По-дружньому сливе,
Що лип оцих мереживо
Його переживе.

Вони свободи іменем
Клянуться, як і він,
Що теж на подвиг виміняв
Життя свого плин.

І тільки треба витримать,
Непевності зректись,
Хоч підступами хитрими
Пастки таяться скрізь.

В цій зустрічі удосвіта —
Мій вірше, ти затям! —
Жила вся сила досвіду
І вся снага життя.

Змалюй, як гнеться в інеї
Галуззя лип старих
І пісеньки пташиної
Тоненький блиск на них.

Змалюй, як вранці стежкою
Йде юний чоловік,
Який життю прийдешньому
Служить себе прирік.

Отож змалюй по совісті
Світання, спів, гаї.
Це все — початок повісті,
Життя — творець її.

НАРОДНІ ТАНЦІ В ГАЙД-ПАРКУ

Під ці гомінкі старі крони,
Під неба британського схмарену вись
Народи Дунаю, і Рони,
І Рейна, і Ебро зійшлись.

І от вже брязкоче речисто
В солдатській розмірності кроків тяжких
Німецького табору виступ,
Багаття на землях чужих.

Іспанська загониста доблесть
Засяла, як племінь рудавий орла;
Якась ненасмілена область
В чабанському вальсі пливла.

Війнуло з студених фіордів,
Гриміло журбою угорських рівнин,
Майнули і скромність, і гордість
І мирно пішли на спочин.

Аж раптом прикрасився вечір —
В народів барвистім пришишклім кружку
Радянська снага молодеча
Іде по англійським лужку.

І танець — не знати що коїть,
І в ритмі — винищувача точний зліт,
І годі вже, край супокою,
І серце — безмежне, як світ.

Аж серця замало, хоч вийми,
І рине повітря з усіх нічних жил
Для цих от летючих обіймів,
Для цих от розгорнутих крил.

В них сила, і міць, і підпори
Душі найбагатших одвертих глибин,
І шир, що за степ неозорий
Був більший, просторіший він.

І небо от-от вже зірниці
Розчахнуть, і зоряно — поміч не клич! —
Посиплеться в прірву криниці
Англійська здивована ніч.

Глядач з пишних заростів парку
Був начебто вирваний кличем дзвінком —
І вгору полинув він шпарко
З потоком оцим висхідним.

І вже він нічого не вдіє —
Ширяє, як в леті, в хлоп'ячому сні,
Лиш бачить, що він молодіє,
Пірнаючи в тій глибині.

Аж от уже все, як раніше,
Лише в океані прадавніх листків
Дерева відчай ще колише
Під градом захоплених слів.

Зірватися б їм, і рвонутись,
І ринуться — ніг і душі не жалій! —
Розмаєм стрімким революції
Шуміти по Англії всій.

ПРОВУЛОК КОТА-РИБОЛОВА

Там підступила до стіни стіна,
А в них ані дверей, ані вікна,

І поміж них такий, аж видно й дно,
Тече струмок, лиш назвисько одно.

Колись і він був повен водних справ
І мудрий кіт над тим струмком блукав,

Щоб харч якийсь хазяїну добуть,
Стромляв кіт лапу в глибу каламуть

І роздивлявсь уважно на улов,
Що сірий пазур спритно наколов.

Коли ж рибчина йшла неначе в брак,
То знов у воду ліз той кіт-батрак,

І розголос поміж людей пройшов:
«Оце-то кіт, та й звати ж — риболов!»

Провулок той котові віддали
За хист рибальський, гідний похвали.

У затинку від зал і злоби справ
Наріж мені цю повість розказав.

Тепер струмок такий, аж світить дно,
Вудинки обіч — назвисько одно.

Нема сентиментальності в мені,
Ані жалю по тім струмку й стіні,

Та кіт, що вмів людині так служити,
Нехай героєм пісні буде жить.

З провулка, ніби з сутінку печер,
В країну рідну я дивлюсь тепер.

І вам, собаки, вартові границь,
Вам коні, бистролетніші за птиць,

Тундр олені, глитателі снігів,
Верблюди закаспійських берегів,—

Не жартома кажу я їй не на сміх,—
Спасибі щире вам від нас усіх

За простоту, за скромність, за труди,
За вміння добре працювать завжди.

Я хочу, звірі рідної землі,
Щоб ви жили в пошані, а не в злі,

Щоб шанували так вас за діла,
На котрі ваша доблесть навела,

Як місто це за хист і простоту
Складає шану батраку-коту.

1935—1936

ПОВЕРНЕННЯ

Я вдихаю мужність цих просторів,
Пада порох чужини з плеча,
Жив я в днях чужих не як історик,
Націй за книжками не вивчав.

Кров рядків в моїх буяє жилах,
В них ненависть і любов моя,
Он інакше й чайки закружили,
За Толбухін вирвавшись маяк.

Не летіти їм на захід знову,
Не дубіти в чужоземну ніч.
Вже вчуваю я радянську мову,
Мідь затоки світиться увіч.

Збагативши серце тінню друга,
Я на пінний захід задививсь.
Пройдемо ми, словнені потуги,
По дорогах всесвіту колись.

Я багато мандрував по світу
І казав собі уже стократ,
Що тебе нікому не затьмити,
Мій красуню славний — Ленінград!

1936

ПРОТИГАЗ

Я на руді тримаю протигаз,
Звертаючись до нього, я говорю:
— Ми у країні живемо суворій,
Але у неї розум не погас.

О протигазе!

Гумою липкою
Обтягнута Європи голова,
І усмішки не видно під тобою,
Ліс не шумить, не шелестить трава.

Лиш каламутні риб'ячі зіниці
Вдивляються крізь сірий намул днів.
Хто спокусив тебе на вчинки ниці?
Який тебе коханець погубив?

Навіщо ти співала і трудилась,
Збирала по містах старовину?
Невже для того, щоб тобі, як милість,
Білястий холод щоки обтягнув?

Немов з хмарин приходить ніжність,
жалість...

У тебе одібрали шахраї
Останнє, що у тебе ще лишалось,—
Обличчя риси людяні твої!

Звичайні риси простої людини,—
Живи собі, не скигли, не кричи,—
Та голова не птаха, не рибини
Без язика стовбичить на плечі.

Ти й не почувш за покровом гуми,
Коли, піднявши гуркоту верству,
Розгнузданих смертей посунуть тлуми,
Щоб гордість людства знищити живу.

Але на площах буйного Парижа
Йшов не тому до бою чоловік,
Щоб вільності його прийдешній вік
Скосила випадково куля хижа;

І не тому англійські шахтарі
По шахтах клятву вірності складали;
І не тому іспанські бунтарі
В шатрах під руб'ям динаміт ховали;

І не тому у пітьмі тюрем кат
Терзав людей Німеччини без краю;
І не тому в Астурії солдат
Так умирав, як смолоскип вмирає;

І не тому десь в Африці далекій
Діливсь води останньої ковтком
Син Абіссинії в годину спеки
З обдуреним ломбардським селяком.

О протигазе!

Віри я не йму,
Що ти, мішок, яким би жах лиш мірять,
Вдягнеш прекрасні людські риси в тьму
І будеш владу смерті в світі ширить!

Ім'я землі земель я ставлю в ряд,
В сумне твоє вдивляючись обличчя!
В безсонну ніч створив тебе для звад
Учений, що злякавсь виття сторіччя.

Та прийде день — і приб'ємо ми скрізь
Тебе, соломою набивши, в хаті.
Так висіли в Ассінії колись
Біля домів опудала строкаті,

Щоб відганять хвороби і чортів.
Співбесідник лихої завірюхи,
Мішенню станеш ти для дітлахів,
Невільником останньої наруги.

Зістарівшись, прийду до тебе я,
І сонця поринатиме суденце,
Спів забринить, як невська течія,
І наших щік обвітрених торкнеться.

Я люблю тебе тою — над досвіт,
Без рум'ян — мов різьблену різцем —
З чорним блиском в жорсткому волоссі,
Із поблідлим суворим лицем.

Та, віднявши і руки, і губи,
Ти відходиш, у даль ідучи,
Але ж серце не може від згуби
Відректись, як від стрічі вночі.

Наче сон хто ввірвав — і незчулись!
Ти відходиш, як сон, в глибину
Чужедальніх неходжених вулиць,
Щоб країну змінить не одну.

Ти — мій водих у присмерку ржавім,
Що, як мука, ятрить і пече,
І в Парижа бульварній заграві,
І в імлі лєнінградських ночей.

В закавказьких ущелистих горах,
У байдужжі московських зимівль
Знов я дихав солодкістю горя,
До якого дожити зумів.

Де ж тебе я ще стрінуги маю?
Де на вроду твою задивлюсь?
Із якої імли у відчаю
Ти всміхнешся — мені, не комусь?

Крізь тривогу пройду не одну я,—
Між фатальних новин, в суєті,
Я не ремствую, я не ревную,—
Ти — мій хліб в голодівлю чуттів.

1937

РАДЯНСЬКИЙ ПРАПОР

Вогнем налитий пломінким,
Розквітлий, мов зоря,
На ньому золотом тонким
Три доблесті горять:
То молот трудових побід
І серп в братерстві з ним,
Ясної зірки п'ятицвіт
В обвідді золотім.

Удар народної руки
Розвіяв ворогів,
І сто народів на віки
Наш прапор окрилив,
На щонайвищій висоті,
На щонайдальшій широті,
У хвилях безконечних лав,
В селі і в місті запалав.

В нім — шана людям всіх країн,
У світі найпростіший — він,
В нім — слави гордий, вольний щипець,
У світі найпалкіший — він,
В нім — сили нашої розгін,
У світі найсильніший — він,
В нім — наша правда, як рубін,
Правдивий — тільки він!

1937

І знов одвідав я Донгуз-Орун —
Крізь лід світивсь ріки крутий бурун.

Сніги звисали, мов передчуття.
Я бачив: строге знов моє життя.
Я знов життю зрадів, як в дні нові,
Що можна спать край каменя в траві,
І ногу ставити в шумний потік,
Барліг тривожити, щоб звір утік,
І, лежачи біля вогню в гаю,
До ранку думу думати свою,

І, звівшись вранці поміж зел в росі,
Побачить світ, де барви інші всі.

НАМЕТ ПІД ВИБОРГОМ

Віссаріонові Саянову

Приснились юність, сніг,
Далеких друзів тіні,
І ніжність лиць у сні
Була як сніг в долині.

Прокинувсь я і враз
Із ліжка звівсь на ноги.
Я пригадав в цей час
Гірські свої дороги.

Вузкий в наметі вхід,
Багряних смерків далі,
В горах рожевий лід
І гуркоти обвалів.

Було все наяву,
Все відчував я грубо —
І те, що я живу,
І холод льодоруба.

Та все тепер не так.
Поділись гори де ті?
І ось: нічний бівак
Під Выборгом, в наметі.

Не вечір пламенів,
А Выборга пожари,
І не обвал гримів,
А батареї удари.

Не льодоруба сталь —
Блищить гвинтівка грізно..
Днів юності не жаль,
Переродитись пізно.

Я знав свій край, як сад,
Знав щастя супокою,
І рев чужих гармат
Не владен наді мною.

Дні битви не страшні.
Я знаю всі прикмети —
Ці сни мої вві сні,
Ці два мої намети.

1940

ПЕРЕКЛИК ГЕРОІВ

Обличчя осені фарбує
Рум'янцем вітер степовий,
Чотири голоси він чує,
Немов переклик бойовий.

Над степом дальнім, степом голим
Могутній голос говорив:
«Я друга вірного, монгола,
Оборонив і захистив!

З височини ворожі крила
Я скинув на гіркі піски,
Де вітер вкрай заносить пилом
Розбитих гусениць друзки!»

Над Львовом, над гаями Пущі
Веселий голос теж злетів:
«Спішив я з радістю все дужче
На заклик дорогих братів».

Над валом Балтики шаленим
З-над моря голос гомонів:
«Я свій обов'язок священний
Теж виконав в огні боїв!

Для ворогів без краю грізний,
Я став на дружби берегах,
Щоб славу любої Вітчизни
І день і ніч оберігати!»

Над фінським вересом луною
Йшов голос в неба глибину:
«На бій тут відповів я боєм,
До льоту крила розгорнув!

Ширяють перемоги крила,
Розпочалась нова пора.
І знов ріка Сестра вступила
В сім'ю радянську, як сестра!»

АЛЬПІНІСТИ

1

Повзуть по міжгір'ях колючих,
Ідуть у вузьких коридорах,
По фірнах повислих, схололих
Чи гребенем гострим по кручах,
По схилах сипучих, як порох,
Вганяють гаки на голих,
Насуплених скелях вони.

Звитяжці, шаленці, герої!
Розтринькав я молодість марно:
Не йшов по кордонах небесних,
Як ви, серцем віддані висі,
І з вами не стать мені в ряд.
Я бачу і плачу від мислі,
Що зник уже шлях мій на скелі,
Що мій льодоруб не ударить
Ні в ребра одвічної Шхари,
Ні в гребінь шаленої Шхельди,
Ні в білий, як смерть, Чалаат!

2

Коли приносять альпініста —
Обвалом зламана нога,—
Його кладуть в траву пашисту,
А він думками у снігах.

Турботи друзів, сонце в травах —
Все шепотить йому: покинь.

В його ж думках найважчий траверс,
Завзяття, лід і височінь!

3

Врубавшись в лід, крізь хуртовину,—
На плечах крижана кора,—
Вони ідуть слідом єдиним,
Над ними сніг димить незмінно,
Зник гребінь, ближчає вершина.
Для чого це тобі, людино,
Складний цей шлях і ця гора?

Вершина! Серце спочиває,
І навкруги незнаний світ
Лежить внизу, в хмарах зникає.
Звитяжний скінчено похід,
Як знати, що він означає?

Так з бурі почуттів політ
Вірш починає, хоч не знає,
Неласку стріне чи привіт.
Але, життю зрадівши, грає...

ПАМ'ЯТІ ДРУГА

На тому шляху фронтовім
Став сніг багровий від заграви,
І на шоломі голубім
Щетинивсь густо лід шершавий.
І, зледенівши, на лобах
Подзвонювали чолки в коней,
І скрізь — на спині, на боках —
Колючий був узор попони.
То піт краплистий і липкий
Замерз, сплітаючи узорі...
Усе це бачив погляд твій,
Застелений льодком прозорим.

Рвав яму тол, зметнувши сніг,
В землі гранітній, в пущі білій.
Привал останній: тут ти ліг,
Наш неславетний друже милий.
Дружили, може, рік якийсь,
Та інший лік ведем серцями,
І командир планшет підніс
Закам'янілими руками.
І доки ті, що тут навкруг
Стояли, як в почесній варті,
Відзначив точно він, як друг,
Твій пагорбок землі на карті.

І коні рушили у путь:
Тягли гармати, біла хуга,
Щоб громом гуркотіла лють

В ту ніч, коли забито друга.
Я бачив те, що й ти в ту ніч,—
І ліс, і путь, гармат суворість,
Світ фронтової метушні,
І хугу слухав, ніби повість,
Росії розповідь нічну
Про честь бійця, Вітчизну й совість..
...Я взавтра з неї день почну.

1940

Від пін океанського шквала
До сивих уступів Кремля
Такого юнацтва не знала
Стара, всезнаюча земля.

Чи дзвонить сокира невпинно
В імлі затаймирських боліт,
Чи місто вдягають в граніт,
Чи тне океанські глибини
Підводних човнів перехід,
Чи стягом радянським крижина
Гренландський озорує лід,
Чи цілять на полюс політ,
І, подвиг звершаючи смілий,
Летять стратонавти в зеніт,—
Це вияв кипучої сили,
Це йде комсомольський похід.

Від пін океанського шквала
До сивих уступів Кремля
Такого юнацтва не знала
Стара, всезнаюча земля.

Під шум запальний стадіонів,
Де в м'язах — метал боротьби,
Під гуркіт товарних вагонів,
Що мчать Батьківщини скарби,
В морях, на крижині, в тумані,
На домнах, де плавка буя,
На тому шляху, що Стаханов

Надав йому просте ім'я,
В колгоспах на зрощеній ниві,
У небі, де мчать літаки,—
Скрізь погляди їхні сміливі,
Снага молодої руки.

Від пін океанського шквала
До сивих уступів Кремля
Такого юнацтва не знала
Стара, всезнаюча земля.

Між них білоручок немає,
Ідуть у тайгу навпрямки.
Там строге життя їх навчає,
Де вчили вовчаток вовки.
В напрузі їх справ непримітних,
У гарті їх пристрасних воль
Із нетрів встає непривітних,
Мов юна весна, Комсомольськ.
Батьки посивілі радіють,
Бо з гордістю бачать вони,
Як здійснюють їхню надію
Незламні й завзяті сини.

Від пін океанського шквала
До сивих уступів Кремля
Такого юнацтва не знала
Стара, всезнаюча земля.

Далеко розходиться світом
Боїв нескінченних луна,
І слава про нас гордовита
В найдальші краї долина.
Як пагін могутнього бору,
В труді наша молодь росте,
І сонце з небес неозорих

Проміння їй шле золоте.
І вірять в майбутнє народи:
Те плем'я міцне й молоде
Землею труда і свободи
У Раду Всесвітню іде.

Від пін океанського шквала
До сивих уступів Кремля
Такого юнацтва не знала
Стара, всезнаюча земля.

ІСПАНЦІ ВІДСТУПИЛИ
ЧЕРЕЗ ПІРЕНЕЇ

Я перо відкидаю мерщій,
Мов чорнило, сповняють прокляття;
В чужоземній діброві глухій
Лиш про війни вистукував дятел.

Тільки бачу жінок серед скель,
Де шляхи запорошено-білі,
Лиш дітей серед зимних пустель,
Лиш гаї, де гілки обгорілі.

Попелясті гаї в сивині,
Геть насичені порохом, потом.
І гукають тут люди мені,
Просьять пить за колючим дротом.

Тут безсила і мова людська,
Все не так, і не те, і все мало,
Все дитяча сказала рука,
Що у скелях з-під снігу стирчала.

1939

1

Я згадую осінь недужу,
В півсмерку горби барикад,
І відблиск пожеж у калюжах,
І грізний, як ніч, Петроград!

У лави ладналися хутко
Озброєні чоловіки.
Без слів, без пісень і без смутку
Йшли пітерські славні полки.

І рили окопи юрбою
Жінки, затаївши печаль,
Залізом лопати важкої
Зрізаючи землю на цаль.

У них на долонях темніли
Криваві, тверді мозолі,
Та плакати вони не уміли.
Які вони горді були!

І як вимовляли у тиші:
«Умрем, не відступим назад!
Тепер ще дорожчий, рідніший
Для нас бойовий Петроград.

До краю ми будемо битись,
Наш город не взять ворогам...»
Людьми отакими гордяться
Належить по праву всім нам.

Надходять, кружляють ордою
Край города знов вороги,
І знову виблискує зброя,
І постріли б'ють навкруги.

І знову ідуть ленінградці,
Як двадцять два роки назад,
Щоб в смертнім бою заступатся
За свій бойовий Ленінград.

Їх подруги, сестри й дружини
В полудні години й вночі
Окопи копають, беззмінно
Лопатами землю б'ючи.

Брати, земляки мої, друзі!
Вся ваша прославлена путь,
Ваш труд у надлюдській напрузі
У пам'ять народу ввійдуть.

Тож хай од верхів'я до устя
Неви пролунає, як грім:
— Умрем, а злочинців не пустим
В наш город, у рідний наш дім!

ЛЕНІНСЬКИЙ ПРАПОР

То не чудо над нами безкрає,
То не полюса сяйво блищить —
То безсмертний стяг Леніна сяє,
Над старою Невою горить.

Ніч, як рік дев'ятнадцятий, плине,
Днів стискає кора крижана,
Ніби вилізли з мли старовинні
Вороги, і блокада, й мана.

І над боєм, смертельним і млистим,
Як тоді, серед крові й знемог,
Рідний стяг осяває нас чистим,
Променистим огнем перемог!

І борець, що повзе з автоматом
Із траншеї в пилу сніговім,
Огорнувся цим світлом крилатим,
Оцим полуменем бойовим.

Кочегари, закурені димом,
Сталевари в морозних цехах
Теж осяяні стягом любимим,
Як морці на своїх кораблях.

І у млі кам'яній Ленінграда,
Крізь турботи, крізь горе усе,
Прапор цей, крізь бої та блокади,
Велет прапороносець несе.

Прапор цей — перемога і сила —
Ленінград від орди захистить,
Переможе, й на ворогів могили —
Прийде час! — на весь світ прошумить!

1942

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО ЛЮТОГО

1

Так, в Ленінграді падають снаряди
Уранці, вдень, надвечір, уночі,
Його граніт уламками рвучи
І зводяться, як димна колонада.
Та що вогню гримучого ключі
І наші тихі спалені осади,
Коли по зритих площах Сталінграда
Йде перемога, крилами б'ючи!

2

Красу лісів забули ми віднині —
На дзоти йде тепер краса лісів,
На бліндажі, на оборонний рів,—
Ми всі ділились подвигом країни,
Щоб знов азовський небошир ожив,
Щоб знову волзькі зацвіли долини,
Зітхнула знов тополя України,
Сосна Кавказу, клен кубанських нив.

3

Була зима — її ми не забудем,
І знов зима прийшла в ті городи,
Де ворог знищив хати і сади.
Всі вкупі нині ми радіти будем,
Бо визволені з рабства і біди.
Радянські тяжко виспажені люди
Солдатам рідним падають на груди
Й сміються, сліз стираючи сліди.

Козак, що бивсь на невських берегах,
Жив вільним Доном в мріях невисипучих;
В бій за Ельбрус по тропях стрімкоїдучих
Москвич з кавказцем йшов в одних рядах,
І в українців — десь на волзьких кручах —
Раптово кров кипіла у серцях:
Крізь хугу битви кликав до звитяг
Старий Дніпро своїх синів могучих.

Сьогодні прийме радісна столиця
Літ бойових і славних діл парад.
Хай всі прапори нині стануть в ряд —
І Перекоп, й та перша з наших чат,
Що біля Пскова вийшла з німцем битися.
Так подвигом старий вояк гордиться —
Знов лєнінградцям пле привіт Царицин
І Сталінграду — братній Петроград.

ХЛОПЦІ

Травневий сяє Ленінград.
Людських лав коливання.
Дивився хлопець на парад,
Червоний з хвилювання.

Мов ліс, багнети там стирчать,
Блищать там шаблі голі.
Які ж бо панцирники мчать
І танки міцночолі!

Йдуть величезні тягачі,
І сто гармат там суне.
На них сидять не вусачі,
А парубки ще юні.

Шепоче хлопець, мов у сні,
Про сталь зеленувату:
«Коли б мені, коли б мені
Дали таку гармату!»

І хлопець ріс, і хлопець кріп,
Носив краватку бантом...
Уже він їсть солдатський хліб,
Став хлопець лейтенантом.

Дали гармату, цілий склад
Снарядів чорнобоких.
І вийшов хлопець на парад,
Смертельний і жорстокий.

На сонячнім узліссі, там,
Де плюскіт хвиль чувати,
Там, де він бавився дитям,
Поставив він гармати.

За ним — міських будинків синь,
За ним — там місто миле,
А перед ним — шляхи й ліси,
Де злої повно сили.

І через голову ідуть
Кудись у даль снаряди.
То вороги не в далеч б'ють,
А б'ють по Ленінграду.

І він стискає кулаки
І чує крізь простори
І стогін скель, і тріск дошки,
І даху брязк, і горе.

Він уявляв уже до сліз,
Так ясно, до нестями,
Це полум'я, що рветься скрізь
Над мирними домами,

Над домом, де родився він,
Над школою, де вчився,
Над парком, де в снігу ослін,
Де з нею він зустрівся.

Кричав він голосом хрипким:
«Огонь!» — частині нашій,
Він нагаєм бив огневим
По батареї вражій.

І крізь розриви вражих мін,
Бентежний в ці хвилини,

Завжди хлопчину бачив він —
По місту йшов хлопчина.

Цілком такий, як був він сам,
Весінній і свавільний,—
Не дасть проходу горобцям,
До пустування схильний.

Подібний сам до горобця,
Він шепотів до себе:
«Ну, бадьорися до кінця!
Лякатися не треба!»

Лиш п'яний дим одвирував,
Вщух вражий залп шалений,
А вже хлопчисько підбирав
Осколки у кишені.

Так захопився офіцер
Сміливістю хлоп'яти,
Що все віддав би він тепер,
Щоб хлопця врятувати.

«Такого хлопця не порань!»
Від шалу пламеніє,
І знов гукає лейтенант:
«Огонь чо лиходію!»

...Настала тиша навкруги,
Лежить снігів кирея...
Уже замовкли вороги,
Мовчить їх батарея.

«Її ми придавили знов —
Ця справа нам знайома.
Так, значить, хлопець мій дійшов,
Сидить вже, мабуть, дома...»

«А що за хлопець?» — «Та це так!
Згадалося... Охота?
Таж не про хлопчика, дивак,
У нас тепер турбота».

І весь на хлопця схожий сам,
Легкий і непокірний,
Всміхнувшись ледве, лейтенант
Пішов у гай вечірній.

1942

Всі щогли в хисткому світінні,
 Спастей павутиння легке.
 Трабакули¹ кидають тіні
 На біле каміння міське.

Сидять партизани в кафані²,
 Розказано все вже сповна.
 Вино постаріло в чеканні,
 Тінь щогли дійшла до вікна.

Життя починається знову.
 Прийшовши з кают і печер,
 На білім камінні ясному
 Співають рибачки тепер.

Співають про мужність і братство,
 А місяць пливе крадькома
 Над пишним навкольным багатством,—
 Та тільки містечка нема.

Його розбомбили катюги...
 І сумно, і страшно йому.
 І тіні трабакул від туги
 Хитаються в срібнім диму.

1947

¹ Трабакула — рибачка шхуна.

² Кафана — тип місцевого кафе.

*

Стрічавсь я з ним, здавалося мені,
Чи на бетонних Ріонгесу схилах,
Чи у Тквібульських шахтах вглибині,
Де всі його і знали, і любили.

Чи то його побачить довелось
В полях колгоспних півдня Алазані,
Чи він промчав переді мною ось
Між комсомольців, в кінному змаганні.

Чи то в сванетських горах він стрічавсь,
І ми намети ставили з ним рядом,
Або на площі Красній милувавсь
Він, гість жаданий, юності парадом.

А може, промайнуло десь в пургу
Його лице під капюшоном білим
В окопах а чи, може, на снігу,
Пороховим пилком припорошілим.

Не пам'ятаю,— тільки погляд цей,
Легку ходу і широчезні плечі
Стрічаю я, йдучи поміж людей
На вулицях тбіліських, кожен вечір.

Але минулого не вернеш знов,
Його не стрінеш жодною порою:
Він на високий п'єдестал зійшов
В ряснім саду над древньою Курою.

Борис Дзnelадзе... З комсомольців тих,
Хто перший нову Грузію побачив,
Він рано в бій пішов, раніше всіх,
В нім пристрасть лева і душа дитяча.

Він місто бачить, він — на висоті
Минулих літ, в їх подвигу прекраснім.
Чи не тому я бачу риси ті
У комсомольськiм племені сучаснім?

1948

ВЕСЕЛКА В САГУРАМО

Ось поруч підвелась вона,
Веселка ця подвійна,
Як міст, як друзів путь одна,
Сполука їх надійна.

І золотистий дощ кипів
Між листям крон багряних,
І кожен лист співав, тремтів,
Від слів веселих п'яний.

Хмарина радісна й легка
До гір грудьми припала.
Арагви світлої рука
Тяглась і нас вітала.

А грім за гори йшов, за схил,
Де небо ще пашіло.
Мов блесть фазана пишних крил,
Землі світилось тіло.

І обрій ширився й підніс
Веселку над собою,
Від серць до серць поклавши міст,
Міст дружби осяйної.

1948

НЕВІДОМОМУ ТОВАРИШЕВИ

Надійде час далеких літ,
Знов стріне люд весну,
Злетить зі скель підталий лід,
По річці пройде хвильний слід,
І встане ліс від сну.

Товариш невідомий мій,
З корою спраглих губ,
По кручі піде кам'яній,
Затисши льодоруб.

Увійде в безгомінь снігів —
Хай ноша пелегка,
Затягне мотуз він тугим
Вузлом провідника.

Відчує радість гір-вершин,
Що знали я і ти,
І вогнище розпалить він,
Зійшовши з висоти.

І він згада всіх інших тих,
Що тут були в свій час,
І вип'є він за пам'ять їх,
А, значить, і за нас!

Він цмокне смачно язиком,—
Змістовний день який!
Грузинським капне він вином
Собі на хліб черствий.

Дівчатко скаже: «Дивно як
Ти п'єш оце пиття!»
Тоді відкаже їй юнак,
Що вічний круг життя,

Що взавтра їм іти ледь світ
На гребені вершин..
Належать буде їм весь світ,
Як нам належав він!

1948

Нам сяяли веселі подарунки —
І голуби, й хустки,
Над стягами пливла по залу лунко
Ясна блакить ріки.

Це тепле світло день і ніч струміло,
Мов течія жива,
В цім залі кожен міг сказати сміло:
Тут ночі не бува.

Звелась людина — й як сказати коротше:
Вона така була,
Немов прийшла сюди з безодні ночі,
Й за нею ніч ввійшла.

«Мій друг — прихильник миру в Парагваї,—
Увесь хай знає світ,—
Він йшов сюди... Тепер його немає...
Його убили! Ось його привіт!»

І в залі всі, хто як не називайся,
Побачили в ту мить:
Скривавлена сорочка парагвайця
Неначе в ночі голубій висить.

А друг лахміття скровлене тримає...
І, вставши мовчки до плеча плечем,
Ми бачили, як плоттю обростає
Те, що ми словом б о р о т ь б а зовем!

ДЕЛЕГАТ

Широкогубий, темнолиций,
Все курить, дума про своє.
Він на конгресі, він в столиці,
Він по-варшавськи каву п'є.

Він бачив диво: голі стіни,—
Бо то війна бомбила їх,—
Були підведені з руїни.
І стали палацом для всіх.

Він бачив диво, бачив чудо,
Коли сюди, з усіх країн,
Прийшли в столицю Польщі люди,
Борці за мир — і з ними він.

Лише подумать — даль безкрая.
«Така ж, як в рідному краю!»
Він дим із люлечки пускає
Й вітчизну згадує свою.

Жовтіють там на тлі гірському
Ліси без краю і межі.
Так, буде шлях важкий додому,
До ще наївної душі,

Де села грузнуть в тьмі і мулі,
Жандарма білого мундир,
Де по тубільцях свищуть кулі...
Яка там боротьба за мир?

Хаток малих солома сіра...
І все ж там юрби земляків
Несуть відозву в захист миру
У стовбурцях із бамбуків.

Хоч неписьменні, ти ж до діла
Все розкажи, пройди в лісках;
В футлярах з шкіри крокодила
У них ножі на поясах.

І ти вже бачив там повсюди —
На бамбуках, що біля стін,
Свій знак карбують чесні люди,
Що буде підпису взамін.

Зростають знаки в грізнім праві
Проти війни, як заповіт.
Не думав дід, що внук в Варшаві
Промову скаже на весь світ.

На Нігер Вісла хай не схожа,
Свинцева хвиля б'є-гуде,
Він розказать про неї зможе,
Коли до Нігеру дійде.

Варшава в нім — як знак Свободи.
І він плекає мрію ту,
Щоб в гості всі прийшли народи
В його далекий Тімбукту!

ДЖАЛАЛАБАД

Садами мигдалевими,
Лимонно-апельсинними,
Ночами кришталевими
І днями ясно-синіми

Чарує край, мов казкою,
Мов грою барв ширазькою.
Як добре оку щасному
В садку джалалабадському!

Тут очі навітшаються
Шовками богдиханськими,
Що кольором змагаються
З ланами нуристанськими.

Красою милуватися
Під тінними наметами —
Тут тільки й зустрічатися
Із східними поетами.

ПАГОРБИ ЗА РАВАЛПІНДІ

В обличчя нам
 Війнула спека півдня.
В Москві сніжок
 Летів навстріч мені
П'ять днів тому.
 А ось за Равалпінді
Червоні пагорби замріли вдалині.

Вони червоні
 Справді неймовірно,
Їх сповнено
 Химерностей таких!..
А ми проїдемо,
 І тільки згодом вирне
В уяві згадка
 Мимохідь про них.
Ми цим чудес природи
 Не образим,
Про перевал
 Складу я краще спів.
Той перевал
 Не бачив я ні разу,
Про нього нам
 Горянин розповів.
Він десь на Гіндукуші
 Непривітнім —
Тур * з каменів

* Тур — піраміда з каменів, яку укладають на вершинах гір або на важких перевалах.

Позначив висоту,
І кожен подорожній
В час досвітній
Додати має камінь
У той тур
На знак подяки,
Що досяг мети він...

...Йшов караван,
Ревла пурга, мов звір.
Сніг по коліна,
І мороз злостивий.
Ніхто грізнішими
Не пам'ятав тих гір.

І говорили горці:
— Сніг і вітер —
Це певний знак
Великої біди! —
Керван-баші
Халатом пальці витер,
Розправив жмут рудої бороди.

І, їсти кинувши,
Всі горці наслухали
Його повільних і поважних слів:
— Каміння сніг закрив,
Це знак печалі,
Про неї нині
Сніг нам розповів.

Нам звістку здалека передавали
Через Вахан, Рошан,
Через Памір.
Вона прийшла
На наші перевали —

Великого вождя
Навіки згаснув зір!

На півночі
Вмер Ленін у Мескеві,
Крізь гори тьми
Народи він провів
І поколінням
Радісний, Жовтневий
Шлях визначив
До світлих, щасних днів.

Він для людей
Умножив мудрість світу,—
Тож, звідси ідучи
Крізь буревій,
Хай кожний покладе
Сюди, у піраміду,
На спомин Леніну
Окремий камінь свій.

...Ідуть роки.
В скелястій, темній рамі
Киплять сніги
Й холонуть в зимнім сні,
І кожний мандрівник
Кладе свій камінь
На перевалі,
В дикій стороні.

І в мене є
Бажання нездійсненне,
А може, і здійснити пощастить,
Щоб побувати
Судилося й для мене

На перевалі цьому
Хоч на мить.

Ось розповідь,
Яку я чув на Інді
І віршем тут
Переказав для вас,

Червоні ж пагорби
За Равалпінді
Згадаємо колись,
У інший час.

1951

Оksamитнобокi зебу
Дуже гарні в спогляданні,
Схожі очі в них до неба
Раннім ранком, на світанні.

Роги в них — підкови щастя,
Тілом скачуть легко й строго,
Нібито найкращий майстер
Обточив струнки їх ноги.

Їх би вічно споглядати,
Як їм ранок б'є у вічі,
Як вони проходять в полі,—
Ними можна й на весілля
Виїздити на зорі.

Гарні зебу, що й казати,
Та були б ще кращі вдвічі,
Як жили б не у неволі,
Не в поміщацькiм свавіллі,
А в бідняцькому дворі.

1951

* Зебу — різновидність биків, порода, широко розповсюджена в Пакистані.

ДРУЗИ

Ця земна препишність,
Що вві сні лиш сниться,
Ці рясні сузір'я
Сяйної краси —
Все могло б далеким
І чужим лишиться,
Якби в лица друзів
Не змогли вдивитися,
Якби ми не чули
Друзів голоси.

Не в розкішній залі
На килимній тканці,
Де алмази, срібло,
Пишності добро,—
Сидимо на лавах,
Чай в звичайній склянці,
Не в садах Могола,
А в кафе «Метро».

Не казкові джінни,
Владним наговором
Викликані нині,
Нам співають влад.
Ні, про комунізм ми
З друзями говорим,
Ім привіт привізши
Із Країни Рад.

Навкруги немає
Манго й пальм тендітних...
Що розповідати
Тут про пих мені?
Але аж палають
Молодих і літніх
Слухачів уважних
Очі осяйні.

Тільки трохи дивно,
Що тобі на шию
Із троянд чудових
Вдягнуто вінки,
Що співають вірші
І що очі мліють,
Ставши від сльозини
Теплі та вогкі.

Славим мир і дружбу
Ми в лахорськiм домі.
Хай же в'яжуть віршiв
Нитку золоту...
Каже нам господар:
— Ми вас познайомим,
Щоб усіх ви знали...
Тут Карачі?
— Тут!

Делегати мовчки
Стали і вклонились.
Дихали їх лиця
Величчю доби.
Як би там англійці
Нині не хвалились,
Є в Карачі люди,
Люди — не раби!

— Тут Лахор? —
Лахорці підвелись стіною,
Гордість Пакистану,
Працьовитий люд.
Почувань їх повідь,
Мов ріка весною.
— Є тут пешаварці?
— Пешаварці тут!

У жилетках чорних
Підвелись горяни,
Білоткані чалми,
Чаплі * на ногах.
Це звелися гори,
Що їх мужність знана,
Де пісні, мов кулі,
Б'ють по ворогах.

Підвелася Кветта
За Хайдерабадом,
За Мультаном — Дакка.
Пагорби й ліси,
Хутори і села...
Наче з нами рядом
День новий засяяв,
. Сповнений краси.

Край такий багатий,
Край такий убогий,
Край хаток селянських,
Робітничих хиж
Перед нами звівся.
На нові дороги
Він ступив, минувши
Днів старих рубіж.

* Ч а п л і — взуття, постолн.

— Скільки б, любий друже,
Ти не їздив світом,
У найдальній далі
Чутимеш навкруг:
«Ти від нас звернися
До Москви з привітом».
— Є Москва! —
Промовив
Нам незнаний друг.

Різнобарвні зорі
В млі блищали синій,
І спросоння манго
Вітами шуршать...
А в Росії зараз
На деревах іній...
Це не для промови,
Це вже для душі.

Встали пакистанці
В чорних строях, в білих,
Вигуками розхитавши сад...
«Совет — Пакистан тарракі!»
Гриміло:
«Пассандка дості
Зіндабад!» *

1951

* Хай живе дружба радянського і пакистанського народів!

ПТАХИ

Я не похмурий чоловік
І посміхаюсь навіть птицям.
Я рад, що їх народ гніздиться
Неляканим вже котрий вік.

Тут щастя — птахом народиться,
Їх люблять всі, годують всі,
У блюдцях ставлять їм водицю
І щиро заздять їм красі.

У них є все в селі, в столиці —
Живи, од радості кричи,—
Є все, що людям тільки сниться,
Так, тільки сниться уночі.

1951

ДУАБ

(Два потоки)

День народження мого
Стрів Дуаб в смерковій тиші.
Від стрімких тіснин його
Що є краще й похмурніше?

Дивина якась навкруг —
Хаос барв на отоманці,
Напівтемний лампи круг,
Плов і трохи джину в склянці.

В'ються кільця тютюну,
Двері верещать з одчаю,
Хтось у пічку вогняну
Хмиз посохлий підкладас.

Посуду мигтливий глянець
Заблискоче часом в тьмі.
Біля ніг сидить афганець
У навинутій чалмі.

В день народження дарунки
Діставав я й сам давав
Різні речі та пакунки —
Нині ж я багатий став.

Безліч подарунків гарних
Зараз я дістав один
Від шібарських троп захмарних,
Шікарійських стромовин.

Щоб замерзлий і заснулий
Струмінь синьої ріки
В піну юну обернули,
Відігрівши, ці рядки;

Щоб вони розповідали,
Прилетівши з далини,
Як хмарки, мов риби, грали
В річки темній бистрині;

Щоб оті зелені кручі,
Їхній чорносніжний жар
З місяцем різким, пекучим
Я в собі сховав, як дар;

Щоб ночей оцих запони
Я сміливо розтулив;
Щоб залізний міст червоний
Попід віршем прогримів;

Щоб братерську дружню мову
Не розвіяв буревій,
Щоб рядки ці вдерлись знову,
Як і ми, в Дуаб нічний.

Ні, в нас справи добрі дуже,
Добрий і нічліг, і хліб!
Адже тій добі ми служим,
Що з усіх найкраща діб!

Миру посланці ми нині —
Кожен з нас у кожному мить
Мерзнути ладен в пустині,
Біля вогнищ тіло грить.

І в світання пору сіру
Без спочинку в путь іти,

Прапор с'ява, прапор миру,
Комунізму пронести

Крізь ворожі крики й зваби,
Вереск жаб і гвалт собак.
Ось чому в глухім Дуабі
Наш розкинувся бівак.

Вже верзе байки неясні
Нам нічний розгардіяш.
Зникнув плов, і лампа гасне.
Твердо спить афганець наш.

В пічці жар червонопінний
Дбало я згорнув наспід
І тоді пішов з хатини
В місяця нещадний світ.

Десь у Бірмі гасло бою
Партизани подають,
Десь тибетською тропою
В ніч оцю гінці ідуть.

Я в житті зазнав багато,
Не ховавсь од бур ніде.
Буду й далі путь верстати,
Що до спокою не йде.

І в замисленні глибокім,
В сяєві дуабських зір
Я вглядаюсь в два потоки,
Що внизу свій крутять вир.

Цих потоків світлосяйних
Я не буду обминать.
Рук коханих, життєдайних
Я не хочу забувать.

Виють десь вовки скажено,
Сніжний вітер пилом б'є,
І уламки зір зелених
В серце падають мос.

1951

ВОРОТА ІСКАНДЕРА

Нам афганець вказав на огроми камінні
Стін, що йдуть до вершин, і сказав:
— Як завада, стояли колись оці стіни —
Їх Іскандер навпіл розрубав.

Сперечатись не варто, в нас інші турботи,
Ми повірим, що їх розрубали з плеча,
Не самі лише ці, але й інші ворота
Розсікала тут сила меча.

Нам лишилися на спомин вечірні багрянці
Твоїх гір, твоя повість сумна;
Про твій біль, твій тягар, твої кривди, афганцю,
Аніхто не забуде із нас.

Пам'ятай: ми не жах засівали тут, друже,
Тільки мир несемо ми в твій дім.
Слово дружби — воно розсікає ще дужче
Всі завади, — ми йдем тільки з ним!

1951

ДВІЧІ БУВ ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ МІЙ

Двічі був день народження мій
На суворій і ніжній землі,
Вперше — вгледів лиш горе на ній,
На землі цій, простертій в імлі.

Скрізь казок наплодила та мла,
Як міг жити я в тому диму? —
Найчорнішою казка була
Про цареву Росію-тюрму.

Мов у Гоголя, в тьмі вколо нас
Поставали з могил упирі,
Сподівавсь юнаком я весь час
На величну появу зорі.

Недарма йшов я в мороці тім,
День народження другий настав,
Коли Жовтень вогнем золотим
Надо мною навек засіяв.

Ось тоді ж я у казку ввійшов,
Про яку тільки мріять могли.
Не помітив, як враз обійшов
Півземлі і як роки пройшли.

Йшов крізь бурі, вогонь і свинець,
Крізь брехню — не вжахнувся і брехні,
То мільйони безстрашних сердець
Дарували безстрашність мені.

Усю велич людини я враз
Зрозумів не вві сні, наяву —
Бо живу я в осяяний час,
В людській казці я нині живу,

Про яку тільки мріяли в млі —
Поки Жовтень не встав на весь світ.
Бачу я, що зроста на землі
Правди людської зоряний цвіт!

1956

УКРАЇНА

Я в роки дитинства, бувало,
Читати любив цілу ніч,
І з Пушкіним вкупі звучала
Для мене Шевченкова річ.
У віршах, в піснях старовинних,
В роздоллі, у славі звитяг
Ставала, жила Україна,
Як спів, як душа, як життя.

На Київ я вперше поглянув
В красі тополиних цвітінь.
Синіша за синь океану
Дніпровська була далечинь.
Країна втішалася радо
Яскравим убранням садів.
В блокадних ночах Ленінграда
Про київський травень я снів.

Лунало в степах та долинах
Боїв гуготіння й витя.
Кипіла в борні Україна,
Як спів, як душа, як життя.
І взимку у сорок четвертім
На Київ полинув літак.
Безмежжям снігів розпростертим
Розкрилась мені широта.

Я бачив поля України —
Вона над мовчанням стенів
Підносила чорні руїни

На білих долонях снігів.
Хай згинуть минулого тіні,
Хай в сонячнім блиску згорять!
Знов квіти розквітнули нині,
Міста і оселі стоять.
І радісних зір миготіння
Осяює теплу блакить
В цю ніч українську весінню,
Що жити без неї — не жить.
І зорі земні тихомовні
Говорять у відповідь їм
Про сяйво життя, що наповнить
До неба піднесений дім.

З блакиттю небес воєдино
Дніпровська злилася межа...
Безсмертно живи, Україно,
Як спів, як життя, як душа!

НА БАТЬКІВЩИНІ ФРАНКА

Змінилося все тут: дерева і люди,
Тут пісня потоків нова,
Встають полонини смарагдовим чудом,
І гори здіймають дива.

Все страдницьке згинуло, кануло в Лету,—
Людина мов сокіл у вись! —
Чи й зміг би впізнати свій край ти, поете,
Де мучився, страждав колись.

Шахтарською піснею, слухай, озветься
Весь край цей на голос Франка —
То серце народу нестомлене б'ється,
Як билось воно у віках.

І віщеє слово, і мова пророча
Нам кажуть про дивні діла —
В убогій хатині, отут серед ночі,
Велика Людина зросла.

Ми чуємо знову, ми бачимо знову,—
Вперед простяглася рука,—
Щасливого, сильного, знов молодого
І рідного всім нам — Франка.

1956

СЛОВО НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ
В КАНЕВІ

Говорив співець великий
В своїм «Заповіті»:
«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом».
І так сталось, як він мовив,—
Кайдани розбили,
Кров'ю вражою лихою
Волю окропили.
І в сім'ї великій, новій
З Ельби до Китаю
Славною Шевченка слово
Світом пролітає.
А ім'я Шевченка всюди
Так, як в ріднім домі,
По всім світі вольним людям
Знає та відоме,
Над Курою, над Дунаєм,
У світі безкраїм,
В тій Канаді, що, ми знаєм,
Київ наш вітає.
Знаєм, слово гордовите
Не помре, не згине.
Сяє слово це, зігріте

Серцем Батьківщини.
Ми сьогодні в шані й тиші
Принесли Тарасу
Наш уклін найгарячіший,
Наших душ окрасу.
Бив ти словом грізновісним
Лихо під'яремне.
Ми твоїй великій пісні
Кланяємось земно.
Україна і Росія —
Наші долі злиті,
Братня єдність — наша сила,
Дружба — краща в світі!
Біля славної могили
Ми говорим, брате:
— Ні, нема на світі сили.
Щоб нас роз'єднати!

САМІ

(Поєма)

1

І добрий сагіб * у Самі й розумний,
Тільки стеком він б'є у спину.
І добрий сагіб у Самі й розумний,
Тільки Самі не вважає за людину.
Гляне оком на нього з-під вії,
Нізащо не скаже: спасибі.
Самі тазик для бриття йому гріє
І сідлає поні для сагіба.
Тільки трохи помилиться Самі,
Сагіб, всевладний, як Вішну **,
Б'є по п'ятах тоді комишами
Дуже боляче та зловтішно.
Але батько в Самі не даром
В Беджапурі був скороходом —
Ноги хлопчика літають базаром
Все певніше поміж народом.

2

Весь цей рік був дуже недобрий:
Круглоухого мишастого поні
Покусала плямиста кобра,
І злий дух кричав в телефоні.
Якось ранком газету читати
Закортіло сагібу саме.

* Сагіб — пан.

** Вішну — індуське божество.

Гонг про це сповістив пихато —
Та немає з газетою Самі.
Довелось доручити тазик
Комусь іншому розігріти,
І, чого не траплялось ні разу,—
Мул голодний мусив ходити.

3

Через сім день вернувся Самі,
Мов козлятко, заблукане в полі,
З геть подряпанними ногами,
У лахмітті, від голоду кволий.
Сяла гуля синця круглобока,
Мов на золоті проба з литва.
Бачив він у сагіба лиш око,
А тепер побачив обидва.
«Де ти звіявся, мавпо безхвоста?»
Пан у гойдалці розгойдався.
Відповів йому Самі просто:
«Я зубів твого дрюка боявся
І хотів піти до владики,
Що вищий від раджив і брамінів*,
Заблудивсь у долинах великих,
Мов сліпе кошеня в хатині».
«Ти родивсь, щоб бути слухняним:
Гріти воду, робити хватко,
Чистить стайню, прокинувшись рано.
Я владика твій, мавпенятко!»

4

«Той, далекий, живе за снігами,
Що до неба ведуть, як ступені,
В місті з великими домами,

* Раджа — можновладний князь; браміні — духовна особа.

І зовуть його люди Ленні *.
Він дає голодним скибочку хліба,
Навіть з вовка він може зробити людину,
Кращого в світі нема сагіба,
Він ні в кого стеком не кине.
Самі, хоч із магратського роду,
Занехає свій рід ради нього.
Для бриття йому грітиме воду,
Доглядатиме поні баского.
І за службу дасть йому Ленні
Стільки мудрих порад і рупій **,
Як ніхто на землі нужденній,—
Самі всіх сагібів погубить».

5

«Де ти чув це, хлоп'я рудолице?»
Усміхнувся Самі таємно.
«Там, де білим бувають не годиться,
В амрітсарських крамницях темних.
У кушців весь світ на долоні:
Вони знають всі мислі судра ***,
І почім в Рохількенді коні,
І який отой Ленні мудрий».
«Геть іди!» — англієць озвався,
І Самі пішов собі щасний.
А сагіб в спочивальні zostався
І не вийшов обідати вчасно.

6

А Самі стояв на колінах,
Маленький, тихий і строгий,

* Так індійці вимовляють ім'я Леніна.

** Рупія — індійська монета.

*** Судра — нижча каста в Індії.

І молився він Ленні уклінно
Таємничому, мов іоги *,
Щоб почув він благання Самі
В дальнім, місті своїм, куди навіть птиці
Долітають лише часами.
Навіть птиці, швидкі, мов зірничі,
Загубилися б в тих просторах;
Слон би здох, не добігши, в дорозі:
Потрощилося б все на порох
У вогненнім сагібовім возі.

7

Був далеко Ленні в цю хвилину,
Та почув він одразу Самі,
І хлопчик стояв на колінах
З мокрими від сліз очами.
Та він скочив легко й проворно,
Мов оливою змащені п'яти.
Вечір вилив на стан його чорний
Повні відра свого аромату,
Ніби знову він родився в Амрітсарі,
Щоби жити, як належить людині,—
Вже сагіб його люто не вдарить
Своїм стеком жорстким віднині.

1920

* Іоги — представники релігійно-філософської школи в Індії.

КІРОВ З НАМИ

(Уривок з поеми)

В руїнах будинки й осади,
Розпалось каміння тверде.
В залізних ночах Ленінграда
По вулицях Кіров іде.
Боець, справедливий і грізний,
По місту йде тихо в цю мить.
Глухий час, морозний і пізній,
Завод, мов фортеця, стоїть.
Нема тут перерви в роботі,
Забули спочинок і сон,
Тут люди в великій турботі,
Лиш краплями піт біля скронь.
Хай полум'я сизо-багряне
Не раз вирувало в цехах —
На совість працєю, без догани,
Відгонь і знесилля, і страх.
На мить якусь втома наляже
На серце, та вийде старик,—
Послухай, що дід такий скаже,
Його непідкупний язик:
«Хай наші супи — жолудеві,
Дорожчий від золота хліб,
Ми будем стоять, мов крицеві,
Стомитись ми потім змогли б.
Нас ворог здолати не сміє,
Нас голодом хоче він взяти,
Забрать Ленінград у Росії,
В полон ленінградців забрать.
Такого довіку не буде

На невських святих берегах...
Робочі ми, руські ми люди —
Помрем, та не схилим свій стяг!
Ми фронту поможем, ми скоро
Вороже кільце розірвем —
Недаром завод наш суворий
Ми Кіровським гордо зовем».

1941

СЛОВО ПРО 28 ГВАРДІЙЦІВ

(Уривок з поеми)

Йшло тридцять танків в новій спробі,
І знову бачив низьколобий
Підбитих танків мертвий ряд.
Він не лічив, бо з ліку збився,
Він бачив: цілий ряд розбився.
Їм не вернутися назад!
Нема тут надовбів, ачей
Нема гармат, ні мін неначе;
В залізній клітці він не бачив
Найголовнішого — людей.
Він поспішав бенкетувати
В Москву, ішов на повний газ,
Але гвардійські тут гранати
Порвали гусеницю враз.
І бачить німець низьколобий:
Встають із снігу, мов із гроба,
Бійці в диму, їх зір тяжкий,—
Їх оборони не прорвати,
Немов на кожному з них лати
З металу дивного горять.
Летять останні вже гранати,
Летять вперед з огнем пляшки.

Вечірня молода зоря
Багрянцем стелеться по полю.
Він гідно зустрічає долю,
Готовий до безсмертних діл,—
Кужебергенов Даниїл
Підвівся, стис в руках гранати,

Останній зарядив запал
І проти танка став затято,
І сам під гусеницю впав,
Немов хотів у час грозовий
Схопить бика за чорний ріг.
З ним разом згаснув день зимовий,
Схилившись ночі на поріг.
...Впав Бондаренко і Натаров,
Клочков схилився, зацікавив...

І поки в полі свищуть кулі,
Згадай старої книжки чари,
А гвардію більшовиків
Зрівняй з гвардійцями в минулім.
Побачиш голубі каре,
Наполеонівську піхоту,
Вбрання посріблене, старе;
В шапках ведмежих гинуть роти.
Ваграм з вражаючим вогнем
І Лейпціга залізна лава,
І Ватерлоо яса кривава,
Вам не зрівнятися з цим днем —
Це гвардії Росії слава!
Перегорни іще листи —
Побачив Торрес-Ведрас ти,
В червоних одягах колони
І з піренейських скель ряди
Старих солдатів Веллінгтона...
Ні, ні, вони не бились так,
Щоб до останнього, щоб кожен
Останні краплі сили множив
І ворога в могилу брав,
Щоб смерті ріг відбій їм грав!
Ні Гінденбурга гренадер
У Флаандрії, серед озер,

Ні люди Марни і Вердена,—
Гвардійців всіх часів знамена,
Вам не зрівнятися й на мить
Із нашим прапором звитяжним,
Який над всесвітом горить
І шлях освітлює відважний.
Ну, де у вас такий окоп?
Хто ще таких героїв знає?
Тут танк серед кривавих троп
Пощади у мерців благає!

СЕРГО В ГОРАХ

(Уривок з поеми)

... Ми повинні сказати, що не тільки краса приховується в горах Кавказу, але що це пасмо гордих скель стане тією могутньою перепоною, об яку розтрощаться всі сили реакції, що в диких гірських ущелинах чути не тільки виття вітру, але там чути і революційна пісня потаємних падій справжніх синів демократії.

С. М. Ніров

Славлю вас, гірські громаддя
І Кавказу вись ясну!
Про людину передать я
Хочу оповідь одну.
В горах я ходив тропою,
Що тіснину просікла,
Прямовисною такою,
Мов нестримний зліт орла.
Спуски, закути раптові
Всі я з друзями пройшов.
По тропі ж тій стрімголовій
В гори й Жовтень увійшов.
Так, коли в Жовтневі роки
Бурував народний вир,
Ця тропа, не шлях широкий,
Пролягла до серця гір.
Бачу: ліс після пожежі,
А над лісом угорі
Червоніє сніг в безмежжі
Надвечірньої зорі.
Дунав, стоячи над схилом
Між дерев звуглілих, я:
Все минуле погоріло,
Як цей ліс, без вороття.

Я по селах зупинявся,
Скель і сакель побратим;
З димом вогнища мішався
Дивних оповідей дим.
Якось раз вечірнім часом
Хтось із друзів поспитав:
— Всю пройшов тропу вздовж Асси?
— Всю пройшов,— я відказав.
— Справді, то тропа чудова,
Тільки — для сміливих душ...—
Не урвалася розмова —
Слово взяв старий інгуш:
— Цю тропу,— сказав,— годиться
Звать Великою, вона
Привела Орджонікідзе
В дев'ятнадцятім до нас.
Час, мов Асса, хай спливає,
Та не гасне давній жар,
З серця горців не зникає
Гір любий комісар.
Де ногою тут не станем,
Де не пройдем,— про Серго
Тут нагадує горянам
Все про славу путь його.
Бо від гір став невіддільним
Йх сміливий, гордий син:
Він в потоків співі спільнім,
Він і в гуркоті лавин.
Поміж горців по дорогах
Невидимим він іде,
І ручай гірський про нього
Щиру оповідь веде,—
Ту, яку складали разом
Люди, сніг, весна дзвінка,

Вежі й зорі над Кавказом.
Гори, хмари і ріка.
...Біля древнього Таргіму
Заповітна скеля є,
Край Таргіму нескорима
Асса в піні виграє.
І в ночей часи глибокі,
І в гірські палючі дні
Про Серго оці потоки
Спогади таять ясні.
Це бескеддя, ці відроги,
Стромовини ці круті
Згадують його дороги,
Мов од серць до серць путі.
От на тій траві край скелі
Любо спочивав Серго,
Там, де хвилі б'ють веселі,
Напував коня свого.
Так, як Асса в Сунжу рине,
Так, як в Терек Сунжа йде,
Пісня про людину лине,
Не спиняється ніде.
Світ діла її вславляє,
Вільний світ — широкий дім!
Над Казбеком грім гуляє,
Чи то битв завзятих грім,
Чи прокатних станів гомін —
Ми вчуваєм крок його,
Він між нас і він в усьому,
Добрий і грізний Серго.
І здається, що крізь роки
В цій надхмарній стороні
Світлий вершник темноокий
Раптом стрінеться мені.

І здригнуся не лякливо,
Бо впізнаю радо я
Цю папаху тонкогриву,
Чорну бурку силая,
Сяйво посмішки незмінне,
Гострий зір більшовика.
І до неба піну кине
Асса горда і стрімка.

За конем Серго в тіснину
Мовчки втягувавсь загін.
Був на валку духів кінну
Тої ночі схожий він.
Навіть бурка тут не гріє,
Тільки дрижаки беруть;
В цій скелястій веремії,
Як мана, зникає путь.
У повітрі щось тріпоче,
Безнастанно шурхотить,
У проваллі загуркоче,
Гучно десь заgrimкотить.
Морок муром звівся круто,—
Обіч з острахом поглянь:
Справа — камінь в кригу вкутий,
Зліва — річка й темна хлань.
Смолоскип тріскучий вгору
Провідник притьма підніс,
Наче він цей клятий морок
Хоче пропекти наскрізь.
Може довести до сказу
Вкрита кригою тропа.
Смолоскип згасає, зразу
Тьма навколо підступа.
Коні сунуть крок по кроку,

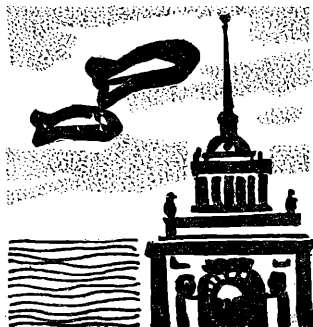
Осклизуються йдучи;
Дев'ятнадцятого року
Ніч і відступ уночі.
Вершник смолоскип загаслий
Знов засвічує мерщій,—
Видно з тьми тоді неясно
Прірву в хвищі сніговій.
Пломінь димний б'ється в кригу,
І під світлом ожива
Слюдяне лахміття снігу,
Мерзла мерехтить трава.
Коні нюхають ляжливо
Камені, стають, хропуть,—
Паморозцю вкрита грива,
Ожеледдю вкрита путь.
Знов рушають тихим кроком,
Тільки трензелі дзвенять.
Пломінь згас. Не кинеш оком
Далі від ушей коня.
Десь до глибу пекла прямо
Цю прокладено тропу,
А внизу над хуторами
Заграви встають в степу.
Там, в степах, де заметілі
Замели усі сліди,
Як вовки, чигають білі,
І чекай від них біди.
Там, де Грозний тяжко дише
Від тортур і від наруг,
Люті смолоскипи вишок
Осявають степ навкруг.
Скрізь — пожежі, скрізь — образи,
В серці гнів скипає враз:
Вже нема Владикавказ,
Бранець він — Владикавказ.

А Серго з коня не сходить,—
Троп грізних не обминуть:
Далі в нетрі путь заводить,
Далі в ніч заводить путь.
Та борня тривка, як шабля,
Хоч кільцем зігни її.
Він загін свій непослабний
Ще водитиме в бої.
Знає: лезо незабаром
Розвернеться, й вороги
Полягають під ударом,
Що їх знищить до ноги.

1939—1957

ПОВІСТЬ

ТА ОПОВІДАННЯ

 Тоді ще навкруги точилася перша світова війна. Багато потрібно було для кінноти коней, і діставали їх звідусіль: купували в селян, на ярмарках, відбирали без грошей, привозили здалека, із степів,— від башкирів і туркменів.

Пригнали одного разу в полк свіжих коней, поставили на плацу розподілити, якого куди. Білі коні годились драгунам, чорні й булані — гусарам, сірі — прикордонникам, а перісті коні і невизначні на колір — в обоз возити двоколки і вози з майном.

Прийшов на плац огрядний офіцер, гарно вбранний, із золотим олівчиком, щоб розпоряджатися.

Прийшов прищавий писар з табуреткою, щоб розкласти папери.

Почали водити коней повз них.

Кожного коня вів новобранець. Коні тремтять, одні від цікавості, котрі від переляку, котрі просто від люті. Новобранці теж тремтять: вперше коней ведуть перед начальством.

Зупиняють коняку навпроти офіцера, скоманднують

їй «струпко». А офіцер і не гляне. Він подасть рукою знак: слідуючого! І чекає.

Писареві ж доводиться дуже скрутно. Він повинен записати, куди кінь іде, і тут же кличку придумати. А коней більше сотні в партії, і всі клички повинні починатися з літери «ч».

Такий було заведено порядок: старі коні, кадрові, всі з літери «а», резервні, із запасу,— з «о», а молоді, новенькі,— із «ч».

Писареві просто біда. У нього і трьох слів із «ч» немає. Тому він носить із собою старий, пошарпаний словник. Розкриє його і набирає підряд: Чаша, Челябінськ, Чеченець, Чечітка, Чиряк, Чулий.

Коней ведуть швидко — тільки встигай вибирати. А коням плювати, як їх називають. Вони гасають, форкають, шулять вуха і дуже невдоволені, що їх водять вперед і назад.

Угрівся писар зовсім, кашкет його зсунувся набік, піт витирати ніколи, олівець зламався — зміна не приходить, а в цей час підводять чудового коня.

Кінь весь білий, волос вилискує, очі смуглясті, хода гордовита, вуха стирчать, мундштук кусає і гривою струшує.

Поглянув писар у словник — ще більш спітнів. Хтось узяв і вирвав із словника сторінок десять. Жодного слова з «ч» більше немає. Далі вже з «ш» пішло. Як тут бути?

А кінь на місці не стоїть. Шарпає новобранця в усі боки. Розгубився писар, офіцер на нього суворо дивиться — чому затримка, а писар кличку придумує, ніяк не придумає — випали імена з пам'яті.

Чекав, чекав кінь, та як рвоне новобранця, як дасть задніми ногами по табуретці, впала табуретка, папери розсипалися, підбігли старі солдати, схопили коня, а він все хвилюється.

— От чорт! — закричав писар та від злості взяв і записав коня Чортом.

Відтоді він до кінця свого військового життя так і носив цю кличку.

II

Прийшли наступного дня до стайні новобранці. Новобранці служби не знають, коні теж не знають, чого від них хочуть. Люди коней бояться — декотрі тільки у візників і бачили коней, коні від людей відвертаються, ногами б'ють.

Почали новобранці сідлати їх. Хто наглядів на передодні смирнішого коня, той і біжить до нього. А смирні коні і є найпідступніші.

До Чорта ж зовсім не можна підійти. І з одного боку, і з другого боку заходив до нього солдат із сідлом — ніяк сідла на спину не накинати.

Заплакав новобранець від образи, але тут побачив його біду старий драгун. Гукнув він ще людей, і вп'ятьох сяк-так осіддали.

Один за голову тримав, другий за хвоста, притиснувши його до стіни, один за одну ногу, другий за другу, а п'ятий сідло підтягав.

Як повів Чорта новобранець із стайні, старий драгун промовив йому вслід:

— Далєбі, пропадеш ти з ним, парубче!

Вийшов Чорт на поле — гарно навкруги, зелено, вітру багато; пішов Чорт у ряди — порядку не порушує.

Вахмістр, стара казармена криса, наказує сідати. Сіли новобранці. Коні не вміють ні стояти, ні ходити по-військовому. А Чорт як пішов махати по полю — боком, боком, — кинувся вбік, обскакав усіх, тільки курява здіймається.

Новобранець вчепився в сідло і нічого не пам'ятає від страху. Вахмістр кричить йому навздогін:

— Ноги із стремен витягни, ноги витягни, поганець паршивий! Не хапайся за луку — краще падай прямо, не смій за луку хапатися! Уб'ю!

Новобранець не слухає. Вітер свистить у вухах, несе його Чорт невідомо куди. Гнав, гнав, та як зупиниться враз наче вкопаний — солдат із нього сторчака, мов заєць, вниз головою, і покотивсь по полю.

— Ех, ріпу копає, поганець паршивий! — закричав вахмістр.— Чого стоїш як дурень, іди лови коня. Хто тобі його ловитиме?

А Чорт пасеться мирно, скубає траву, дуже вдоволений із себе. Підійшов до нього, шкутильгаючи, солдат, простяг руку — Чорт відскочив на сажень і знов траву скубає.

Регочуть всі навколо. Солдат знову до Чорта. Чорт знову від нього.

— Чого ти почав у квача гратися? — закричав вахмістр.— Дати йому три наряди!

Стрибнув солдат востаннє, схопив за повід, хоче сідати — не дає кінь сідати. Солдат ногу в стремено, а кінь його за ногу. Заплакав знов солдат від образи, але тут їзда закінчилась, і повели коней в стайню.

III

Щодня їздять новобранці, і щодня з Чортом тривога: не хоче нікому підкорятися кінь, та й годі. Хитрує так, що відразу й не догадаєшся, в чому хитрість. Дас сідло начепити, попруги затягти — новобранець радий. Вийдуть у поле, тільки солдат ногу в стремено — і разом із сідлом летить під черво до Чорта, а Чорт ударить його ногою і кидається вбік.

У чому справа? Виявляється, як сідло накинуть на нього, він надме живіт, мов кулю, попруги затягнуть по животу, а він потім живіт втягне назад — сідло й висить, як на кілку.

Був серед новобранців один жокейський учень, Кормяк. Був він упертий сам, як кінь, і міцний.

Сів він на Чорта, проїхав круг, два — нічого. Гойдав, гойдав його Чорт — бачить, хлопець тримається. Тоді він метнувся вперед і вкусив сусіда вище хвоста, той жеребець другого, другий — ще далі, — вмить усі жеребці один одного перекусали, б'ють ногами, іржуть! Зчинився такий галас, що вахмістр зарепетував теж:

— Що це за ярмарок, держіть дистанцію на двох коней, чорти сіромашні!

А Чорт закусив мундштук і поніс Кормяка.

Тягав, тягав його Чорт, потім завернув — і прямо через канаву на дорогу. А дорога була обсаджена низькими деревами. Перелякався Кормяк, що йому голову відірве деревом, нахилився вбік, — цим боком і гупнув його об дерево Чорт. Звалився Кормяк у канаву, а коня і сліду нема.

Прибіг Чорт у милі — злий, несамсвятий — прямо до стайні. Двері в стайню розчинені, але вхід було перегороджено впоперек жердиною металевою. Він зігнувся в три погібелі і проскочив до стайні, зламав сідло начисто об жердину, аж передня лука до задньої пригнулась. Прямо забіг до себе в станок — і відпочивати. Стоїть і відсапується.

Від того дня його стали боятися всі новобранці. Прийшов у конюшню вахмістр, подивився на нього і промовив:

— Арештант ти, арештант! Віддайте його старим драгунам, нехай обламують...

Нічого не навчився Чорт за чотири місяці: ні ходи, ні ристі, ні галопу, ні кар'єру. Пізачо не міг розібрати, де ліва нога, де права нога. Віддали його в роботу старим драгунам.

Старі драгуни — народ знаючий, та несильний і втомлений. Стільки передивилися вони коней, але втомилися. Їм би по домівках іти, землю орати, або в млині сидіти, або ремеслом займатися, а тут, будь ласка,— об'їжджай коней. Кості в них нють, а доводиться їздити.

Скомандують: «Всі до пішого строю готуйсь — злазь!» — доводиться на повному галопі зіскакувати із сідла.

Зіскочив — відразу ж команда: «Всі сідай!»

Сів — знову злазь, зліз — знову зіскакуй, ніби проклятий.

Командував ними маленький, мов корок, і, мов павук, злючий, ескадронний Рязанцев. Кричить тоненьким баб'ячим голосом:

— Драгуни, слухай мою команду!

Драгуни слухають і лають його найпослідущими словами.

Почав Чорт дурити і на очах ескадронного, та старий солдат шпигонував його острогою, натягнув повід так, що нічого не вдієш.

Але на бар'єр не пішов Чорт ні за які остроги. Вріс у землю і стоїть. Драгун його підстрожує — кров біжить по череву, ззаду б'ють, збоку б'ють — ні з місця Чорт.

Ударив тоді його між ушима драгун.

Досадно старому солдатові, але не знав він Чортового норову.

Закричав Чорт від болю, став дибки на весь зріст і впав назад разом із солдатом.

Якби не встиг драгун ногу із стремена вихопити — все життя ходив би калікою. Впав драгун — кінь на нього.

Побив солдата — ледве підняли. А Чорт підвівся й шкириться, покрекує і дивиться так, ніби говорить: ні за що служити не буду, кого хочете саджайте.

Підійшов ескадронний, глянув йому у вічі, хотів ударити прутом, але Чорт вишкірив зуби і заскреготав.

Злякався ескадронний, одвернувся і наказав:

— Посадити під арешт на десять діб.

— За що ж мене! — закричав драгун.

— Не тебе, а коня...

— Як накажете? — запитав взводний. Випадок особливий: коня під арешт.

— Так, на десять діб половинна міра вівса і сіна. Як звати його?

— Чорт.

— Це й видно! Заберіть його геть...

Так і в старих солдатів не ужився Чорт, а тільки під арешт потрапив.

V

Як пожив Чорт на половинному пайку — розсердився він на всіх вкрай. Нікого бачити не хоче, нікого до себе не підпускає.

Прибирає днювальний в стайні, підійде до нього гній винести — так хвицає Чорт, що й не підступити.

Станки один від одного відділені були дощаною стінкою. Щент розстроцив дошки Чорт з обох боків. Позбирали дошки, віднесли.

Став Чорт милуватися сусідніми кінями, потім посварився з ними, опісля побився,— день у день скарга на нього.

Всі знали, що кінь хороший, а нікому не піддається. З інших ескадронів приходили дивитися на нього, мов на дивовижу. Пробували приходити і наїзники, але він затупотить, заірже, очі кров'ю налле — ніхто його вчити не згоден.

— Поки його вкоськаєш, він тебе тричі вб'є,— говорили наїзники.— Дикун, служити не хоче!

А наїзники був народ перший в полку по конях. Ніхто краще від них не вмів їздити. Вони могли їздити і стоячи, і лежачи, і на руках.

Коли і наїзники від нього відцуралися, почали новобранці його дратувати. Задражнили коня до того, що він не став більше терпіти людського обличчя навколо. До себе не підпускає. Нехай тільки хто хусткою махне — б'є задніми ногами до самої полиці, де сідло лежить. Скине сідло, вдарить його ще разів зо два і тоді лише заспокоїться.

Скоро через його норови відвели сусіднього коня, повднали йому два станки разом і прип'яли на два ланцюги — щоб не зірвався. Здичавів Чорт зовсім.

Прийшов якимось ветеринарний лікар, обійшов стайню, полаявся, покашляв і побачив Чорта.

Оглянув збоку: пороків явних немає, вигляд здоровий.

— Чому не в роботі?

— Та у нього в характері і в голові не все гаразд,— відповідає днювальний.

— Що за дурниці! — здивувався лікар.

— Точно, пане лікар. Цей кінь на нас ображений. Жити з нами не хоче. Не інакше, як божевільний...

Не повірив лікар і хотів ввійти до Чорта. Чорт

як ударить обома ногами враз, сідло згори побіля лікаревої голови так близько гешнулось, що лікар сплотнів, вилаявся і пішов.

По суботах білих драгунських коней виводили на двір і чистили та мили з милом, ретельно, дочиста. Потім, щоб волос блищав, протирали коней сухим вугіллям, і вилискували білі коні, мов гуси. Лише один Чорт стояв у стайні та іржав час від часу собі на втіху.

Заірже, послухає свій голос: гарно виходить — знову ірже. Ударять його мітлою по спині — заспокоїться.

Чистили його двічі на тиждень, корму давали мало, тільки стежили, щоб ланцюги були міцні — не зірвався б.

Невідомо, до яких пір простояв би він безвихідно в своїй в'язниці, як раптом рознеслася звістка, що сам командир бригади буде оглядати стайні. Тут і пощастило Чорту привітати бригадного по-своєму.

VI

Дуже любили драгуни свого бригадного. Так любили, що як на вулиці його побачать, миттю через паркан — щоб не опинитися в нього перед очима. Він кульгав на ліву ногу і тому їздити верхи не міг зовсім. Проходить він стайнею, кривуляє, шипить, покрикує на солдатів і на коней. Мовчать коні, мовчать солдати, мовчать стіни. Підійшов до Чорта, зупинився.

Здивувало його, що кінь на двох ланцюгах прип'ятий.

— Що це за непорядок? — закричав на ескадронного.

Тільки він прокричав, Чорт повернувся і заіржав до генерала так, що у вухах залящало.

Тоді кривоногий закричав на Чорта:

— Струнко! Струнко! Дивись, на кого кричиш...
На генерала кричиш!

А Чорт знову заіржав. Так вони стояли і горлали один на одного хвилин зо дві. Генерал виснажився, і Чорт замовк.

— Що це за безладдя, пане ескадронний? — вже тихим голосом запитує генерал.

— Що це за безладдя, вахмістре? — говорить ескадронний, звертаючись до вахмістра.

— Це особливий кінь, ваше превосходительство, — відповідає вахмістр, — їздити на ньому не можна, він убити людину може, нікого до себе не пускає, коней калічить...

— Як же його годують? — запитав генерал недовірко.

— Через верх годують...

— Як через верх?

— Залізе на ту стінку — навпроти — днювальний і силе йому в кормушку вівса, і сіна кидає, воду у відрі спускає!..

— Що це за дурниці! — закричав генерал. — А як же його чистять?

— Чистять його мітлою, ваше превосходительство.

— Як мітлою?

— Мітлою бруд із нього здалека зчищають, але він і мітлу обкусує. Скільки мітел перепсував уже! А коли б не чистили — зашкаруб він би зовсім від бруду по своєму неуцтву. Впертий дуже. Служити не хоче.

— Не може бути! — закричав генерал. — Як це — служити не хоче. Я йому покажу!

Почервонів навіть генерал і просто, як за статутом положено, ввійшов у станок і пройшов до самісінької Чортової морди.

Всі завмерли. Генерал стоїть і гладить морду коневі вперед і назад, і Чорт ні гугу. Так давно до нього ніхто не входив, що він і не знає, що йому робити. Всі стоять і чекають, що далі.

Подивився генерал на всіх переможно і переніс руку свою на шию. Тільки переніс руку — пригадав Чорт свої старі кривди і враз труснув головою і став упоперек станка: ні повернутись генералові, ні вийти. Загородив його Чорт своїм здоровенним тілом.

Стоїть генерал, притиснутий до кормушки, посірів трохи, водить рукою по шиї, а сам не знає, що тут робити.

Солдати збоку в кулаки сміються. Уклепався генерал здорово. Кінь стоїть смирно, а генерал все рукою по шиї водить. Стоять обидва і мовчать. Цілковите безглуздя.

Тільки генерал хотів піти собі, кінь ступнув до нього і притиснув знову до кормушки. Важко вже дихає генерал, употів, хоч плач від злості, а зробити нічого не може.

І ніхто не знає, як допомогти йому. Тільки він рушив, Чорт знову взяв та й притиснув його. Спиною генеральську всю забруднив об кормушку. Хотів генерал витягти з кишені хустку втертися від поту, як закричав йому вахмістр:

— Ваше превосходительство! Не тягніть хустки. За здоров'я ваше не відповідаю.

Знали всі, що вийми генерал хустку білу та махни нею перед конем,— смерть йому буде. Затопче його кінь разом із хусткою.

Збентежився генерал, пітніє, мовчить, рукою вже ворухнути боїться. А кінь радий. Поглядає на ге-

нерала, подасться трохи вбік і знов усім тілом наїде й штовхне... До синяків набив генеральську спину.

Ніколи б не закінчилась ця сцена, якби вахмістр не покликав солдата і пошепки не сказав йому:

— Набери вівса, засип йому з того боку.

Хитрий був вахмістр — стара казармена крися!

Як зліз солдат з другого боку на стінку та постукав міркою об кормушку, — глянув Чорт туди і бачить... Що за диво?

Ніколи в цю годину йому корму не давали. Та ще стільки вівса! Почав нюшити він ніздрями, чи не обман? Ні, не обман. Пахне вівсом. Подибав він у той бік і як припав до вівса, вткнувши в нього морду, — генерал вивалився із станка, мов лантух з підмоклим борошном, ледве на ногах тримається. Тільки і зміг показати на Чорта і, трясучи ручкою, сказати:

— Цю скотину негайно продати до біса, щоб духу не було.

VII

Незабаром вахмістр послав солдата шукати покупця на Чорта. Як дізналися солдати, що зараз прийдуть купувати Чорта, збіглись юрбою до стайні.

Прийшов і покупець — маленький, щупленький татарин. Борідка висіла в нього скубана, мов із повсті, пальтечко засмальцьоване, руки малюсінкі, зате вирлоокій, як птах. Оглянув татарин коня, похвалив.

— Хорош лошак, ой, дуже хорош лошак...

Підвели його до Чорта і трохи відійшли.

Прийшов тут вахмістр, глянув на покупця й усміхнувся:

— Де вже тобі одному, помічників пошукав би.

Пропадеш із ним — це чорт, а не кінь. Поглянь лиш, на ланцюгах тримається.

Татарин хитро потер руки і засміявся.

— Навіщо чорт? Хорош лошак. Чому продаєш?

Обійшов він навколо коня, подививсь уважно на ланцюги, що ними був прип'ятий кінь, і говорить:

— Сідло йому нінащо. Для чого кривдити лошак? Ми його продаватимемо хорошому хазяїнові будем. Він робити буде. Поглянь, будь ласка.

Татарин спокійно ввійшов у станок, скинув ланцюги з Чорта, витяг з кишені мотузок. Солдати стояли мовчки, затамувавши подих, як на огляді. Чорт побачив мотузок, стріснув головою, переступив з ноги на ногу і потерся боком об стінку. Татарин обв'язав йому мотузком шию, затяг вузол і повів Чорта до виходу. Юрба подалася. Хтось зухвало помахав хусткою. Чорт навіть не підвів голови.

Татарин вивів його надвір, і лише тут Чорт зробив перший рух: він потягся до трави, якої не бачив уже давно. І коли татарин виводив його за ворота, із рота Чорта стриміли недожовані травини.

БІЛЬЯРДНІ КУЛІ

Кавалерійський клуб аж ніяк не схожий на готель, але сьогодні він був по саме нікуди набитий нічліжанами. Зранку розпочинались маневри. Якимсь побитом мені дісталась величезна більярдна, яку зі мною поділяв товариш із «Крестьянской правды», мовчазний хлопець, з таким обличчям, ніби в нього вчора тільки закінчився якнайжорстокіший біль в зубах і він побоюється кожної хвилини його повернення.

Нам не довелось кидати жеребків, кому спокійно спати, а кому покірливо податися на дальші розшуки ночівлі, тому що в кімнаті стояли два широчезні дивани; їх ми зараз же закріпили за собою. Після клопітного дня зборів і роз'їздів по неосяжних просторах таборів, я нічого не мав проти здорового і міцного сну.

Я сів якнайзручніше, притулився до подушок, схожих на моховиті камені,— вони були такі ж великі і зелені, як і жорсткі. На більярдах грали. Безперервний стукіт куль розбивав сонне заціпеніння. Тільки я починав дрімати, як кістяний удар повертав мене знову до свідомості.

У дрімотній смузі, що застинала кімнату, я бачив: поміж більярдами і вікнами снували люди, навантажені біноклями, польовими сумками, кобурами, протигазами і сувоями свіжосклеєних карт, що пахли ще клеєм і вечірньою канцелярією.

Внизу, підо мною, на першому поверсі клубу, на стіні висіли юрби войовничих людей, які зображу-

вали штурм аулу Ахульго, де на передньому плані старорежимний стрілець рвався порішити багнетом стародавнього горця з кривим кинджалом в зубах, а в шафі, рядом із картиною, тьмяно димилась важка піраміда кавалерійських нагород і призів, а трохи далі, в глибині кімнати, за столиками, червоноармійці й командири пили чай з цукерками і знищували скромну вечерю.

Я прорвався через дрімотну смугу і поглянув ясними очима на людей, що позбавляли мене сну. Прямо переді мною так близько починалось зелене поле більярда, що кожного разу один із гравців, заходячи на мій бік, прицілюючись кием, оглядався на мене, щоб, влучивши одним кінцем своєї зброї в кулю, не потрапити другим мені в живіт.

Молодий хлопець, з ледь-ледь косими очима, раз у раз підморгуючи і поплескуючи себе по боці, явно мав перевагу над противником. Грали вони з захопленням, щохвилини відходили до вікна, натирали крейдою кий, сідали почіпки поряд із більярдом, розглядаючи кулі, метикуючи, яку краще штовхнути.

— Почекай-но, ось ми її зараз,— говорив косий.— Ти в мене тепер затанцюєш. Я тебе зараз дуплетиком. Зараз заспіваєш.

Як видно, він був у грі не новачок, чого не можна було сказати про його товариша. Той з усіх сил старався догнати в мистецтві метання куль свого друга, та йому це вдавалось погано. Гра затягувалась. Говорив він мало, скоріш мурмотів після кожного удару: «От чорт, не везе»,— і тоді старший гравець пояснював йому причину невдачі.

Третій червоноармієць понуро і глузливо розглядав гру. Вряди-годи він промовляв:

— Ну, кидайте, пора, пішли... Дійсно...

Тоді косий жартівливо штрикав його кием.

— Як це кидати, ми тільки почали.

— Почали? — Від дверей наближається сірий, як його штани, ветеран із пасмами сірого клоччя на щоках.— Почали? Кінчати строк, громадяни.

— Який тобі строк, діду, я сам записав час, полічи.

— Що, ти і будеш всю ніч грати? Замкну ось скоро більярд.

— Ну і буду, а тобі що?

— Тобі що! А от що. Закінчуйте, іншим грати треба.

— І інші грають,— байдуже сказав косий.— Тільки почали, а він — на тобі... Памороки забило на старість. Кінчайте... От ми зараз,— він любовно нахилився до кулі.— Дуплетником, заспіваєш ти в мене...

Другий більярд був зайнятий вайлуватими гравцями, які грали мовчки. В більярдну ввійшли два командири. Вони підійшли до другого більярда і зупинилися. Один скинув всю свою важку зброю і обережно поклав на мій диван. Потім почав скидати шинелю.

— Та постривай,— сказав другий,— у мене часу не так багато.

— Ну, на одну.

— Ну, хіба що на одну. Товариші, скоро закінчите?

Косий всміхнувся.

— Що ви, товаришу командир, тільки почали.

— Бреше він,— сказав старий дід, вилазячи з кутка.— Він користується, що годинник у мене зупинився. Він, як вовк, грає без часу.

— Вовки, діду, не грають, теревень не городи. Як то ми без часу, поглянь на кулі, ще другу партію не дійшли до центру.

— Справді,— сказали новоприбулі,— до центру ще спітнієш.

— Пождіть, товаришу командир. Ми теж ждемо, поки звільниться він. От у них,— він махнув на сусідній більярд,— може, там легше?

— Там тільки починають нову.

— Не везе вам,— сказав косий; він ударив, куля з тріском влетіла і загойдалась у сітці.

Глузливий і понурий червоноармієць підійшов, вийняв її, похитав на долоні, сказав:

— А кінчили б справді. Я хочу ще Варшаву подивитися.

— Варшава в порядку,— відповідав косий.— Я її звечора дивився. Не заважай з Варшавою, не плутай.

— Так...— командир застібнув шинелю, натягнув на себе знову купу ременів.

— Не дочекаєшся тут, куме,— сказав він.— Ходім, за десять хвилин прийдемо.

— За десять хвилин не кінчимо, за двадцять напевно.

— А я от куль не дам,— зашипів старий.— Я тебе знаю, ти б усею ніч ладен грати, а інші теж хочуть.

— Та відчепись ти, ледащо, ми свій час знаємо.

Що відповідав йому старий, я вже не пам'ятаю. Я насправжки спав деякий час, можливо, кілька хвилин усього, незважаючи на шум голосів і лютий стукіт один об другий кістяних лобів. Я прокинувся від того, що гравець штрикнув мене кием.

— Вибачте,— сказав він,— ви б уздовж лягли, товаришу, а то вперек — вам заважаєш, і собі незручно.

Він був у повному розпалі азарту. Тут сон де й дівся. Від цього невтомного гравця з розстібнутим коміром ширилась така хвиля енергії, що я

помолодшав. Я заново відчув прихід командирів, які мріяли пограти на більярді; старого, що бурчав столітнім язиком; червоноармійця, що згадав про коня і був готовий побігти вночі до стайні, щоб поглянути на нього ще раз перед відповідальним завтрашнім днем. Мені захотілося самому стати за більярд, взяти у вайлуватого чоловіка кия і зіграти з косим таку азартну партію, в якій лютість набуває особливого смислу, а стукіт куль, безперечно, переростає в щось більше.

Я дивився на обличчя гравців, читаючи на них здорову, спокійну молодість, впевнену і вільну, зовсім не ту, про яку раптом нагадала мені ця кімната. Я сів на край дивана. На чорному нічному вікні я міг читати інші тіні, які летіли, немов сторінки, звихрені багаттям. Я пригадав моїх однолітків. Де вони? Вони лежать під Ковелем і під Ригою, під Молодечним, Двінськом і на всіх фронтах громадянської війни. Вони більше не грають на більярді. Той більярд, на якому ми грали, не був схожим на цього спокійного, важконогого дідугана із залу кавалерійського клубу. В той час, у наш час, на ньому грали люди, які носили золотий кадр, що збігав широчезним боком бриджів до савельєвського рокоуту острогів, грали сухопарі, підмолоджені дідки, розстебнувши френча і червоніючи широчезною генеральською смугою на штанах із поважного сукна.

— Вчіться, поручику,— напевно, говорили вони з легкою задишкою після влучного удару,— вчіться, поручику, як треба.

А ми, хто носив зелену гімнастюрку, і сині штани, і залісні жовті остроги,— чи ми грали на більярді в ті часи? Так, грали. Другого такого більярда я не надібував у житті. Ми були мов цуценята, які гризуть цвях. Ми не розуміли що до чого. Ми не

знали, як ступати в світі, ущерть сповненому зброї, багнюки, коней і начальства. Чого було більше? Все-таки начальства. Воно було скрізь. Ми з кожним кроком наступали на начальство. І яке то було начальство!

Звідкіль знали ми, що між погонями генерала і погонями наїзника відмінність та, що стрілка в наїзника на золотому погоні вузька, а в генерала широка? І ми запам'ятали цього наїзника Вержбицького надовго, коли, гуляючи грязнющою дорогою між стайнями з своєю вечірньою молодницею, постукуючи по довжелезних полах шинелі легким стеком, він примушував спантелечених новачків ставати перед ним струнко і відповідати: «Здравія желяю, ваше превосходительство».

І як він спритно потім, коли вже тільки ідіоти ставали перед ним струнко,— його гра кінчалась,— як він спритно на кожному кроці ловив молодняк і терзав його, наче він все-таки був генералом.

Його ненавиділи за пиху, жорстокість, шикарні манери і чудову їзду, до якої, мов до неба, нам було тоді далеко. Він був богом вольтижування.

Але ж кожен запитає: все це в різних варіантах різних авторів, добре чи погано, але відомо,— до чого ж тут більярд?

Більярд! Це слово ненавидів Вержбицький, тому що більярд позбавив його влади над беззахисним молодняком. Моральна поразка завжди сильніша від фізичної.

Там, де кінчалися кавалерійські служби, останні стайні виходили на берег довгого мілкого озера,— там починалася заборонна зона цивільного життя, життя, де наїзник Вержбицький, який би позмагався з Фербенксом,— живи він тепер,— не був богом, бо там стояв трактир — двоповерховий заклад, де

різні люди пили герілку в чайниках і грали на більярд. Туди було суворе заборонено входити нам, рядовим молодим гусарам.

Та проте в другій половині будинку, верхній, стояв страховинний, схожий скоріше на привид, ніж на предмет, більярд. Усе в ньому було дивовижне,— все пережило бурхливе довге життя, і лише кулі, над якими час безсилий,— і вони можуть викликати на змагання єгипетські піраміди,— ці кулі, пожовклі, мов цитрини, зберігали форму і вагу, головне — вагу. Кулі — ті ламалися зрідка, а кулі переживали все.

Сюди, у верхню брудну кімнату, за особливу мзду, проникала наша компанія. Тут можна було пити, їсти, говорити, ганяти вільно кулі, побоюючись лише патруля або безпосереднього начальства, найнижчого, звичайно.

Я пригадую людей цієї кімнати: товстоплечого булочника на прізвище Московський, неоковирного пухкого Коршунова — вантажника, Александрова — гармоніста, кишенькового гусара Корнілова та інших, які нахмурювали лица, коли знизу лунав попереджувальний стук, який натякав, щоб негайно звільняли приміщення. Потрібно було рятуватися втечею по ринві, зіскакувати в город або лізти на горище і, затамувавши подих, відсиджуватися там, у сні, годинами, бо до кімнати завітали пани взводні ґрати на півдужини холодного.

І найголовнішим лихом, що підстерігало не раз всіх і всіх тягло в ескадрон, після чого вишикувалися довгі ряди мудреців, які стояли з шаблями наголо перед стайнею на осонні та роздумували про життя, був наїзник Вержбицький.

Йому так подобалося нишком, не ринувши східцями, підморгнувши хазяїнові, підійматися по сходах

і спинятися у дверях, командуючи самому собі: «Струнко!» — що він повторював багато раз цю розвагу, не помічаючи, як горять вогнем очі в людей, гімнастюрки яких було посипано крейдою, а руки злегка тремтять, торкаючись вузького жовтого кадра, нашитого по пругу гусарських рейтузів. Йому здавалося, що він може чудово глянсувати свою кров такою розвагою, яка підвищує його запопадливість перед начальством і сприяє вихованню дисципліни. Божественним кроком він конвоював своє стадо в ескадрон і залишав, здавши його черговому, помахуючи легеньким стеком.

Незабаром верхня кімната перетворилася в темну лотерею, де не можна було ручитися: чи виграв ти вільний час, коли можна не думати про те, що з'явиться легка і жорстока постать ката, який шпигає ввійманих за всіма правилами наїзницького завзяття, чи ти мусиш зразу лізти по ринві або по сходах на горище і пити своє пиво прямо з пляшки радше там, аніж почути тихе й грізне «струнко», від якого пиво, наче від поштовху, вилітає із склянки на підлогу. Та податися було нікуди. І в цю кімнату йшли всі. Податися, повторюю, було нікуди.

Якось увечері, коли руда гасова лампа освітлювала неприродно напружені обличчя гравців та курців і Московський показував чудовий удар, майже неможливий на такій розбитій арені, покритій зморшками і тріщинами, наче чоло дідугана, порите літами, пролунало пекельне, тихе «струнко».

За скляними дверима стояло те, що звалось Вержбицьким. Чи то він занадто невчасно вимовив це «струнко» під руку розлюченому Московському, чи то надто рано, не ввійшовши в кімнату, чи то терпець увірвався, але щось трапилось. Незважаючи на відчинене вікно, в кімнаті було повно диму. В цьому

диму, не входячи в кімнату, важко було впізнати точно обличчя гравців, але про це ніхто не думав.

Московський схопив кулю, що перестала бути предметом його гри і перетворилася в інший вид зброї, і кинув її, мов гранату, в двері. Хтось ударив кием по лампі. Лампа погасла, і грім від куль, які тарабанили в стіну і скло, був початком сумного кінця наїзника Вержбицького. Ми й уявлення ніколи не мали, навіть коли він в манежі на вольтижуванні сідав через круп у сідло, які довгі ноги в наїзника Вержбицького.

Він біг по сходах, переслідуваний грізною п'ятою, яку прорізали жовті кістяні кулі, кинуті без якоїсь там обережності. Довжелазні ноги врятували Вержбицького від багатьох куль. Ми, звичайно, відступили не по сходах. Ми мчали до ескадрону найкоротшими шляхами, ми чекали на все, аж до суду, аж до Сибіру, як говорили нам пошенки товариші: адже ж здавався нам Вержбицький недавно генералом, адже ж точилася навкруги світова війна,— а воєнний час не жартує.

Вержбицький не показувався в казармі. Мабуть, деякі кулі наздогнали свою ціль. І тільки через тиждень ми дізналися, що він поїхав у відпустку. Більше ми його не бачили.

Я відвідав ті місця недавно. Як пушкінський князь, я міг би засвідчити: «Ось млин. Уже він розвалився». Де ж Вержбицький? Можливо, він тепер у польській армії, згадуючи більярд, вибиває з польських солдатів пристрасть до куль? Він був славним кавалеристом і міг далеко піти.

Я прокинувся. Світло ще горіло. Товарищ із «Крест'янської правди» перевертався вві сні. У вікно світив місяць. Дідок у попелястій куртці деркачем замітав підлогу.

Кулі лежали нерухомо, вони були білі та міцні, як місяць.

Старик зупинився навпроти мене і побачив, що я не сплю.

— Не захоплюєтеся цим? — запитав він, поставивши віник і вказуючи на більярд, який він почав обмахувати ганчіркою.

— Ні,— відповів я.— Замолоду — замолоду грав.

— А то раненько, холодочком, я б не відмовився. Ви не бажаєте? Ну, на добраніч тоді.

І він пішов у кінець кімнати і погасив світло.

Потім грюкнули двері, і в кімнату ввійшов місяць, подібний до усміхненої більярдної кулі.

КЛЯТВА В ТУМАНІ

(Повість)

Так от! Клянуся поважанням істини, яке
врідка навідує мене...

А. Лондр

РОЗПОВІДЬ ПЕРША

Її прозвали Іоржі — зелена, бо перше слово, яке вона вимовила, коли почала говорити, було «іоржі» — зелена. Вона ж не могла не сказати цього слова першим у своєму житті. Одного разу мати показала їй на розжарений до білого сяйва трикутник, що висів далеко в небі і недосяжно панував над проваллям, в якому лежало село. Але маленька донька її дивилася не на це марево, що бентежило своєю неправдоподібністю, а на ту тьмяну ніжну прозелень неба, яка обтягувала іскристі його ребра, і ця ніжність, що переходила й на сніг, роблячи його прозорим та ласкавим, звичайно ж, називалась «іоржі», і дівчинка закричала: «Зелена, зелена!»

На все життя вона залишилась Іоржі. І їй подобалося це прізвисько.

Звідкілясь ізгори, з-під самого склепіння, падав несміливий і тонкий, наче тасьма, промінь світла в кам'яне житло, де Іоржі народилася. На чорному, вкритому кіптявою ланцюгу висів над вогнищем казан, з кутків дивилися живі коров'ячі очі та живі роги, зі стін звисали мертві роги турів. Восьми років Іоржі була просватана за Кацію з сусідньої долини; і Кація знав з десяти років, що Іоржі згодом належатиме йому і нікому іншому. Він іще знав, що

коли відмовиться від неї, то його вб'ють з-за рогу, бо таку образу можна змити лише кров'ю.

Через те що речей у навколишньому світі було зовсім небагато і вони мали будь-що заповнити весь простір життя, то ці речі мимоволі подрібнювалися, ставали невагомими і, змінюючи обриси, жили як вигадка, бо інак життя було б надто вбогим і суворим.

Ланцюг, пов'язаний з обрисами величезного казана, і вогонь, що палав під ними і охоплював їх, не усвідомлювалися раз і назавжди. Вогонь міг бути зимовим і міг бути літнім, веселим, нічним, святковим або міг стелитися по землі, ніби буркочучи і вдаючи з себе пса з короткою шерстю; казан був мов вершник, що пробирається через вогненну пустелю до господарів, які сидять, очікуючи вечері, а ланцюг часом був тими сходами, якими, коли схочеться, можна лізти до неба, до тієї самої зеленої ніжності, що лежала на схилах Тетнульду,— так називалась піраміда, яка висіла над селом і засліплювала очі сльозами.

На мису, над бурхливими арканами води, що ловила отари стрибаючих каменів, стояла низька церковка з намальованими на стіні, невідомо коли, червоними вершниками, які тримали списи для удару, але вона не мала жодної влади над Іоржі. Церковка була завжди замкнена і така мала, що в ній могли збиратися польові миші, але не поставні люди гірського села. А піп давно обкраяв волосся, скинув рясу, та й косив, і орав разом з усіма на нивах, що дибки стояли вздовж гори. Демони не мали влади над Іоржі. Вони жили або на льоду Тетнульду, або в лісах нижче від нього, але ні там, ні там Іоржі не бувала і тому ніколи не бачила демонів.

Коло їхньої хати, як годиться, височіла стара вежа, осліпла й глуха. Кроки в ній лунали, наче спомин. Вона була негарна, мов столітня жінка, але викликала подив, мов столітня жінка, що стоїть без костурів і дивиться, не мружачись, на сонце. Іоржі знала всі переходи й поверхи вежі. Коли Іоржі була мала, вона хоробро лазила по колоді з зарубками замість щаблів з поверху на поверх, до найвищого поверху, де лежали самі кістки,— кістки тварин, забитих на полюванні і з'їдених. Ці кістки не можна викидати, бо тоді б зникли тури й ведмеді і не було б чого полювати. Вона завжди відчувала один і той самий трепет: їй здавалося, що от зараз усі ці кістки вдягнуться м'ясом, і величезне стадо рине на неї, зіб'є її з ніг, вдереться вниз і обов'язково перекине казан та роздушить собаку, який спить біля входу на подвір'я. Вона бігла з цієї останньої кімнати, не грюкаючи дверима, тому що жодних дверей у вежі не було.

Смагляве самовдоволення, що утвердилося з роками на її обличчі, не привабило до неї нікого. Перевагу, яку віддавали іншим дівчатам, вона не вважала невдачею, обов'язковою в житті. Вона сама не знала, яка вона,— чи гарні у неї плечі, чи ні, які в неї ноги та руки; вона не думала про це ні тоді, коли збирала каміння, очищаючи поля від валунів і кам'яних осипів, ні тоді, коли, зашарівшись коло вогнища, з червоними щоками, вибігала на подвір'я колоти дрова важким колуном.

Ні церква, ні демони не впливали на неї. Залишалися люди. Люди жили розміреним та складним життям землеробів-горців, заклопотаних дрібними турботами первісного господарства. І Іоржі не любила їх. Вона тільки ніяк не могла зрозуміти, чому вся земля така одноманітна й небагата на речі. Там,

де вона бувала в сусідніх селах, усі жили однаково, усі мали такі самі вогнища, і такі ж ланцюги звисали з стелі, і такі ж казани їхали крізь вогонь та дим, поспішаючи назустріч людям, такі самі кістки з'їдених тварин лежали у верхніх поверхах веж. І понад усім у небі стояла біла піраміда Тетнульду, увінчуючи непрохідну стіну снігів.

Іоржі не була злостива або дурнувата. Вона була звичайна. Коли померла її мати, Іоржі разом з сестрами й родичками з інших сіл приготувала густу квасолеву юшку для всієї округи, напекла цілі гори коржів і потім пройшла крізь натовп вдягнених у найкращі свої вбрання жінок з набряклими очима і глянула на тьмяні лоби крикучих голосільниць з тим подивом і відчуженістю, з якими дивиться щира людина на неприродно й примхливо явлене для огляду справжнє просте горе.

Вона поглянула на чоловіків,— дехто плакав,— і їй стало соромно, що, захопившись похмурими та живописними зойками голосільниць, відчувши їхню майже святкову урочистість, вона не могла сама плакати, і тільки подиху раз у раз їй не вистачало і тремтіли руки.

Потім прийшов піп без довгого волосся і з ключем від замкненої церкви. Його умовили сказати щонебудь божественне, бо небіжчиця була стара жінка. Піп прочитав щось коротке й своє, чого ніхто не зрозумів, і труну понесли на кладовище, а всім роздали чорні хустки на спомин.

Приїхав Кація. Він був молодий, і револьвер відтягував його вузький кутаїський пояс, і він випив коло входу в село два дерев'яні кухлики араки, перецілувався з усіма чоловіками й жінками, але він не поцілував Іоржі. Він простягнув їй руку, і вона

тільки вклала свою руку в його, не зігнувши долоні, бо Кація їй не подобався нізащо в світі.

Усі сиділи та співали, пили араку, з'їли гору коржів, забили барана, собаки бігали по подвір'ю, тягнучи червоні тельбухи. Кація палив цигарки і говорив про прийдешню зиму. І всі погоджувалися, що зима буде сувора і снігу буде, напевно, вище за дах.

Іоржі стало настільки сумно й погано, що вона пішла на дах, а зробити це було дуже легко, бо з кімнати, де пили араку, двері виходили просто на дах, і звідти видно гору Лагільду, яка відмежовувала Іоржі від тієї долини, де жив Кація, і видно Тетнульд, але на ньому жили демони на льоду так само нудно, як вівці живуть на пасовищах улітку. Іоржі заплакала, бо з її країни нікуди не було виходу, а світ становили казан на ланцюгу та коров'ячі очі, що дивляться з п'єтми на яскраве полум'я з тупим сластолюбством тваринної ситості. Іоржі не захотіла повертатися вниз до гурту і пішла спати на сінник.

Влітку вона дуже хвилювалась і переживала різні створені уявою події, але перед зимою стала спокійнішою і міцнішою. Коли з сестрою вони перебирали картоплю, щоб сховати на зиму, Іоржі спіткнулась об колоду, і сестра підтримала її, зачепивши її груди. Зачепивши її груди, сестра засміялась і почала з нею вовтузитися. Вони забули про картоплю, поки батько не гукнув, щоб вони не псували погоди, бо їй так чекають довгої та суворої зими.

Вона солила м'ясо, шукала в горах між камінням шовкову траву — запас для зими, щоб набивати нею бандулі й постолі. Коли випав перший сніг, вона вибігла на подвір'я і вмилася снігом; зима швидко набридла їй, бо взимку моторошна вбогість світу уявлялась їй ще беззахиснішою, ніж улітку, і люди

жили, нічим не відрізняючись від тварин, тільки їли більше, ніж тварини, і пили араку, якої тварини не терпіли.

Вона пила араку і, п'яна, лежала на ліжку, розкинувшись; і, коли її почали душити кошмари, вона вийшла на подвір'я, і побачила все ту саму піраміду Тетнульду, що висіла в повітрі, викидала сірі блискавиці і ніби хиталася ледь-ледь; Іоржі посварилась їй пальцем, і наступної хвилики їй стало лячно, бо від гори відокремилась чорна хмаринка і побігла по небу; вона злякалася, що ця хмаринка, можливо, витвір демонів і завдасть їй лиха. Тієї ночі Іоржі снівся Кація з буркою, накинутою на голе тіло, і Іоржі ненавиділа його всім серцем.

За кілька днів була «ніч мертвих» — переддень хрещення. Усі господині мили житла, чистили речі і давали їм лад. Дим стіною стояв над вогнищем і виїдав очі. Аракою було налито великі пляшки і дерев'яні миски, низенький столик накрито ска-тертиною.

Іоржі не відчувала остраху перед мертвими, і, коли їх закопували в землю, вони зникали з споминів і не поверталися. Вона говорила про них, але тільки іноді і завжди без жалю. Що змінилося в їхній долі? Вони в потойбічному світі так само зимують, як і тут, і тільки вони живуть узимку на Тетнульді, де ще холодніше, і, може, п'ють менше араки, а потім вони навідуються в гості щороку, і їх пригощають, як нікого іншого.

Столик було заставлено і вареним м'ясом, і хачапурі, і звичайними коржами, сиром, курами; і сяйво свічок перемішувалося в легкому диму притишеного вогню. Батько, пробурмотавши молитву, просив до-рогих померлих не скривдити його хати й цього разу і навідати господарство, яке вони залишили.

І коли він сказав: «Любі мої, вічна пам'ять! Не будемо сваритися, дайте нам те, що ви мали в житті, не забувайте нас, пам'ятаймо самé добре. Прошу, будьте ласкаві, заходьте, любі наші!» — за дверима почувся шурхіт, двері грюкнули, зимова ніч увійшла до кімнати, вітер рвонув униз полум'я свічок, і дим упав ницьма, — до кімнати увійшов Гіго, їх далекий родич, білий, мов небіжчик.

Батько затремтів, думаючи з простоти серця, що це перевертень, але Гіго, вклонившись, перецілувавшись з усіма, сів у куток і розповів, як він з товаришем два дні не може пробратися в справі до Халде і змушений був повернути навіть уночі — такі замети й морози в горах.

Він тер аракою руки та ноги, пив її так багато, що хотів був танцювати, але його уклали відпочити, щоб не образити померлих, які на цей час наповнили житло. Вони мусили, не бачені ніким, жити в хаті до найближчого понеділка і піти назад, ситі та вдоволені тим, як їх пригощали.

Гіго прожив у хаті ще три дні. Він пив, їв, спав, розповідав про Джварі, де він бував; і це був зовсім інший світ, зовсім інші речі, ніж тут, у горах. Він бачив багато, і він був нерівня Кації.

Він вийняв тонку книжку і читав з неї різні дивні речі, але наяву був тільки казан на ланцюгу, і коров'ячі очі, й арака, якої було вдосталь. Іоржі взяла книжку, вона вмiла трохи читати і по складах прочитала два рядки, але нічого не зрозуміла, бо там ішлося про електрику, паровози, а вона ніколи не чувала про такі речі.

Коли вона, затинаючись, прочитала вголос два рядки, всі почали сміятися, а Гіго поглянув на неї, всміхнувся, схопив її, підняв над підлогою і поцілував. Вона раптом збенгежилась, ударила його ку-

лаком по плечі і пішла рубати дрова на подвір'я. Мороз був дуже міцний, і вона рубала довго, щоб зігрітися.

Гіго, відіжджаючи, поцілував її ще раз, уже не при всіх, і вона, сама не знаючи чому, облизала губи. Після його від'їзду зима стала ще суворішою і темнішою. Напровесні худобі не вистачило корму. Одна з корів захворіла: вона спочатку хилиталась та гикала, потім упала на передні ноги і рила соломі рогами; корову довелося зарізати, і всі дуже шкодували, що вона не дотягла до весни. Іоржі виходила з села по глибокому снігу і дивилася на шлях, але Гіго не було.

Іоржі не любила початку весни, бо це був час мертвих. Вони пливли в каламутних потоках,— потоки несли трупи тих, хто взимку загинув у заметах і обвалах. Тепер сніги розтанули і повертали свої жертви вниз, у ті долини, з яких видиралися в гори бідолахи. Села обмінювалися тими, хто пішов у гості взимку, загостював у сусідів у заметах, захворів і помер або загинув по дорозі і до весни лежав у гостях, а тепер їх треба було покласти в землю рідного села; і от мари з померлими хиталися по всіх стежках, і похмура урочистість голосільниць клубочилась у легкому і зеленкувато-блакитному повітрі.

Увечері, відбившись від отари, вниз по потоку втік баран, і за ним із жменькою борошна побігла Іоржі. Вона підманювала барана на борошно. Баран пив воду з каменя і, побачивши Іоржі, почав гратися з нею, бігаючи з каменя на камінь. Тут-таки ж стояли млини, і вода гуркітливими потоками линула під маленькими рубленими хатками.

Іоржі спіймала барана і вела його за роги, великі, вигнуті, і коли вона проходила біля самого млина, хтось відштовхнув барана і, схопивши її за плечі,

втягнув у млин, у гуркіт та холод маленького будиночка. Серце її стрибнуло до горла, і вона б ударила і повалила з ніг будь-кого, адже вона була дужа і темне самовдоволення її характеру не дозволяло зухвало жартувати з нею кому заманеться,— але тут уся сила її була ні до чого,— вона одразу впізнала в напівтемряві млина Гіго. Він говорив їй у саме вухо:

— Коли у мінгрельця хижа горить, то і мінгрелець трохи зігрівається.

Вона раптом поцілувала його руку і обхопила руками колючу шию під жахливий гуркіт шаленого весняного ручаю, що мчав через млин. Гіго кинув свою бурку на холодну підлогу, вони впали, перетворилися на такий гуркотливий ручай, що Іоржі здалося — млин падає їм на голови. Але млин не впав, і, коли вона підвела голову і зняла з себе руки Гіго, не випускаючи їх з своїх гарячих, спітнілих пальців, вона засміялась і мовила:

— Бідний Кація! Бідний Кація!

— Не згадуй мені про нього,— похмуро сказав Гіго, звівшись на ноги і піднімаючи бурку. І Іоржі засміялась удруге, бо в двері млина дивився баран усміхненими очима і мекав, наче людина, яка хоче подразнити іншу.

Свято в Мужалі переливається всіма барвами суконь, поясів, спідниць, туфель, кофтинок, і навіть старі, на одне лице жінки з осиними таліями та козиними очима, стомленими й сумними, не псують його; вони п'ють тихо, наче небіжчики.

Голосно ревуть бики, уповільнюючи свій останній крок. Глухо гупають обухи по їх черепах, з шипінням встромляються ножі, і ллється задушний стру-

мінь крові на різнобарвну траву,— ніщо не може зіпсувати свята.

Сванські шапки та папахи, газирі, бурки балкарські, бурки імеретинські, доморобні піджаки й куртки з кооперативу, бандулі, чоботи, туфлі, чабури, револьвери в кобурах — звичайних, і вишиваних, і оздоблених сріблом, кинджали всіх відтінків...

Чого-чого тільки немає на столах! І те, чого не вистачало у самих, позичили в сусідів, і принесли з собою гості, і витягли з скринь, з печей, а головне — всюди стоїть арака. Це радість і лихо. Вино, створене злигоднями, розбавлене горем,— кисла п'яна радість святкового свана, яка відгонить аптекою. І дедалі частіше ходять маленькі роги, круглі чашки, ковшики, вбогі дерев'яні кухлі з аракою, і вже почалися танці. Танок жіночий, танок чоловічий, танок змішаний ударяють по землі веселою ногою, і кожний сьогодні може показати себе в усій красі одноманітних своїх веселощів, від яких завтра ще не прийдуть до пам'яті учасники свята.

Повертаючись по домівках, ще по дорозі вони будуть спинятися, пританцьовувати, пити, обійматися та виголошувати тости і по-грузинському вшановувати тамаду — голову бенкету, забувши, що вони вже не на святі в селі, а серед голих скель, у диких лісових хащах, на вузькій стежині, де, підстрибуючи, хиляться сани, і впряжені в них бики збентежено заглядають у провалля загадковими ліловими своїми очима.

Танці затагують, наче зашморги; люди б'ються у цьому павутинні загальних веселощів, не шкодуючи ніг та горлянок, і дим з багатьох люльок, і дим від цхундарів змішується в одну радісну хмарину, в якій кружляє пісня, що захочує танцюристів весело тупотіти ногами й скидати очима, захоплено

споглядаючи яструбине кокетування і козлину витривалість танцю.

Іоржі не зводить очей з Гіго. Але той навмисне, як умовились, не танцює з нею. Кація може з'явитися тут, і викриють вони себе з головою, якщо танцюватимуть при всіх, і він здогадається одразу про те, що коли тут вони танцюють так, то як же вони танцюють, коли самі собі призначають свято.

Добре веселяться в Мужалі!

Іоржі дивиться, плещучи — п'яна — долонею об долоню. В зачарованому хорі живуть Гіго та дівчина з Жабежа, його двоюрідна сестра. Вони не відчувають утоми, і мистецтво їхнє незмірне і дорівнює їхній невтомності.

Танцюристи, хитаючись і підстрибуючи, щоб приховати стомленість, сідають на траву, на колоди, їх частують аракою. І тоді до Гіго підходить чоловік, як усі, святковий і побитий танцем до втрати свідомості, і одним пострілом пронизує на смерть голову Гіго, і зникає серед дикого плюскоту вигуків і вихору ще не закінченого танцю. Обличчя мертвого Гіго ще задьористіше, аніж за життя, і тільки цівка крові псує його, — вона повзе по щоці, як тоді, коли його вкусила Іоржі, і губи його, напевно, ще пахнуть аракою, і найстрашніше — що його не можна поцілувати. Що його ніколи більше не можна буде поцілувати.

...Значно пізніше з'являється ім'я. Це ім'я звучить так: Семен Гарселіані. Це ім'я вбивці, що пішов у гори.

Хто знає заплутані нитки кривавої помсти і підступи її, таємничі, мов чума? Коли батько задоволено підводиться і каже, замість того щоб захищати сина: «Звичайно, це вбив мій син і ніхто інший» (і він каже з гордістю); коли партійний голова Ради

вбиває з першого пострілу свого односельця і прошиває його ще раз кулею, вже мертвого; коли пічна куля розтрощує лампу судді напередодні суду над кровником — як попередження, що, засудивши кровника, сам суддя потрапить у зашморг кривавої помсти; або коли вбивця з власної волі приходить і голосно каже, що вбив саме він, аби не вважали, що вбитий просто жертва випадку.

Минає літо, похмуре, мов зима, і настає зима, похмура, як це літо.

Іоржі погано зносить мачуб — зимове приміщення, де скиглять вівці, де коров'ячі боки хитляються від худорлявості і кістки стукотять об кістки, коли корови чухаються вночі. Іоржі щодня відсіює крупномелене борошно і пече в попелі на шиферній плиті коржі наполовину з особливою травою, бо не все їсти її худобі: іноді й людині потрібна трава, коли борошна мало. Юшка з трав шипить у казані. І наступна зима буде, як оця. Звідки чекати змін, якщо в країну немає доріг, а з країни немає виходу?

Скиглять запаршивілі вівці, і корови кашляють, встромляючи худі понурі морди в дим цхундара, і люди сидять, палять маленькі люльки з довгими вишневыми цибухами, — маленькі, бо в них дуже мало тютюну, і борошняна бовтанка, густо посолена, перевертається на дні чорного казана, що пирхає, наче обпоєний кінь. Полум'я спалахує й пригасає, бо на нього з стелі сиплеться сніг. Треба вийти з дому, але замети вищі за хату, і навіть йти куди-небудь, коли все, що можна, запасли і треба тільки підгодувати ще кабана і закрити соломою міцніше картоплю, яка рятує від голоду; весь вільний час прясти, лагодити, штопати, мити посуд, рубати дрова, доглядати худобу і ні про що не думати.

Приїздить напровесні першим гостем повідомити, що дороги знову чисті, Кація. У нього новий костюм і пояс, відтягнутий сталевую вагою револьвера. Кація дуже виріс, змужнів. Кація хоче поцілувати Іоржі як наречений. Вона відступає від нього, поки не потрапляє ногою в шійло для корів, і він починає сміятися і бити себе по стегнах,— не дуже розумний Кація... Іоржі тікає, захворівши на дивний страх — побоювання перед чоловіками, вона сидить серед жінок або сама в темному кутку і старанно уникає того місця біля цхундара, де на довгих низеньких лавах палять маленькі люльки величезні чоловіки зимової домівки.

Іоржі пізно зрозуміла просту правду голосільниць. Мистецтво прощання — одне з найдавніших мистецтв на землі, і опанувати його, звичайно, не під силу молодесенькій дівчині. Мармурові щоки голосільниць, срібні їхні очі та глухе горло, з якого линуть дикі, але розмірені зойки,— все було чуже їй і не ставало втіхою. Але правда їхнього вправного відчаю полягала в тому, що вони самі так багато втрачали в житті, аж відчай перетворився у них на гармонію, своєрідну і страшенно просту.

Іоржі носила темну хустку на голові і дивилася в землю, і тільки вночі вона кусала собі руки та лякала сестру раптовими нападами сумної ніжності.

У селі була хата, куди раніше майже ніколи не ходила Іоржі і де вона пропадала тепер кожної вільної хвилини. У цій новій хаті без вежі жили два молоді комсомольці і дві комсомолки — їхні дружини, Марія і Тамара.

Коли до них приходила Іоржі, вони розмовляли з нею, вони садовили її в кімнаті, прикрашеній різ-

нокольоровим папером та картинками, в яких Іоржі незабаром навчилася розбиратися.

Вона вже знала: це речі зі світу, який простягається за горами і зветься «Москва». Все, що було намальовано у них на стіні, все, про що розповідали Марія і Тамара, уклалося в її голові під одним іменем — Москва.

Машина на чотирьох колесах, якою мчить кудись натовп з розмальованими прапорами, машина, оточена височенними будинками, освітленими невидимими цхундарами,— була Москва. І інша машина з димарем, з якого йшов дим і стелився не по землі, а по небу, і вона везла багато хатинок на колесах,— і ця машина була Москва. Яструб з величними крилами, в яких повно людей, і багато доріг, і багато людей, і багато-багато незнайомих речей називалося Москвою.

Якось, затримавшись в хаті у Марії й Тамари, вона побачила молодого, засмаглого чоловіка, що стомлено сушив біля цхундара мокрий свій одяг. Він оглядав усіх примруженими очима крізь окуляри і на всі запитання відповідав охоче й докладно. Він говорив, що уряд відрядив його шукати золото в Сванетії. Свани, штовхаючи одне одного ліктями, таємниче перешіптувались, а коли він пішов спати, обшукали його мішок, але не знайшли жодного золота. Так от — коли цього парубка питали, звідки він, то у відповідь чули одне слово: «Москва». Іоржі порівняла його з людьми на картинках і відчула старий дитячий трепет, що переслідував її на верхньому поверсі вежі, коли їй здавалося, що всі мертві кістки оживають; так і зараз їй здалося, що всі люди, намальовані на картинках, зійдуть з своїх місць, стануть великими, схожими на людину, яка

сиділа коло цхундара. Іоржі стало страшно, і вона втекла.

Забуваючи вмиватися, забуваючи їсти й пити, сиділа схудла Іоржі іноді цілими годинами в хаті комсомольців перед картинками, і кожна картинка була більша за її маленьке життя, а під самою стелею висіла перегоріла лампочка, і Іоржі з цікавістю торкалась її, вірячи тепер остаточно, що речі, намальовані на картинках, існують насправді, але до них треба добратися.

Про Кацію розповідали, що він поїхав до Кутаїса і нескоро буде в їхніх місцях, що він хоче одружитися з іншою, і не хоче побратися з Іоржі, і боїться її помсти; але вона слухала і похмуро всміхалася, бо їй було байдуже. Потім померла сусідчина дитина, і Іоржі сама напросилася оплакати її. І коли Іоржі ввійшла до кімнати, де аж дзенькотіло від глухих та розмірених голосінь сивих жінок, і відкинула чорну хустку,— всіх приємно здивувала ота тінь щирого смутку, що була на її обличчі. І того дня вона перемогла найкращих голосіельниць, бо вона оплакувала своє власне життя, не шкодуючи сліз та зойків, куди свіжіших і похмуріших, за контрастом з молодими рисами її обличчя, ніж уся вправність голосіельниць, гучна й холодна. Після цієї жорстокої церемонії, коли її винесли на руках на повітря і вона прийшла до пам'яті на траві перед хатою, підтримувана вдячними родичами померлого, вона зітхнула, наче після хвороби.

Потім вона збирала свої речі, переглядала їх і лагодила. Вона відібрала дві пари бандулей, свої святкові туфлі,— ті, в яких танцювала на святі в Мужалі,— вона сиділа й ретельно зашивала подерті сукні, скромні, як ниви батьківщини її. Вона дістала товсті панчохи і багато шовковистої трави

для бандулей, потім вона вирізала доброго ціпка і нагострила ножа, з яким не розлучалась останнім часом.

Уночі вона прокинулась від дивних схлипувань. Сестра сиділа над нею в п'єтмі, і, почувши, що вона не спить, нахилилась до неї, і спитала її, обпалюючи лоб гарячим подихом:

— Іоржі, Іоржі, що ти надумала?

Іоржі сіла, обняла сестру, і вони мовчки плакали, потім Іоржі, витираючи руками сльози, пошепки розповіла їй усе про Гіго і про його смерть, але нічого не сказала про Москву і заклинала її страшним прокляттям нікому не говорити нічого і не турбуватися про неї.

Крізь щілину даху дивився місяць, хирій зовсім, білий, нібито його зліпили демони на Тетнульдї з минулорічного снігу і пустили котитися по ребру страшної піраміди, і от місяць прокотився по ребру, і полинув у повітрі далі й далі, і тепер проходив над селом.

Іоржі сиділа в п'єтмі на ліжку напівгола, дряпала собі груди і щипала руки, закусивши губи, щоб не закричати, потім вона підвелась, пройшла до згаслого цхундара, відшукала в гарячому попелі вуглинку, роздмухала її і притиснула до руки. Вона тримала вуглинку, поки та не наситилась болем, і тоді вона кинула її назад у попіл, сповнена найтьмяніших почуттів, повторюючи про себе: «Гіго, Гіго!»

Вона повернулась на ліжку. Сестра обійняла її, і тиша порушувалась тільки ударами крил курей, що раптово прокинулися.

Через три дні, вдосвіта, Іоржі пішла з села, і ніхто не бачив, якою дорогою і куди пішла вона.

Борис Микитович Швецов, висунувши голову за край чорного уступу, боязко озирнувся.

Трохи обіч себе побачив він башту. Башта була прозора, голубуваті стіни її тремтіли, піниста вода каскадами біла в її підніжжя, підточуючи його невпинно. Голуба розкіш тріщала зі всіх боків. Вода вже ринула широким струменем з розколини збоку, смертельно роз'їдаючи вузьку крижану перемичку. Дві невеликі крижини покотилися і, промчавши з брязкотом по крутому схилу, впали в потік. Голуба башта луснула оглушливо й лунко.

Борис Микитович перелякано втягнув голову в западину уступу. Брили летіли поперед нього, гуркочучи, розтросуючись, викидаючи хмари дрібного крижаного пилу; луна шпурляла глухі свої громи в мертво аспідне небо. У ньому, начебто гуркаючи, нагромаджувались стіни, окуті сизою кригою; сповнені неперевершеної енергії шпилі, окреслені найтоншим різцем вершини видні до найдрібніших деталей. Льодові кулуари, стиснуті чорними й жовто-червоними схилами, лякали зір синювато-мертвотною своєю недоступністю, чорні димарі кам'яних камінів підносились до недосяжних звивин гори, і під ними, за хаосом аспідного кольору, безсмертним безладдям морени, ніби вирубані велетенською шаблею, простягались зеленуваті й бірюзові поперечні розколини. Кожна ділянка цього могутнього й неповторного пейзажу чинила опір людині, відкидала її як непотріб. Квалість та сила людини однаково блідли перед гуркотом цієї крижаної башти, яка, повержена й перетворена на гуркотливі шматки, стосуремно гриміла про свою загибель.

Борис Микитович визирнув знову. Там, де не-

давно вимальовувалась алмазна прозорість, багатоповерхово замислена і укріплена волею випадку, тепер зяяла темно-синя паща широкої безодні. І тільки в одному місці над безоднею залишився висіти місток, примхливо вигнутий і нерадісно легкий. За містком підносились льодова стіна, дуже крута, горбиста і темна, наче пляшкове брудне скло. Борис Микитович завагався.

— Ідіть, ідіть,— сказав Франк Іванович твердо.— Там будемо рубати східці нагору, до площадки. Ідіть, ідіть. Ну, швидше!

Борис Микитович все ще не міг відірвати очі від залишків башти, що захлиналися в каламутній битві потоку. На пропозицію Мольца він ледь-ледь помахав рукою, глибше насунув балкарського свого капелюха, поправив димчасті окуляри і стояв, спершись на низький льодоруб, ніби роздумуючи.

— Та ні, ви йдіть. Та ні, вам тут і дорога,— відповів зрештою він.— Ви це придумали — і будьте ласкаві йти вперед. А вже ми з Семеном за вами. Правда, Семене? Правильно так буде, Семене?

Семен Гарселіані, безбарвно всміхнувшись, витер спітніле обличчя рукавом, сказав по-сванськи щось довге й незрозуміле і по-російському додав:

— Я тут не ходив. Іванович веде. Я тут ходу не знаю. Тут людина не йде.

Франк Іванович легко перейшов місток, обмацуючи його льодорубом, і почав рубати у твердій брудній кризі нечасті й маленькі східці, які швидко робила непридатними вода, що котилася струмочком згори.

Борис Микитович, ховаючи під жовтавістю окулярів важкий блиск стомлених очей, засапуючись, широко роззявляючи рота, повільно видирався на льодову стромовину.

Гарселіані, знемагаючи під тягарем ноші, твердо стояв на туроподібних ногах, готуючись підтримати Бориса Микитовича в нетривкій його рівновазі. Через силу пересуваючи ноги, вони лізли, впираючись коліними й ліктями в лід, поки не надибали на скелястий схил, проте його рівні, похилі й слизькі камені аж ніяк не можна було назвати втіхою.

Камені ці — вузькі й стрімчасті — висіли над химерно продертою розколиною, і один неправильний крок загрожував наслідками найжахливішими. Не дивлячись униз, Борис Микитович, притиснувшись плечем до виїмки, довго віддихувався; потім, сопучи і крекчучи, незграбно, як ведмідь, він, обсипаний снігом з ніг до голови, ліз по урвищу, і далекий плюскіт камінців, що зривалися з-під ніг і без кінця-краю ударялися на льоту об зелені боки крижаної пащі, навіював йому сумні роздуми.

Коли вони, обминувши льодоспад, вийшли на рівні крижані поля, посипав сніг. Спершу він, лапатий, падав неквапно, байдуже, рівномірно, потім знявся пронизливий вітер, і метелиця, густа й важка, закружляла не в жарт. Потопаючи в снігу по пояс, вони брели, спонукувані самозахистом та люттям. Незабаром замість лапатого снігу сипонув рясний сухий град, але вже білим панциром лежав сніг на грудях і на спині, заліплюючи очі; руки залякли і не тримали льодорубів; утома хилила голови; шия боліла від важких мішків; окуляри доводилося щохвилини протирати, і крізь їх каламутну слюду все здавалося ще похмурішим, ніж насправді.

Снігові хмарини, що розривалися залізними помахами вітру, нарешті залишилися позаду. Знову почався великий бар'єр морени — хиткі, нерівні, вузьколобі, широкоплечі брили, неукріплені, схожі на велетенські збільшені предмети з закам'янілої

дитячої гри гусьок. Потім був мовчазний відпочинок на площадці, сухій, але холодній і такій вузькій, що ноги майже звисали в провалля.

Гарселіані меланхолійно вийняв запасний жмут шовковистої трави для своїх бандулей. Трава в бандулях швидко перетирається, і її потрібно часто міняти. Він скинув бандулю, розім'яв її, потім поклав у неї свіжої трави і почав натягувати спочатку на пальці, наче тонку рукавичку, тримаючи п'ятку до кінця відігнутою, потім набив у бандулю ще трави, натягнув п'ятку і міцно зав'язав мокрим ремнем. Ту саму операцію він проробив без спіху і з другою бандулею, а тоді вийняв, теж мовчки, шмат сиру і з'їв його, без здивування озираючись на всі боки. Борис Микитович, притулившись до мокрого каменя, лежав, не помічаючи через збудження мокроти його, і намагався якнайглибше дихати, і тільки Франк Іванович Мольц, розширивши величезні голубі очі, сповнені тихого захвату і певності, з задоволенням їв вогкі сухарі та кидав крихти в пащу льодовиків, не звертаючи уваги на похмурий стан своїх супутників.

Від світанку до заходу сонця йшли вони, і від світанку до заходу сонця навколо них клубочилися скелі, крига, тумани, якими слід було, що б там не сталося, милуватись, аби виправдати мучеництво дводенної небезпечної дороги.

— Ходімо! — сказав Франк Іванович.

Вони дерлися по стрімчастих уступах, обійшли новий льодоспад. Швецову було все одно. Він ішов, піднявши окуляри на лоба, майже не спираючись на льодоруба, нехтуючи безпекою. Темна втома, що розхитувала його істоту, змінилася тупою покорою, і він тільки не міг забути ту чудову голубу

вежу, яка луснула на його очах так раптово і так гучно.

Він ішов, як телевокс, і, тільки наптовхнувшись на спину Франка Івановича, на його двадцятикілограмовий мішок, спинився.

Вони стояли на високому карнизі, і під ними, десь унизу, в розірваних хмарах, мигтіло щось зеленаве, сіре, невиразне, як земля з пароплава в проміжку між двома хвилями.

Борис Микитович поглянув і нічого не зрозумів. Він спитав чавунним голосом:

— Куди ж тепер?

— Дайте зміркувати.

Франк Іванович спокійно подивився на годинник, на компас. Позаду них угорі гуляв грім і сипався град, вітер гнав сірі й чорні завіси, ударяючи ними об холодні ребра вершин, зображаючи зиму, і тільки там, унизу, крізь розірвані хмарини,— як раптом здогадався Швецов,— прозирав найсправжнісінський теплий літній запашний день.

— Сюди! — сказав Франк Іванович і невблаганно, мов конвоїр, потяг за собою знесиленого Швецова до нового ряду перепон. Цього разу то був осип. Нога вгрузала в чорне, мокре, холодне камінне сміття спочатку по кісточку, потім майже по коліно, тоді тонула, ковзалась, підверталась; потім людина, чіпляючись льодорубом, абияк перестрибувала далі і знову потопала, спотикалась, сповзала, і здавалося, що осип ніколи не скінчиться.

За осипом знову стояли гладенькі скелі з таким карнизом, що спочатку вміщались на ньому обидві ноги вільно, далі вже не так вільно, після того вміщалися не зовсім, потім треба було обіймати круглий камінь, що висів над проваллям, і, обійнявши його, переносити ноги на другий його бік.

Швецов, засапуючись і не маючи мужності відмовитись від такого цікавого й ризикованого переходу, швидко перекинув одну ногу і повиснув на руках. Другу ногу він перетягував повільно, з ясним жахом відчуваючи, як сповзають його руки, що конвульсійно вчепились у льодові жолоби каменя. І коли його руки склизнули вниз зі страшенною швидкістю,— ноги вже стояли по той бік каменя, і це вже було добре.

Він похукав на посинілі пальці і пішов далі по карнизу; так іде людина, змучена багаторічними хворобами, не почувуючи тіла, і тільки якась геометрична стійкість кістяка нагадує ще про те, що вона не зовсім примара.

І раптом почався спуск — швидкий, стрімкий спуск,— можна було посміхатися і перестрибувати через три камені одразу. Хмарини внизу розсіювались, і дедалі ближче поставав запашний теплий літній день, і в цьому дні підносились зелено-бурі ліси, і далеко, десь в іншому світі, видно було вежі — не голубі, прозорі, ненадійні, а чорні, кам'яні, без розколин, без гуркоту, вежі якоїсь дивовижної країни.

— Жабез,— сказав Гарселіані, сідаючи на камінь.— Зараз Сванетія. Дай тютюну покурити, Борисе.

І вони зупинилися покурити. Франк Іванович дивився з задоволенням на тонкі зерна снігу, що забили згортки його шаровар, на льодові бурульки, які звисали з вилог його альпійських панчіх, потім підвів очі на спопеліле обличчя Швецова.

— Скажіть,— голосом тихим і хрипким спитав Швецов,— визнайте, що ви вели нас таким шляхом, яким можна було і не йти?

Німець уривчасто засміявся і відповів, подумавши:

— Хіба ви не відчуваєте в ногах трепету перемоги?

— Трепет я то відчуваю. Це справді ви правильно сказали. Трепет відчуваю,— мовив збентежений Швецов.— А вже який він, цей трепет, потім побачимо.

Німець знизав плечима.

— Ця країна,— він показав униз,— з важким входом. Більше нічого. А наш шлях — звичайнісінький шлях альпініста, я б сказав,— навіть легкий.

— За добру худобу, господарє! За добрий урожай, господине!

Семен Гарселіані п'є. І він знає, як пити з шанною в товаристві, з повагою після такого переходу; він показує сванам на Мольца і Швецова, які сидять осторонь.

— Він веде. Я веду. Жодної дороги нема; такою дорогою — іншим давай гроші, не йду більше. Налий,— каже він до росіянина, що шанобливо слушає його.

Цей чоловік догідливо прислужує сванам. Він у подертих штанях, синє тіло видно крізь дірку штанів; у нього немає білизни, один рукав сорочки зачочено, другий обірвано. Він усім своїм єством являє останній ступінь приниження і плазування: бігає по дрова на подвір'я, гострить квапливо ніж об точильний камінь, наливає араку, розносить шанобливо кухлики, подає коржі. Свани п'ють, не запрошуючи його сідати. Вони не помічають його. Дивлячись димними очима у вогонь, в якому хили-

тається казан з широкими зеленими бобами, вони ц'ють, заїдаючи араку сиром та коржами.

Він, махаючи відірваним рукавом, витираючи ним губи після випитого кухлика араки, скоса зиркає на Швецова і Мольца, що сидять окремо. Сван плескає його по плечу, щось каже йому жартома і пропонує араки. Він нахиляється і цілує свана в плече та в руку.

— Ви бачили? Яка ганьба! Європеець — не пан, а слуга,— проказує Мольц, розтягуючи слова.— Така ганьба! Ви розумієте, в чім річ?

— Облиште! — мовить Швецов.— Це просто якийсь волоцюга.

Чоловік спіймав їх насторожені погляди; він, непомітно відсунувшись од компанії, підходить, притримуючи обірваний рукав. Він говорить, скоса позираючи одним оком на сванів.

— Товариші, пробачте, великодушно пробачте. Я,— він глянув на сванів,— не можу інакше тут. Уб'ють. Ось вам хрест! Бачили, ручку поцілувати довелося. Не можна інакше, повірте,— вб'ють. Такий народ, уб'ють ні за що.

Німець підводить очі до стелі, ніби розглядає там павутиння на кроквах. Швецов з прикрістю кривиться.

— А нам що до того? Як ви потрапили до Сванетії? Що ви тут робите?

— Я нутром захворів,— каже він.— Я робітник, не майте сумніву. Ось — рукава висять. Я з Баку пішов. Сезонником був. Там легені у мене схопило від вітрів бакинських. Лікарі кажуть — легеням і легеньке повітря потрібне, іди в гори. Я в гори й ударився, сюди ледь-ледь дістався, а вже жерти — вибачте. І вони, ці самі сванети, араку ще дають туди-сюди, а вже жерти — вибачте...

Він гикнув і зніяковів.

— Слово честі, не подумайте поганого, даруйте, що таке побачили. Незручно, сам розумію, але вони народ дикий, уб'ють, коли що. Ну, я піду, пробачте.

Він відійшов до сванів і почав, помішуючи вугілля, розкладати наново дрова на вогнищі.

— Це просто волоцюга,— сказав з полегшенням Швецов.— Ви кажете європеєць, це мені ні про що не говорить. А ось що не робітник він — то це одразу видно. Це розкуркулений який-небудь переховується. Робітника забезпечено в нас: захворів — на курорт відправлять. А це так, люмпен-пролетаріат.

— Його треба вбити,— сказав німець просто, намазуючи масло на хліб.— Його треба вбити, щоб він не псував такої прекрасної країни, як Сванетія.

— Я щось вас не розумію.

— Сванетія,— сказав німець,— це гори. О, не заради Росії я пройшов сюди такий великий шлях з Німеччини. Я добре знаю матінку Русь. Я три роки в ній сидів, як на ланцюгу собака; я був полонений і так добре вчив російську мову і російський народ, що навіть трохи став знавцем і мови, й народу.

Він засміявся і, закінчивши мазати масло, клацнув складаним ножем.

— Так, так, я прийшов саме до Сванетії, саме сюди, саме в гори... Я живу тією грудкою фосфорного білка, який є у мене тут.— Він показав на лоба.— І коли я стою на вершині гори, я стою над усією людиною. Розумієте ви? І в тій грудці фосфорного білка, що у мене тут,— він удруге торкнувся лоба,— є, розумієте, все, чого я хочу. Я хочу, щоб таку прекрасну країну, як Сванетія, не рушила жодна культура. Нехай вона живе, наче райська долина для небагатьох. Я навмисне вів вас такою до-

рогою, де ваші ноги, ваше серце, ваша душа раділи роботі; і коли ми з вами йтимемо на вершини, ви скажете, як я: нехай тут буде так завжди. Не треба залізниць, не треба готелів, не треба цивілізації; нехай там, унизу, залишається все: пролетарій, буржуй, військовий, фабрикант, революціонер, але не тут, на горі. Скажіть, кому належать вершини? Можете ви сказати?

— Залежно від того, які вершини,— відповів Швецов, уважно слухаючи німця.— Сванетські належать СРСР.

— Вершини належать тому, хто їх завоював, хто зійшов на них власними ногами, хто вітав сонце з єдиного незалежного місця.

— Якийсь-то у вас альпінізм підозрілий.

— Це найвище очищення людства. Нині, коли люди зазнали суцільних років убивства, воєн, революцій, їх тягне до першоджерел. Одні прагнуть моря, води — просто води; інші йдуть до лісу — їм потрібні просто дерева; треті шукають гір. Це і є шукання першоджерела.

— Еге ж,— мовив Швецов.— А от мені, радянській людині, сказати по правді, просто фантастично слухати такі речі. По-нашому, по-моєму тобто, альпінізм — це дорога вчених і дорога вченим. За альпіністом іде геолог, скажімо, топограф, метеоролог, кооператор і так далі. До того ж це виховання молоді, добре загартовування, скажу я вам.

— Хо! — вигукнув німець.— Я вас спіймав. По-вашому, ми йдемо з вами на вершини, за нами йде геолог, за ним топограф, за топографом інженер, за інженером іде дорога. Так?

— Так,— сказав, знизавши плечима, Борис Микитович.— Нічого не бачу тут дивного в цій ситуації. І поготів...

— І поготів, що Сванетія бездорожня. Ось так іде дорога, і за дорогою — все інше. Ці горці, ці свани, якими ми зараз милуємось, вільні мисливці, прості землероби, за рік-два стануть чистильниками чобіт і лакеями в готелях. Вони питимуть горілку та коньяк замість араки, і всюди в горах лежатимуть жирні англійські, американські туристи, які з задоволенням покинуть Швейцарію заради цих гір, що прекрасніші від Альп і Гімалаїв, і блукатимуть повсюди ці ваші, — як це каже Максим Горький, — так, так, ваші міщани. Як же ви, альпініст самі, можете цього хотіти? Хіба ви, йдучи сміливо на вершину...

Борис Микитович кволо, але з протестом помахав рукою.

— Хіба ви, йдучи до вершини, дивитесь у глибину?

— Боявся дивитись, — тихо сказав Швецов. — У мене часом голова паморочиться.

Німець, не слухаючи його, продовжував:

— Ви працюєте льодорубом з захватом; ви боретесь з горою, наче з живим ворогом, як у бою, і навкруги — стіни, крига, сніг, вода, буря. Гора кидас у вас камінням. Вона шпурляє лавини, але ви, зберігаючи горду самотність, вільний від усіх нападів всілякої моралі, ви досягаєте вершини. Користь учених? Яка користь від того, що на Тетнульдї лежать мільйони тонн снігу і заввишки він чотири тисячі вісімсот метрів? Але на вершині не можна нічого купити, а в долині купується все...

— Ну, тут і в долині ані біса не купиш, — сказав Швецов, явно неправильно зрозумівши зміст останньої фрази.

Свани почали їсти боби. Швецов знову перервав німця:

— Вибачте, але ми хотіли купити курку. У нас немає ніякої вечері, і ми ще не обідали. Зараз саме

казан вільний. Я поговорю з сванами. Семене, гей, Семене! Іди-но сюди.

Гарселіані підійшов, веселий та рум'яний, з розстебнутим коміром, з сванкою — сірим маленьким капелюхом, перекинутим на резинці за спину.

— Хочеш курку, Борисе, так? Каттеле хочеш? — запитав він з усією добродушністю, на яку був спроможний. — Зараз, стривай. — Він вийшов з кімнати і, за хвилину повернувшись, сказав: — Можна брати курку. Не курка, півень тільки, і господиня каже: «Тільки самі нехай ріжуть, я не буду».

Обшарпаний волоцюга, затуляючи долонею нову дірку на коліні, теж підійшов:

— Накажете півника зарізати? — спитав він. — Вони ж курок не продають, бережуться. Я миттю, миттю заріжу. Дозвольте топірцем скористатись? Я і обскубу півня, обскубу вмить. Не майте сумніву. Якого півня?

Німець мовчав. Борис Микитович кивнув головою на знак згоди. Волоцюга, взявши топірець, попрямував у куток святкового залу і підняв півня з зелено-рудим пір'ям під несамовитий крик малого хлопчика, який, звідкись виринувши, захопився за півнячий хвіст, — півень був його улюбленцем.

— Ах ти, горобець! — загорлав бродяга, махаючи топірцем і півнем. — Геть з дороги, геть зараз же!

Хлопчик наступав на нього з кулачками. Свани зареготали. Жирні боби висіли на їхніх вусах і лежали на колінах. Пова діжечка з аракою стояла перед ними. Хлопчик роздирав вуха риданнями. Швецов нахилився з табурета, встромив руку в свій похідний мішок і дістав жменю сухого компоту. Хлопчик недовіриливо взяв чорносливину в рот, обливав її, вийняв, глянув на неї здивовано, обливав знову, знову вийняв і завмер у дикому захваті. Він

втрапив мову. Він тільки солодко ойкав і ссав, боячись проковтнути невідомі ласощі, що ніколи йому не траплялись. Голодранець виніс півня.

— Ну от,— сказав німець,— спитаємо самих сванів. Семене, ти хочеш паровоз?

— Що таке паровоз? — з недовірою перепитав Гарселіані.— Ти хочеш паровоз? Для чого паровоз? Я пішки ходжу.

— Ось і нашій розмові край,— Мольц ударив себе по коліну.— Для чого йому паровоз? Справді ж — ні для чого!

— Йому ні для чого, бо він не знає, що таке паровоз. А почекайте, трьох років не мине, як він дізнається, і дуже йому паровоз сподобається.

— Це жахливо! — сказав Мольц.— Не сперечатимусь. Ну, я не дріб'язкова людина. Ми з вами не будемо розмовляти, як глухонімі. Я розповім вам одну легенду; вона мені дуже сподобалась, і в ній наше примирення. Слухайте! Я вже одного разу був на Кавказі, в Осетії. Там, у горах, мені показали руїни стародавньої фортеці, яка називалась «Клятва в тумані». Я спитав, що це за назва. Мені пояснили, що в цій фортеці якось давно, дуже давно, зібралися для важливої справи осетини, потай від усіх, і дали клятву, що про їхню справу ніхто не знатиме. І, коли вони присягалися в цьому найголовнішому, знявся туман, густий туман, і відділив їх, начебто завісою, від землі, отже, ніхто не міг завадити їхній клятві, тому й назвали фортецю «Клятва в тумані». Ми з вами на цьому й помиримося. Кожний з нас коли-небудь у житті дає таку клятву, не відому нікому, чи не так? Я дав свою клятву, якої ви не знаєте, ви дали в своїй фортеці свою клятву, але ця клятва живе з вами, відокремлена від інших висотою і туманом. Так вип'ємо

трохи коньяку за нашу спільну і різну «клятву в тумані»...

Він налив у похідні скляночки коньяку, і вони цокнулись.

— При такому розміщенні фактів випити можна, — сказав Швецов. — Адже ви мене бентежите не духом цим вашим закордонним. Дух я, як людина радянська, відчуваю і від нього застрахований, а ось техніка у вас, це так...

Мольц задоволено засміявся і посмикав маленьку гостру борідку.

— Від техніки, як від жінки, нікуди не втекти, — відповів він повільно.

— Як ви сказали? Від техніки, як від жінки, нікуди не втекти? Знаменито сказано! — пробурмотів Швецов.

— Послухайте, ви радянська людина, а ходите один по горах. Це ж не колективно, це ж самотнє блукання, *Alleingänger* — цілковита самотність.

— Я зовсім не один, зовсім не один, — заперечив Борис Микитович. Він навіть махнув рукою на Мольца, ніби зрікався знайомства з ним. — Я з товаришами йшов з Нальчика. Велика група — десять чоловік. От з них якраз і будуть альпіністи, але у них темпи моїм рокам не відповідають. Я їх і залишив незабаром і пішов, але з ними разом дещо зробив, а не так просто пішов. Я самотності не потребу, вибачте.

— Ви техніки потребуєте, — жорстко сказав німець. — Як ви ставите ногу? Я помітив, як ви ставите на льоду ногу. Як це можна! І ви йшли, не надівши кішок. Чому ви їх не надівали? Що це за російська неохайність! Ви ж не кровний горець, щоб іти, як Семен, у бандулях. Чому ви не надівали кішок?

— Біс забирай! Сказати соромно.

— Кажіть, кажіть.

— Мав сумнів щодо них, того й не надівав. Чорт їх зна! — зніяковіло заговорив Швецов.— Мав сумнів. У мене льодоруб почав оце гнутися: погань таку роблять. Ну, мене і щодо кішок сумнів узяв. Думаю, надіну — та як гепну з усіх котушок!

— Покажіть ваші кішки.

Борис Микитович відв'язав од рюкзака кішки і подав Мольцові.

Мольц розглядав їх з усіх боків. Швецов продовжував:

— Ви цікавитеся ними, а я на вас дивлюся: сказали ви здорово — «від техніки, як від жінки...» Ну, от ви, скажімо? Ваші чоботи ці червоні, либонь, води не пропускаяють?

— Ні, не пропускаяють.

— Ось бачите. А мені гумових підошов мало не втелючили. У вас панчохи, як глянути,— хоч на виставку. Облямівка — з малюночком, з візерунком. А у мене просто — лижні, найзвичайнісінькі.

Тут підійшов бакинський обшарпанець з обскубаним і випатраним півнем.

— Як вашої милості воля буде — варити чи смажити птицю? Я й так і так умію. Злидні навчать. Не майте сумніву, як накажете.

— Вари! — крикнув Швецов.— І не заважай нам, іди геть!

— Я аж ніяк не турбую, аж ніяк. От буде готова юшка з півника, отоді вже потурбую. А доти тільки от солі у вас попрошу, потурбую. Солі немає в мене.

— Піди спитай Семена, Семен дасть... Так, ну от, тепер візьмемо штани ваші: плісові вони, темно-брунатного кольору, англійський бридж. Куртка...

— Вона має назву Windjаске...

— Ну, це все одно, яка назва. Вона з дуже міцного, але легкого брезенту. Комір наглухо застібається, а у мене цього анічогісінько нема. Через недоплату в цій альпійській справі у мене й куртка, і штани споряджені хатнім способом. Льодоруб мій — мерзота, а у вас це якої системи?

— Це «Академікер», півтора кіло ваги весь.

— Добрячий льодоруб! Спальний мішок ваш на гагачому пуху, а у мене — вата з двох ковдр. Важкий — все одно що тридюймівку на плечах несеш. Та це дрібнички, Франк Іванович, це дрібнички. Ми ще молоді в цій справі. Ми ще й не такого гагачого пуху доб'ємося. Я вам політично не заздрю з вашим гагачим пухом.

Мольц повернув йому кішки:

— Кішки витримають.

— А де ми почувати-спати будемо сьогодні?

— Олісі! — гукнув Семен Гарселіані, почувши слова про ночівлю.

Маленький сван, сірий, як вивірка, тихий і моторний, з'явився на поклик.

— Олісі,— сказав Семен,— товариші спатимуть просто неба. Дай їм постелі туди.

Олісі взяв у кутку дві тонкі постелі, але Мольц спинив його.

— Нам не треба постелей, Семене. Це буржуазний забобон,— засміявся він.— Ми спимо в наших спальних мішках. Я б і вдома спав на підлозі в мішку, для тренування, якби мені дозволила родина.

— Ви, здається, казали, що ви інженер? — спитав Швецов.

— Так, я інженер, але мій завод все одно тепер тимчасово стоїть. Ну, дружина одержала трохи спадщини, і я поїхав відпочивати. А ви?

— Я працюю в робітничо-селянській інспекції. Перебуваю в законній відпустці.

— Це ж не має значення,— сказав німець,— гори всіх рівняють. Я бачив у Швейцарії міністра, і шведця, і горця, і професора, вони спали на одній соломі в одній хижі і їли один гороховий суп.

Голодранець видобув розпареного півня з казана. Швецов і Мольц вийняли ножі й ложки.

— Ви вже накажіть мені недоїдки, після араки бульйончиком похмелитися. Страх як добре! — сказав волоцюга, жалісливо кривлячи обличчя.

— Його треба отруїти,— прошепотів Мольц.— Європеець, який так принижує себе серед дикунів, вартий тільки знищення.

Борис Микитович не відповів. Кістки сванського ветерана захрумтіли на зубах альпіністів.

— Світ ще повернеться до поодинокі людини,— сказав німець і раптом глянув у вічі Швецову.— Борисе Микитовичу, ми завтра виходимо о п'ятій годині ранку.

— Як, куди? — спитав з набитим ротом Швецов.— Знову виходимо?

— Як ми умовилися, час дорогий.

— Франк Іванович, я не піду. Я не піду, Франк Іванович! Я не повинен іти.

Мольц хитнув головою, ніби він хотів буднути Швецова. Очі його гнівно спалахнули.

— В такому разі ви боягуз. Але я не можу припустити, що ви боягуз. Я виховаю з вас людину вершин. Вам бракує техніки. Ви її одержите тільки в такий спосіб.

Борис Микитович спохмурнів, але нічого не сказав.

Жабеж! Коли в Інгурі пануватимуть автомобільні гудки, чорний холод тунелю пройде під скам'янілими страховищами великого хребта і тепле сяйво гідростанції зачарує ізумрудне нічне небо Местії, ти теж змінишся, маленький Жабеж; але нині сторожова самотня вежа біля входу на Твіберську стежку і малахітова хвиля кучерявого потоку невіддільні від твого спокійного й простого обличчя. І, йдучи до запашних полів Сгімалука та до медового джерела під широким каменем на тонкій улоговинці Угиру і піднявшись велетенськими сходами Цаннеру,— звідусюди я бачу тебе, маленький Жабеж; ти стоїш на темній прозелені луку, де сині генціани, білі й блакитні дзвіночки і дивоглядні ромашки схожі на твої сині та жовті дні і ночі, дивоглядний маленький Жабеж!

Цього ранку Семен Гарселіані рішуче зрікся вести Швецова і Мольца до підніжжя Тетнульду.

— Але чого? — питав Швецов.— Ми тобі заплатимо добре. Ти чимсь невдоволений?

Гарселіані, смикаючи край сванки, підморгував і підманював до себе Швецова впритул, і, коли той наблизив до чорного спокою гарселіанівського носа свої розпарені обпалені щоки, клапті воскової шкіри яких висіли набіч, Семен сказав:

— Така справа одна є у мене... Така одна справа. Не можу йти в Адіші, ніяк не можу.

— Ну гаразд, ти дійдеш тільки до Адіші і покладеш речі. Ти далі не підеш. Там же зараз збирають хліб, нікого немає вдома, самі жінки.

— Ні, не піду. Бачиш, в Адіші й жінки вміють стріляти.

Швецов зрозумів, що Семен боїться за свою шкуру, і боїться дарма. Він переговорив з Мольцом.

Німець, кинувши пакувати речі, знайшов дуже простий вихід.

— Є безпровідниковий туризм,— сказав він.— Це навіть модно на Заході. Ми понесемо речі самі, і гроші у нас лежатимуть у кишені. Дорога дуже ясна, заблукає на ній лише хлоп'я.

Гарселіані знову покликав Швецова.

— Ну що, ти згоден?

— Борисе,— сван показав крадькома на Мольца.— Я не згоден. Я вже сказав тобі, я своїх слів не їм. Борисе, не йди з ним. Він наче п'яний ходить. Не розбираючи ходить. Пам'ятаєш, як ми сюди йшли?

— Ну, ти це даремно,— примирливо почав Швецов.— Ти мало людей бачив, Семене.

Гарселіані вдарив з силою себе в груди.

— Я мало людей бачив?! Американців бачив. Англійців бачив. От я до Балкарії ходив, у самому П'ятигорському був, сіно косив, збирав. Мало людей бачив! Як Іванович, таких мало бачив, правда твоя. Він хворий від висоти, розумієш? Лихо з ним іти. Ну, навіщо він тобі? Іди без нього. Я тобі хороша людина дам.

— Ну-ну,— сказав Швецов,— нічого зі мною не станеться.

Тоді Гарселіані потиснув йому руку і пішов. Вони навалили на себе рюкзаки, спальні мішки, взяли льодоруби і попрямували верхньою тропою. Немає нічого кращого за цю верхню тропу, що йде через Сгімалук на Адіші. Високо над головою, прибиті до синіх просторів, висять крила яструбів; лілові сніги Лайли холодними пальцями намагаються дістати зелені потоки лісів, що стрімко збігають униз, до Інгуру. Нога ступає по травах, переповнених незрозумілими квітами, і, звичайно, у цих квітів є назви, але не хо-

четься знати їх: такі вони чудові, і стрункі, й простодушні. А над ними підноситься біла піраміда Тетнульду, неповторна в могутній білості.

Мольц встромив льодоруба в землю, спинився і показав на Тетнульд. Легка хмарина курилась коло його вершини.

— Яка прекрасна смерть альпініста! — сказав Мольц голосом проповідника.— Звірі вмирають темно, в брудному лігві. Хворий помирає в ліжку, зігрітому жаром хвороби. А от альпіністи, як і моряки, вмирають у морі — в крижаному морі вершин. Так помер Донкін з товаришами на Коштан-Тау, так померли Фішер на Алечгорні і Вінклер на Вейсгорні, так помер Сігмонді на Менж і Меллорі та Ірвін на Евересті; і хвилі крижаного моря зімкнулися над ними. Жодне зітхання не стривожить їхнього праху, жодна сльоза не осквернить могильного каменя, бо його немає. Хіба ви б не хотіли загинути такою славною смертю?..

Ця прекрасна промова справила на зляканого Бориса Микитовича дуже важке враження. Він згадав слова Гарселіані і з побоюванням поглядав тепер на замислене обличчя свого супутника. Він подивився на Тетнульд і, побачивши хмарину, яка наче траурною кереєю оповила вершину гори, відчув, що йому конче треба відповісти.

— Так от я кажу, с комуністи, що борються і безповоротно гинуть в якій-небудь далекій країні; їх смерть так само прекрасна, по-моєму, як смерть вашого Сіг... Зіг... Як ви сказали?

— Сігмонді...

— Атож.

Німець нічого не відповів. Він висмикнув льодоруб із землі і пішов далі, згинаючись під вагою рюкзак.

Швецов не відставав від нього. Якийсь час ішли мовчки. Внизу з'явився Адіші — його дахи, перекладені камінням, і вежі, що тягнули його десь до сірійських замків часів хрестових походів, замків розбійницьких і дуже прозаїчних.

Вони йшли і мирно розмовляли про систему сільського господарства, про радгоспи та колгоспи, про сорти пшениці, про вирощування винограду в горах, і раптом німець спитав:

— А ви помітили, як мало в цій країні жінок?

— У мене в путівнику сказано: це тому, що вони вбивали протягом довгих років малих дівчаток — засипали їм рот гарячим попелом або просто не давали їсти.

— То що ж, більше не засипають? — запитав глузливо Мольц.— Ну, коли прийде культура в цю країну, дівчатка виростуть і навчатися робити аборт.

У цю хвилину він проходив через струмок, стрибаючи по камінню, але на деяких каменях доводилося замислюватись, куди стрибати далі. І в Мольца од вигляду водяних нуртів запаморочилась голова.

Перейшовши струмок, він змушений був скинути рюкзак і сидів, похнюпивши голову, хмурний, червоний, розгублений.

— Я дивився в провалля без ніякого хвилювання і раптом не міг глянути на це мильне шумовиння. У мене запаморочилась голова. Дивно! Давайте їсти. Може, шлунок скучив за гарячим.

Вони давно пройшли Адіші, не заходячи в нього, бо вони дуже поспішали.

Тепер вони сіли коло струмка.

Німець видобув передусім з мішка похідну маслянку — алюмінієву коробку з загвинчуваною накривкою, в яку щільно входила склянка, низька й широка; зверху, щоб вона не совалась, її притри-

мував гумовий кружечок. Німець опустив маслянку у воду, щоб охолодити масло, яке розтопилося в до-розі; потім він дістав сухий спирт і розгвинтив згвинчені разом дві алюмінієві каструльки. Швецов вийняв сірники, але всі сірники стали вологі і не горіли. Тоді просто, як він усе робив, Мольц витяг свій коробок, на який Швецов втупив очі з незрозумілою веселістю: маленький коробок було залито розтопленим парафіном, загорнуто в просочений воском папір, і шви його було проклеєно гумовим клеєм.

— Ох, ви ж обережні й завбачливі, товаришу любий! — сказав Швецов з дитячим захватом.

— Я просто досвідчена людина, — відповідав Мольц. — А зараз я буду трохи заспокоювати себе. Я буду купатися в цій холодній ванні.

Він розпалив огонь, поставив воду на сухий спирт, роздягнувся і почав кидати на себе жменями кошлату піну гірського потоку. Швецов сидів осторонь зовсім зморений, і плечі його нили від дороги, від вантажу, і він не міг дивитися без заздрощів на механічні рухи Мольца, який мив себе, ніби вмивав залізну ляльку, а не свої засмаглі й широкі плечі.

Скляний блиск криги, скелі, виточені з полірованої сталі, каламутні місячні цирки, всіяні голубими іклами, крейдяна тиша і цілковите безлюддя високої альпійської ночі проганяли сон Бориса Микитовича. Він лежав, скоцюрбившись, у своєму незграбному спальному мішку з речовим мішком під головою, натягнувши на себе всі теплі речі, які були при ньому.

А втім, Мольц теж не спав. Він, спершись ліктем об стінку печери, дивився очима фанатика на низки блискучих голок, що бігали в сизому тумані льодовикових проваль, на темно-сині димові завіси, що зводилися на скелі у нього на очах, на небо, яке

нагадувало в серпні грудневу ніч, морозяну і нестерпно глибоку.

— Ви не спите? — зрештою спитав він, і голос його згорнувся якоюсь крижаною трубочкою.

— Ні, я не сплю,— відповів Борис Микитович.— Такої ночі спати не хочеться. Скажіть-но ще раз, як це ми підемо завтра.

— Ми підемо на вершину Тетнульду за маршрутом, яким ніхто не ходив. Я два роки тому вже робив розвідку.

— А такого маршруту, можливо, й зовсім немає.

— Такого маршруту немає,— відповів тихо німець.— Ми зійдемо ось на той сніговик і звідти на скелі під самим карнизом по льодовій стіні і потім, тримаючись гребеня, перевалимо через вершину.

Обидва замовкли. Темний, далекий гуркіт лавини пройшов десь обіч.

— Людина винайшла могутню музику, архітектуру, скульптуру. Згодьтесь, що ні Бруклінський міст, ні Вагнер, ні Сікстинська капела не дадуть такого напруження і такої колосальної простоти,— майже молитовно вимовив Мольц.

— Я не бачив нічого цього. Я вам вірю,— так само тихо сказав Швецов,— хоч думаю,— мені так здається,— що Дніпробуд теж не гірший... Як ви все це поєднуєте? Я отак не вмю. У мене все окремо. І музика окремо, ну й інше — все окремо.

Льодовики і скелі наче випробовували страшні свої мускули, витягувалися і напинали сині жили під місяцем, потім дроз несамовитості облишав їх, і вони лежали, димуючи, ніби в головах у них гасли смолоскипи.

— Культура,— сказав Мольц,— це привид, сон, галюцинації. От оце, що навколо, це — Вічність. Ви раді, що я вас привів сюди?

Борис Микитович неспокійно засовався.

— «Клятва в тумані» тут не фраза, ви правду кажете. І дивно якось: тут людей не хочеться бачити і небо неживе, але спокуса якась є. Тільки погодитися з тим, що це явище потворних форм, форм, які пригнічують загалом і в цілому, занепадницьке явище, зберігає радість для людини,— я не можу, тут треба пожити, звикнути, чи що...

— Стривайте,— Мольц підняв руку,— послухайте ніч!

Кілька хвилин вони мовчали. Кришталева, наскрізна, холодна, безслідна тиша оточувала їх. Невагоме громаддя було беззвучне. Полярною безвихіддю віяло в обличчя. Грізна самотність каменів, простертих ницьма і позабутих у просторі, була незрозуміла, ніби якийсь велет порядкував тут, охоплюваний гігантськими задумами, накинувся на ці камені і почав видобувати з них найдовершенішу і найнесамовитішу форму, та й облишив, виснаживши свої сили, і не здійснив плану,— і через те одні уступи вражали точністю фігур і поворотів, а інші уступи мали вигляд дикий, як матеріал, приготований для роботи і невикористаний.

Борис Микитович задрімав. У сонній його свідомості так виразно видно було родину, яка очікувала на нього в П'ятигорську і сиділа зараз у теплій кімнаті навколо чайного столу, так незатишно було лежати в холодній, похмурій тиші полюсної ночі.

Навіщо йому, людині немолодій та поважній, залишивши родину і культурний відпочинок з усіма розвагами, які додаються до нього, навіщо йому потрібно було піти на цю майже страшну справу, що була навряд чи під силу його рокам і його можливостям?

І якщо Мольц безперечно насолоджувався суворю цією невибагливістю, він, Швецов, лежав при ньому, схожий на полярного собаку, який зазнає холоду та нестатків льодової подорожі, але ніякого задоволення не дістає.

Він із зляканою жадібністю дивився і не міг надивитись на криві карнизи Тетнульду, загнуті з країв крижаними баранячими рогами. І раптом він рішуче штовхнув Мольца і втупився в нього такими голубими місячними очима, так різко окреслений місяцем, що Мольц побачив його чорний силует, який ніби висів у голубому склі, тремтливий і наче всипаний синьою пудрою.

— Що з вами? — запитав Мольц, одразу прокинувшись. — Ви хворі?

— Я мусив був вам сказати давно... Як це зветься, сказати одну річ, — бурмотів Швецов. — Я, бачте, як це сказати... Ви це зрозумієте... Я не боюся, я аж ніскільки не боюся, але ви зрозумійте тільки правильно...

— Вам страшно? — просто запитав німець.

— Ні, я вам скажу ось що, — кваплячись говорив Швецов. — У вас створилося враження, що я бувалий старий альпініст, а я — ні, я ж уперше в житті в горах, уперше за все життя. У мене було розумове прагнення, і я придбав усе це начиння, — він лягнув по спальному мішку, — потоваришував з молодими і пішов; і спочатку нічого було, але я вмирав щодня від ляку та від втоми, а отаку гору... я от дивлюся на неї, очима прикипаю, — отаку гору... я вже не знаю, як... Як я на неї заберуся?

Німець взяв руку Швецова і помацав пульс.

— Серце здорове, ноги здорові?

— Нічого, — похапливо сказав Швецов, — але сорому набратися я не хочу.

— Спіть! Я розбуджу вас вдосвіта. Ми повинні перемогти якою завгодно ціною.

Вони знову наділи кішки, зняті під час лазіння по скелях. Ще там, на скелях, Швецов вийняв карту, і вітер одразу ж видер її з його рук, і вона полетіла, вдаряючись об каміння, і сніг проковтнув її.

Тепер усюди світився зеленуватий лід, рівний, мов полірована дошка. Глухо дзвенів угорі льодоруб Мольца, і шматки зеленої криги то мчали повз нього з лиховісним шипінням, то били Бориса Микитовича по голові і по жахливому мішку, який він тягнув на собі.

Засапаний, стояв він, пирхаючи, примруживши очі, і під ним тьмяніла туманна глибина провалля. Над собою він бачив ноги Мольца, важкі червоні чоботи, подряпані льодовими скалками й камінням, і чоботи ці, супроводжувані залізним вищанням і скреготом, здіймались дедалі вище.

Мольц працював, як каменяр, і лід справді був подібний до каменя. Уся тевтонська мужність Мольца вкладалася в широкий розмах і короткий удар, і лід відколювався не одразу рівно, а відлітав скибами, нерівними й гострими.

Борис Микитович знав усім своїм еством, що коли це катування триватиме ще кілька годин, то він помре від розриву серця. Він зітхав, він почав відставати, ноги тремтіли, кішки починали ковзати по льоду. Його льодоруб не входив у кригу, він тільки залишав на ній вузькі порізи.

І раптом зразу війнуло вогкістю, і сіра хмарина оповила їх. Мокрий від поту, що стікав струмочком, стояв Швецов і нарешті закричав. Туман заглушив його крик. Льодові скалки перестали падати. Певно, Мольц спинився і прислухався. Хмарина розірвалася, низом ішла ще більша стіна туману. З блідими

щоками, тремтячими губами, Швецов застряг. Він не міг ні за будь-які блага рушити далі. Він стояв, майже не володіючи собою і не відчуючи нічого, крім ганебного, вузького, страшного голосу, який шепотів йому з синього туману: «Ані кроку далі, ані кроку далі. Смерть».

— Де ж ви? — долинув до нього згори туманний голос Мольца.

Він закричав у відповідь, і за кілька хвилин туман доніс ще глухіше крик Мольца:

— Unmöglich, erge?

Але це був голос чужий, що не належав людині. Швецов не відповів. Тоді десь нагорі зчинився цілий ураган. Уламки криги полетіли вниз, з свистом, рокотом, шумом, і одна скалка вдарила Швецова в лоб і розтяла шкіру до крові. Швецов сповз на сходинку нижче. Віп загинув. Ніщо не могло спинити втечі, і, проте, тікати було так моторошно, наче підпори не існувало і йому доводилося крокувати просто в туман, як у потойбічний світ. Тут він почав бурмотіти жахливі слова, за які він чіплявся, мов за льодові сходинки. Потім він зазнав нападу безсилої люті. Він кричав і харкав, оповитий туманом, він волав усіма стогонами, як і належить волати людині, що стоїть на тремтливих ногах над незмірною глибиною, він був наче канатний танцівник, який відчуває, що ноги зараз зірвуться з натягнутого каната.

Потім він роздвоївся. Хтось надзвичайно владний стискав йому кістки і пересував майже замерзлі ноги з східця на східець, усе нижче й нижче. Друга людина, всередині Бориса Микитовича, могла тільки стогнати і плакати. Так, Швецов плакав, і сльози холонули, змішуючись з потом, і зовсім незрозуміло — за яким законом він ще тримався, а не летів, широко розкривши рота, помахуючи льодорубом. Він тримав

льодоруб в руках і спускався, темний, мов крига, що лунко відсвічувала навкруги. Часом туман розвіювався і оголяв усю безвихідь його становища.

— Ніко́ли... ніко́ли... я... ніко́ли, ніко́ли я...— ба-
рабанили його побілілі губи, і він зупинився знову,
бо нога не могла знайти східця далі. Сходинка зникла,
нібито її ніколи не було.

— Стояти, стояти,— сказав він собі, але він не міг
навіть змінити позу і наосліп шукав шипами загли-
бини в зеленому льодовому щиті. Нарешті він нама-
цав східець, і лід хруснув, коли шипи встромились.
Так спускався він невідомо скільки часу, коли згори,
в білій імлі туману, прошуміло щось недалеко від
нього, як легка лавина або надто велика скиба криги.
Він прислухався. У цілковитій тиші туману серце
калатало вже не так сильно. Він спускався спокійно,
згадуючи всі поради, які будь-коли він діставав ра-
ніше. І раптом його ноги потрапили в сніг. Тоді він
сів і сидів, пам'ятаючи тільки одне: що лід закінчив-
ся і залишилося подолати свіжий сніжний схил, щоб
відступ мав який-небудь сенс.

Туман не хотів розвіюватись, почався колючий
дощ; Швецов підвівся і обтрусився. Мокрий сніг був
на рукавах, забився за пояс, за комір, у кишені.
Навколо з туману над снігом вистромилося чорне ка-
міння. Кілька великих темних предметів летіли в по-
вітрі ліворуч від Швецова, просто на нього — і рап-
том віддалилися, знову виникли і знову повторили
дивний політ. Коли вони наближалися, Борис Мики-
тович нахилив голову. Він пройшов по снігу двадцять
кроків і знайшов на снігу предмети, що летіли. Це
були камені. Вони зараз спокійно стирчали з-під
снігу і не робили спроби виходити більше з цього
спокійного стану. Тут Швецов послизнувся, бо кішка
вискочила з-під ноги — чи то луснула неправильно

пов'язана тасьма, чи то він погано зав'язав її, і вона розв'язалась, але він упав і помчав униз сніжним схилом, перетинаючи смугу туману і непритомніючи.

Ніколи після того він не вмів розповісти і не міг пригадати, що саме врятувало його від загибелі. Коли він прийшов до пам'яті, він лежав на снігу, в сніговій вирві. Ноги його впиралися в каміння, і над ним сяяло блакитне небо, і тільки позаду нього, на тій висоті, де почалося його лихо, стояла чорна хмара, і зрідка удари грому долинали звідти, як удари кам'яного молота по крижаному ковадлу.

Тут Швецов побачив, що він один. Уся болісна маячня підйому та спуску постала перед ним у такому оголеному вигляді, що клятву, яку було виголошено на вершині лиха, на місці зупинки, серед туману і хаосу, він підтвердив не чутними нікому і виразними словами.

Що ж сталося з його несамовитим провідником? Чи врятувало Мольца надзвичайне мистецтво альпініста, чи його мовчазне тіло промчало тоді в тумані повз Бориса Микитовича з таким непомітним шумом? Чекати на нього в сніжній ямі було й нерозумно, і небезпечно, бо поки Швецов сидів, притулившись і каючись, він побачив дві лавини, що злетіли важкою порохнявою перед уступами вниз, встеливши свіжим снігом місце і так вже пересипане брилами обвалів.

Він підвівся, відчуваючи заціпенілість у ногах і розбитість в усьому тілі. Оглянувши себе, він виявив нову ганьбу, не менш тяжку, ніж уся зловісна ганьба цього дня: він загубив кішку та льодоруб під час свого стрімкого падіння.

Подивившись поблизу і не знайшовши їх, він повільно пішов, шукаючи дороги до печери, де вони

ночували. Печеру він відшукав, ліг одразу і заснув. Прокинувшись, дістав з мішка теплу білизну, передягнувся, випив коньяку, закусив рибними консервами і раптом закричав від радощів. Адже він живий! От здорово — живий!

Тут він вийшов з печери і втупив погляд у вершину. На вершині шугала буря. Туман зійшов уже й на той сніг, з якого турманом летів Швецов, і навіть сягнув тієї вирви, що спинила смертельний політ Бориса Микитовича.

Швецов охнув, і дроз пройняв його тіло. Він випив весь коньяк і, сидючи перед печерою, не склепив очей цієї ночі. Він чекав, що от-от з п'ятьми вийде знайома висока постать з гострою борідкою і скаже щось таке фігуральне, — і ніхто не вийшов.

Мольц не повернувся й ранком. Буря лютувала цілу ніч. Уранці свіжий сніг лежав на всіх чорних уступах, зловтішно виблискуючи.

Борис Микитович дивився на дівчину з приємністю, хоч ішов він, згинаючись під тягарем важеного мішка, давши собі слово у першому селі найняти носія, але, зустрівши дівчину-сванку, він не пропустив нагоди спинитись і поговорити.

Його здивувало, що дівчина йде саме в ті гори, звідки він так щасливо тікав. Розчарувала його та обставина, що дівчина не знала жодного слова по-російськи.

Вона підняла руку і сказала:

— Москва.

— А! Так, звичайно, Москва, — відповів він, думаючи, що вона питає про його постійне місце проживання; але, мабуть, дівчина вклала інший зміст у це слово, бо, провівши криву лінію від його стоп-

таних чобіт до висот, де горіли снігові щити, вона повторила, як заклинання, кілька разів слово «Москва».

— Еге! — сказав Борис Микитович. — Та чи не зібралась ти, матінко, до Москви?

Він уявив собі її на Тверській або на Кузнецькому мосту в розпалі московського ділового дня серед трамваїв, автомобілів, пішоходів, у цій чорній хустині, теплій кофті, в бандулях і з ціпком, окутим залізом.

— Еге! — повторив він. — Так ти гадаєш, за цією холодною гидотою тут-таки зразу й Москва? Здорово!

— Москва, — твердо вимовила дівчина, і сльози заблищали у неї на очах від люті, що він не розуміє її.

Він згадав німця, який зник, німця, що не хотів пускати ніяку культуру в цю країну заради врятування тубільців од спокус, і він провів таку саму лінію в зворотному напрямі — від снігів до її бандулей, від них угору долиною, до Жабежа.

— Ось так — Москва, а так, — він показав назад на хребет, — немає тобі ніякої Москви.

Та оскільки вона не розуміла, він взяв її за плечі. Дівчина, з підозрою стежачи за його руками, дозволила йому цей порух, і він, повернувши її спиною до Тетнульду, показав їй угору по долині. Дівчина пішла в указаному напрямі.

— Стривай! — закричав він, наздоганяючи її. — Стривай!

Дівчина спинилась на його крик.

— Не треба Москва, — сказав він. — Не треба тобі Москва. Сиди собі спокійно. Москва сама прийде до тебе.

Але вона знову нічого не зрозуміла, простягла йому руку і пішла швидким кроком.

У Лалхорі, куди Швецов прийшов після обіду, молодий грузин, шкільний сторож, тринькав на гітарі та співав один і той самий рядок по-російському:

Стояла на дикой скале...
Стояла на дикой скале...

Він причепився до Бориса Микитовича, щоб той написав йому весь вірш. Зопалу Швецов став пригадувати, пригадати не зміг і, скипівши, сказав, що він голодний і хоче купити хоча б коржів.

Грузин пішов, теж розсердившись, і Швецов сидів один на камені, поки не почав накрапати дощ. Хмари спустилися дуже низько, і погода зіпсувалась на цілий вечір.

Коли зовсім засутеніло, грузин прийшов разом з неохайним дідуганом з жмутом сивого клоччя і з таким носом, ніби його колись міцно прищемили дверима. Грузин сказав, що цей чоловік продасть йому кілька коржів, якщо він піде за ним,— коржі лежать в його селищі, он там, на горі.

Швецову хотілося спати, але він все-таки пішов за старим. Стежка одразу повела їх у гору і незабаром, звузившись, вместила на імлистому, слизькому урвищі. Вона простяглась хтозна-куди. Старий бадьоро крокував, бурмочучи собі під ніс щось відповідне, дощ почався знову, і мокрий Швецов плентався, вже нарікаючи на свою легковажність.

Зовсім стало темно, внизу ревла ріка, урвище невідомої глибини починалося під стежкою, старий не відповідав на оклики Бориса Микитовича і все йшов і йшов, зігнувшись, незрозумілий і темний. Тепер вони простували ланами, мокра трава була вище пояса і намочила ноги.

— З цим треба покінчити! — сказав Швецов.

Але коли він подумав, що відійшов уже далеко від Лалхора і надаремне, то нічого іншого не залишалося, як йти за старим. Після мокрих ланів з'явилися якісь огорожі; вони перелазили їх без кінця-краю, старий мовчки, Швецов — уголос лаючись, наштрикуючись на гострі сучки; потім якась будівля, схожа на каплицю, постала ліворуч, і вони попрямували крутими вуличками. Навколо них були порожні мокрі стіни, не світився жоден вогник, не зустрілась жодна людина.

Вежа заступила шлях, і старий, відшукавши двері, пропустив Швецова всередину приміщення. Приміщення вразило Бориса Микитовича кричущою злиденністю. На долівці стояла довга лава й крісло, дерев'яне, різьблене, з важкими короткими ногами. З п'єтми виступала скриня, і більше ніяких речей око Швецова виявити не могло. Жалюгідний гнотик плавав у мисочці з невідомою маслянистою рідиною. Морок панував у всіх кутках. Вогнище було порожнє й холодне. В'язанка хмизу валялась осторонь. Кіптявий гніт давав не більше світла, ніж гнилиця. П'єтма навколо нього згусла і обернулася в стару жінку. Шморгаючи носом і крутячи пальцями, старий щось розповів їй, і вона підсунула Швецову крісло.

— А коржі де? — спитав він.

Тут старий ліг ницьма і роздмухав вогнище. Потім він підкинув дров. Огонь, повискуючи, почав жерти сухе гілля. Вітер десь під дахом замукав коровою. Стара при світлі вогнища, що раптом спалахнуло, почала неквапливо розкачувати тісто на дошці. Тут Борис Микитович зрозумів, що він припустився помилки, — коржі існували ще тільки в запланованому вигляді.

Він глибше сів у кріслі і став дивитися на стару, яка розкачувала тісто, потім вона наготувала кілька

коржі і, подмухавши на шиферну дошку, біля вогню поклала коржі. Дивлячись на цю ніби відгороджену ділянку світла, в якій стара рухалась, нахилиючись і перевертаючи то одним, то другим боком тонкі коржі, Швецов з жахом подумав, що колись вона була молода.

Вона танцювала в колі і крутила голову цьому інвалідові з жмутками сивого волосся, встромленими в кам'яні тріщини його щік. І все своє довге життя обоє вони провели біля цього каганця та шиферної дошки, у відлюдді старої вежі, що стоїть на горі, за хмарами!

Він здригнувся. Здавалося, в пасмах диму, які долинули до нього, він бачив усю нехитру повість цього страшного й простого життя.

Вона народила дітей, того серпневого вечора їхня дочка де-небудь також у вежі дмухає на вогонь; і йому треба було проїхати тисячі кілометрів і пройти ще сотні кілометрів, щоб сісти в це давнє крісло, яке пережило багато поколінь, і побачити таїнство повсякденного життя занедбані країни цієї.

Щось подібне до жалю ворухнулося в його серці.

— Адже була революція? — сказав він собі. — Невже вони так і залишаться, як оце зараз?

Стара підвелась і простягла йому чотири коржі. Він узяв їх з її зморшкуватої і горбатої, як совок, руки і мало не закричав від болю: він опік руки, — коржі були просто з вогню. Та стара, здивована, не зрозумівши його крику, дивилася на нього. Він вийняв два карбованці сорок копійок і віддав старому. Старий відійшов до вогню, і очі старої втупились у гроші. Швецов стояв і роздумував, як він понесе коржі, — вони пекли йому руки. Але тут жінка кинулась до нього і з криком, схожим на плач, почала видирати у нього з рук коржі.

Чуттям зрозумів Борис Микитович, що він дав замало. Він, не випускаючи коржів, тримаючи їх правою рукою, лівою поліз до кипені, наловив трохи срібної дрібноти і подав старій. Вона відпустила коржі і пішла в глиб приміщення, забувши про існування гостя.

Швецов радий був залишити цей замок злидарів, та коли він вибрався на порожню і зовсім темну вуличку, то потрапив під шалений дощ і спинився, нічогосінько не розуміючи.

Досить було йому пройти десять кроків — і він пересвідчився в тому, що назавжди заблукав. І в цю мить з'явилися собаки. Вони гарчали і гавкали приголомшливо й злісно, насакаючи на нього, наміряючись видерти коржі з його мокрих і гарячих рук. Коржі парували, дощ мочив їх. Він сховав коржі за пазуху, і пара йшла тепер під сорочку, гріла його і виходила назовні десь коло вуха. Собаки стрибали, невидимі, тільки пащі їхні біліли іклами біля самого носа Бориса Микитовича. Він стояв у цьому малесенькому кам'яному пеклі, притиснувшись до холодної стіни, і майбутнє його було темніше від завулків цього зачарованого й забутого місечка.

Собаки подвоїли свої зусилля, і нехить бути пошматованим навела Швецова на думку кинути коржі собакам і побігти в холодній пітьмі слизькою стежкою над урвищем, під яким ревла ріка, але тут він ненавмисне притиснувся до стіни сильніше, стіна досунулась, і він мало не впав на руки якогось чоловіка, що квапно відступив убік. Стіна, виявилось, була дверима, і Швецов тепер стояв у кімнаті, в якій на долівці палав великий вогонь, і на величезному ланцюгу висів звичайний казан, і в ньому — він дізнався пізніше — варилися кістки

барана й картопля. Дим їв очі. Протираючи їх, Шведов зробив пірует, щоб втримати рівновагу, і опинився віч-на-віч з людиною в чудовому європейському костюмі, неймовірному для такого димного, вічного місця.

Людина в костюмі привітала його легким кивком голови.

— Турист?

— Ні,— рішуче сказав Борис Микитович і сів на лаву, послужливо підставлену йому.

— Експедиція? — спитав чоловік, поза всяким сумнівом сван, і, помітивши надто здивований погляд гостя, додав: — Я своя людина.— Він показав на стіни.— Мій родинний дім. Навіщо ви в Сванетії? Хоча скільки ходить різного народу; глянеш, інший— в чому дух тримається — йде. І навіщо йде,— сам не знає, навіщо йде. Я розумію, треба ходити, дивитися, дихати, вчитись, але потрібно нам допомагати. Хіба так живуть люди? Як темно, га?

— Чому у вас стільки води і немає гідростанції? — спитав Шведов.

— Чому у нас такі гори і немає дороги? — відповів сван.— А всі ходять, ходять здалеку дивитися, що ми так живемо. Що ми — музей? Кладовище? Опудала? Ми живі люди, товаришу! Ми сильні, дуже красиві люди.

Він підвівся і пішов до вогню закурити.

— Іноземці йдуть через нас,— сказав він, помовчавши,— і всі говорять: «Такої другої країни в світі немає». Я поклав одного спати на камені тут, біля цхундара, він запевняв уранці: «Другої такої ночівлі в світі немає». Ви дивитеся на мій костюм? Я шив його в Тифлісі. Я в Москві був, учився.

У двері постукали. Увійшов сван, обтрушуючи мокру бурку.

— Віссаріоне,— звернувся він до чоловіка в європейському вбранні,— ходімо!

Віссаріон заговорив з ним по-сванськи, потім дістав у кутку бурку і сванку, взяв гвинтівку і сказав Швецову:

— Пийте араку, їжте барана, я швидко повернуся.

— Ви полювати, чи що?

Свани засміялися і пішли під дощ. Швецов не став ні пити араку, ні їсти баранячий суп. Йому дали постіль, і він упав на неї, як людина, викинута під час корабельної аварії добродайною хвилиною, падає на камінь; але спочатку він з жадібністю горця з'їв усі чотири коржі, запивши їх чашкою холодного голубого мацоні.

Він прокинувся серед ночі.

Свани пили араку і співали довгої пісні, що мчала, як важко озброєна людина. Диригував сван в європейському костюмі. Побачивши, що Швецов прокинувся, він підійшов до нього і, сівши на край постелі, щиро сказав:

— Які бувають справи, голубе! Одного кровника треба було доставляти до Кутаїса, так він не йде, твердить: уб'ють по дорозі ті, що рідня вбитому. Ми обманювали їх зараз. Вони пішли вартувати Мушур, а ми через Латпар його зараз відправимо.

— Такої ночі! Дощ! — мовив злякано Швецов.

— Життя дорожче за таку ніч, голубе! А тепер ми наморочились і замерзли. Будемо грітисся. Підводься, якщо хочеш.

Він уже говорив «ти» Швецову, і Швецову було байдуже. Раптом він так виразно згадав дівчину, яку зустрів. «До Москви хотіла, га? Тут від такого життя обов'язково побіжиш! Першопричина! — Він згадав німця.— Ось тобі й першопричина».

Пропустивши величезні сани з оранжевими бичками, які тягли одну колоду, Швецов піднявся пагорбом, пройшов між рядів щільно поставлених наметів местійської туристської бази і зайшов до крайньої— зареєструватися.

У наметі на ліжку сидів молодий чоловік, оточений льодорубами, матрацами, подушками, ковдрами, талонними книжками, теками та іншим інвентарем центрального пункту. Він їв руками м'яту малину і запивав її просто з чайника нарзаном з сусіднього джерела.

Борис Микитович сів і подав свої документи.

— Один? — запитав молодий чоловік, вкладаючи нову жменю малини в переповнений рот.

— Що — один? — перепитав Швецов.

— Я питаю, ви один відстали від групи, і один ішли через Цаннер та сюди?

Швецов завагався і раптом почервонів. Було смішно червоніти в його роки, і молодий чоловік здивовано втупився в нього.

«Сказати про німця? — подумав Швецов.— А в чім річ? Чужа людина, випадкова зустріч, у нього якийсь спеціальний облік... Не варто. Заявлю у Москві. Все одно не врятувати».

— Один, звісно, один; тут же видно з паперів.

— Та мені однаково,— сказав реєстратор.— У нас що один, що двадцять,— місце є, будь ласка. Місць немає — на той берег посилаємо почувати. А харчуються всі там, унизу. Скільки днів пробудете? На одного, значить, обіди, сніданки та вечері?

— Я ж сказав — на одного,— вже з роздратуванням відповів Швецов і підвів голову. Біля входу в намет стояв той самий росіянин, що плазував перед сванами в Жабежі. Він стояв і дивився своїми догідливими очима просто у вічі Борису Микитовичу,

і тут Борис Микитович почервонів удруге, сам уже не знаючи чого. Реєстратор відірвав йому талони, і він підвівся, щоб іти. Жабезький підлабузник пропустив його і, посміхаючись, сказав:

— З благополучним приходом вас! Один сьогодні ви?

Швецов, нічого не відповівши, швидко пройшов до їдальні, бо вже час був вечеряти.

«І чого я не сказав про німця? — морщачись, думав він, ковтаючи макаронний суп.— Тепер він, як пікова дама, почне переслідувати мене вночі».

Після вечері він вибрав порожній намет і ліг спати. Прокинувся він уночі, бо три молодики, зазмагли, з облупленими носами та підборіддями, уклали на вільні ліжка свої заплічні мішки, схожі на тюки.

— Звідки? — спитав він спросонку.

— Ми з Ельбрусу.

— Взяли Ельбрус?

— Взяли, та не всі. Троє не дійшли, двоє були на вершині. Снігу по пояс. Із ста чоловік десять дійшли тільки цього року,— сказали вони.— Ну чого ти длубався, Володько? Діставай швидше.

«Вони запізналися на вечерю, розпочнуть тут, у наметі, вночі господарювати. От не пощастило! — подумав Швецов.— Треба кінчати з цим циганським життям. Відпустка минає, і родина в П'ятигорську чекає не дочекається. Зараз вони смердітимуть сухим спиртом і смажитимуть яєчню...»

Він задрімав, але гучні голоси розбудили його вже через десять хвилин. Одразу він навіть не зрозумів, що саме відбувається. Свічка, встромлена в пляшку, освітлювала намет. На зсунутих до купи ліжках лежали три молодики і з швидкістю божевільних кидали карти. Дикі смугасті їхні фізіономії

були зосереджені до жаху. Руки, що звикли тримати льодоруб, били по карті, як по рукавиці. Очі падали вогнем шаленства.

— У що це ви? На гроші? — поцікавився Швецов.

— Яке там на гроші! У підкидного дурня всю дорогу ріжемося. Просто зваба якась напала. На «Притулку одинадцяти» — мороз, пляшки з водою рве навпіл, руки судомиць — граємо. На «кругозорі» — граємо, на Бечо — граємо. У дорозі, як тільки привал,— граємо!

І вони далеко за північ кидали волохаті, замурзані, подерті карти, обмінюючись майже безглуздими вигуками.

Другого дня Швецов познайомився з усім строкатим ярмарком бази. Люди прибували і вибували щодня. Щодня, як на фронті, десь у горах виникали бойові сутички, і вісті з відповідальних ділянок надходили щодня: ті пройшли Местійський перевал, ці завалили на Бечо коня з усіма ковдрами й наметом у розколину; там людина впала, на Чалааті, з скель і потрібна допомога, лавина замела когось біля Шхельди; збираються охочі на Лайлу, одні піднялися і не знайшли Лайли серед інших вершин. Славетний радянський альпініст зійшов на Міссіс-Тау. Ішаки, відомі знаменитими перевалами, сурмили на всю Местію; собака, який перейшов Твібер, в їдальні нахабно вимагав подачки і пив тільки нарзан, відмовляючись від звичайної води. Серйозні альпіністи перевіряли спорядження.

Геологи здавали на схов ящики із зразками порід; лікарі проявляли знімки з надзвичайними волами Нижньої Сванетії і вихвалялися тим, у кого зареєстровано вола найбільші і найдивовижніші; початківці альпіністи мазали чоботи мисливською мазкою; радисти розповідали, як вони злякали одну

сванську дівчину і вона втекла, не оглядаючись, від їхнього гучномовця; у жінки-метеоролога всі запитували про погоду на тиждень наперед, і вона не знала, що відповідати; туристи, які прийшли вночі, вимагали вчорашньої вечері. Сварилися провідники. Планова група обирала вдванадцятье нового старосту. Якийсь безумний фотограф, задоволений собою, вилазив з-під купи ковдр, де він перезаряджав пластівки, горлаючи на всю Местію вірш власної творчості:

І вся моя апаратура —
Для ваших дослідів натура...

Це був справжній ярмарок темпераментів. Окремо від ділової метушні сиділи хвальки.

Один розповідав:

— Ви знаєте «грецькі сходи» в Чегемі? Ви йдете, як на вашу хоробрість, один, два, чотири карнизи. Вузькість неймовірна. Нога не вмщується, ви йдете без чобіт, тримаючись самими великими пальцями. Сто двадцять сажнів урвище. Я ішов майже до кінця. Балкарці дивилися на мене знизу і непритомніли від страху...

Знімався регіт.

— І ви не впали?

— Як бачите.

— Ми стрибали через розколини,— говорив інший,— з розгону. Встромив альпеншток — і сажнів три мчиш у повітрі.

— Ми харчилися три дні одним сухарем...

— Ми з'їли свого ішака.

— Ми траверсували двох жандармів. Це було жахливо!

— Що таке «жандарми»?

— Ви не знаєте, що таке жандарми? Якій тоді

ви альпініст? Це ж особливі башти, скелі, що потребують спеціального обходу.

— Де ж ви траверсували?

— Ми заблукали на Дангусорунському перевалі.

— Ах, на Дангусорунському, який ішаки без провідника переходять!

— Я пропоную видати всі альпіністські розповіді під назвою «Вечори на хуторі поблизу Местійки».

Карти всіх можливих масштабів шаруділи, переходячи з рук до рук. Власникам «двоверсток» усі заздрили.

Швецов ішов далі, не посміхаючись і не приєднуючись ні до хвальків, ні до серйозних високогірників.

— Час закінчувати циганське життя,— твердив він собі.

Увечері відбулась дружня зустріч туристів з сванами. З двох колод та гори стружок було споруджено таке пишне багаття, ніби намірялися смажити бика. Місцеві жителі організували культурний хор, що виконував народні пісні сванів. Швецов теж сів разом з усіма коло багаття. Його тихенько штовхнули. Він побачив поруч себе росіянина із Жабежа. Йому захотілося сказати підлабузникові щось образливе, але він стримався. Волоцюга мовив тихо:

— Вибачайте, я спитати хотів, чого це ви один прийшли? А де ж ваш товариш?

— Що вам до того! — відповів, шаленіючи, Швецов.— Ідть ви!..

— То навіщо ж це ви бентежитесь, громадянине? Якщо ви бентежитесь, значить, тим цікавіше виходить. Та ви не майте сумніву...

— Послухайте, якщо ви будете чіплятись, то я вас викину геть звідси. Ви лікуватися прибули? —

Він так і сказав: «Прибули».— Ну і лікуйтесь, а то я вас так згублю...

— Та невже ви німця згубили? — сказав волоцюга.— Я вас і штовхнув тихенько, що в Жабежі різне говорять.

Швецов не знав, чи підвестись і піти, чи одверто посперечатися з бродягою.

— Та ви не майте сумніву,— шепотів волоцюга,— нічого, я вам не перешкоджатиму існувати. Тільки як я лікуюсь, лікуюсь...

Швецов мовчав.

— Громадянинне,— він тихо торкнув за рукав Швецова,— громадянинне...

— Не заважайте мені слухати,— з люттю сказав Швецов.

— Громадянинне,— не вгамовувався волоцюга,— до кооперативу нині вино привезли.

— Я не п'ю,— сказав Борис Микитович. «Ну навіщо я з ним розмовляю? Чортзна-що!»

— Я для лікування потребую хоча б літр, більше нічого, нічого більше, не майте сумніву, громадянинне. Живіть один, мені що. Я прошу, якщо буде милість ваша, для лікування мені хоч півлітра. Не можу більше араки, душа не приймає...

Швецов дав йому три карбованці, підвівся й пішов, не дослухавши пісень і не подивившись танців. А танці справді були гарні.

Навпроти галасливого бівуаку туристів стоїть невеликий пагорок — скромне підвищення, на якому цікавий може знайти — навіть дещо несподівано для себе — дві могили. Коло однієї з них є надмогильний камінь, що лежить окремо, з кам'яним медальйоном

без портрета. Могила відгороджена парканчиком, надто високим як для могили.

Напередодні свого виходу з Местії Швецов побачив, як з цього могильного підвищення спускалась трохи незвичайна група. Старий поважний чоловік з великою гідністю і не кваплячись вів під руку немолоду жінку в удовиному чорному вбранні. Жінка йшла легко й сумовито. Декілька літніх сванів того ж віку супроводжували її, ідучи трохи віддалік, а позаду простували юнаки із значками КІМу, в свіжих юнгштурмівках; коло них ішли ще свани, і серед них Швецов упізнав того самого нічного свана — людину добре пам'ятної ночі мандрівки під дощем по коржі.

Швецов привітався до нього, і сван зразу ж облишив групу і спинився. Він був у тому самому європейському костюмі, так само вишукано недбалий, і біла сванка на його голові виглядала надто кокетливо.

Він одразу сказав, що його викликали до Местії і дали йому догану, бо тієї ночі нікого обманути не пощастило, і невдачу, направленого до Кутаїса, все-таки вбили по дорозі, бо засідки були і на Мушурському і на Латпарському перевалі.

— Нічого,— додав він,— за нього вб'ють ще кого-небудь.

Швецов вжахнувся дешевій ціні людського життя в країні і спитав, що це тут була за процесія.

— Це на могилі Пимона,— відповідав сван.— Ходімо, я вам покажу. Хіба ви не були?

Вони піднялися на пагорок і спинилися біля надмогильного каменя.

— Сьогодні річниця смерті Пимона Двалі — двадцять сьомого серпня. Він загинув на Тетнульді.

— На Тетнульді? — перепитав Борис Микитович. Щось стиснуло йому серце.— Як же він загинув?

— Сядьмо тут ось віддалік, я вам коротко розповім, як сталося. Він загинув у двадцять дев'ятому році. Вони йшли втрьох: він, Джапарідзе Симон, Ніколадзе. Там є такий лід, в якому навіть важко рубати східці. Ну, вони піднімались, піднімались. Симон, кажуть, рубав дуже малі східці і дуже високо один від одного. Пимон був невеликий на зріст і не міг так широко ступати. Він послизнувся, хотів падати. Симон схопив його за плечі, і обидва вони впали і розбилися на смерть. Їх дуже довго шукали, їх не зразу знайшли; кращі мисливці — Зарабіані, Аваліані, Курашвілі та інші — шукали їх. Симон загруз по груди в піску та в снігу, — майже голий стояв так. Ну, Симона відвезли до Грузії, а Пимона Сванетія дуже любила, він був головою виконкому, його поховали тут. Ну, щороку вдова йде на могилу... Приходьте до мене, якщо вас цікавить. У мене сам Курашвілі розповість вам усе. Ну, прощайте тим часом...

Цілий день Швецов ходив, поглядаючи на могильний пагорок, і, коли сонце почало свою гру на заході, він знову піднявся до могили і сів біля каменя.

Просто перед могилами, по той бік долини, над зеленими горами, над сніжним бар'єром, висіла димчасто-біла піраміда Тетнульду. Начебто раптовий сором похитав рівновагу його льодовиків — вони забагровіли, і багрянець проникнув найтоншими потоками у найвіддаленіші розколини, оповив ребра, розстелився по велетенських контурах фірнових полів і почав тремтіти. Відтремтівши, цей багрянець поступився місцем перед легким рум'янцем, який зник від подуву раптового вітру, і на зміну йому з'явився гнів. Зелена імла пройняла кожний уступ і все крижане громаддя, переходячи від ізумруда до невимірної ніжності світлого аквамарина, почала но-

вий трепет, ніби лушаючи в неймовірному просторі всіма відтінками, зрадливими й ніжними до того, що можна було заплакати від нестерпно солодкого цього зрадництва. Але сонце йшло на захід дедалі нижче, аквамарин сплинув, і Тетнульд постав таким свіжим велетенським мерцем, начебто у нього щойно вийняли серце. Мертвотна синява, що сковувала льодовики й сніги, наче судома проходила по могутньому торсу, і вершина його почала дихати сизим туманом, а ребра втягнулися й почорніли. Тіні на ньому стали такими холодними, що здавалося — холод їх сягає через усю долину до Местії, і на гору дивитися вже боляче і страшно. Кращого символу вічності не можна було б і вигадати.

«І там лежить він, — подумав про Франка Івановича Швецов. — Один! Десь у снігу, голий до пояса, як Джапарідзе, і ніхто ніколи не довідається, де він загинув. Так не можна залишити, не можна!»

Тетнульд спалахнув останнім змішаним вибухом барв і згас. Хмари почали наповзати на нього.

— Бач який, убивця! — сказав Борис Микитович і пішов швидким кроком просто в намет реєстратора, але в наметі реєстратор був не сам.

Там сиділа лікарка, фахівець по волах, а Борисові Микитовичу зайві свідки не потрібні були.

Тому він виклав насамперед випадок з літаючими предметами на Тетнульдї, які, потім виявилось, були каменями, і просив наукового пояснення. Думки суперечили одна одній. Реєстратор говорив, що це ознака втоми і, безперечно, ознака початку розладу нервової системи, а лікарка запевняла, що швидкий рух каменів у повітрі був лише оптичним обманом, спричиненим неоднорідністю змін заломлення та видимості.

Реєстратор продовжував сперечатися з усім запалом молодості. Лікарці стало нудно, і вона пішла.

Тоді, набравшись духу, Борис Микитович сказав, трохи хвилюючись:

— Тут я відклав одну справу до вищих авторитетів...

Він підкреслив, що наполягає саме на цих словах: «відклав до авторитетів», але тому, що треба ж таки з'ясувати цю справу, він просив записати таке: він був не сам на Цаннері і пізніше.

— Ага! — сказав по-дурному молодий чоловік.

— Чому — ага? Я попросив би не жартувати в такій, власне, серйозній справі.

— Я не жартую, — відповів жвавий молодий чоловік. — Але тут одна людина говорила, що ви були з німцем.

— Так, я був з німецьким альпіністом Франком Івановичем Мольдом, інженером з Німеччини, звідки — точно не знаю. Ми провели з ним перехід через Цаннер і невдале сходження на Тетнульд, причому я щасливо повернувся, а він загинув на вершині.

— Загинув? — молодий чоловік широко розплющив очі.

— Так, загинув, — сухо сказав Швецов. — Ви не розкривайте рота, а слухайте. Він загинув славною смертю, як гинуть усі альпіністи, як цей... ну, ви мусите знати, як цей... Сиг... Зиг... знову позабув.

— Як Симон Джапарідзе? — підказав молодий чоловік.

— Еге ж, і як загинув Джапарідзе.

Молодик розгубився.

— Чого ж ви раніше не сказали? Чого ви мовчали?

— Я вам повторюю, що я вас повідомляю коротко,

а історія ця розглядатиметься не тут, розумієте? І потім, я зазнав нервового струсу.

— Але рятувальний загін тепер пізно...

— Який там рятувальний загін! Ви слухайте.

І він розповів про те, як загинув Мольц, не згадуючи нічого про себе і про свою поведінку. І коли розповів про бурю і про смерть хороброго німця, він відчув величезне полегшення.

РОЗПОВІДЬ ТРЕТЯ

Подорож Бориса Микитовича завершувалась. Він стомився, став вередливий, у природі не знаходив нічого вражаючого; ідучи болотяними нетрями Накри, він докоряв себе за втрачений час, за зайві, непотрібні йому переживання, і, відмісивши кілька кілометрів снігу, перевалив Донгуз-Орун і, зрештою, опинився в Тегенеклі, де все йому не сподобалося.

Баракы протікали; хліба ні до обіду, ні до вечері не давали, не було підвозу з Нальчика, гуляти було ніде, щоправда, він і не пішов би гуляти: товариства підходящого не було, та він і не шукав його; автобуси не ходили в зв'язку з дощами — отже, він припустився тут однієї помилки, яку робить або зовсім недосвідчений, або надто впевнений мандрівник. Він попрямував пішки до Верхнього Баксана, сам не знаючи точно, як він опиниться в П'ятигорську, бо з Верхнього Баксана відстань порівняно з Тегенеклі скорочується тільки на дванадцять кілометрів, а питання дальшого просування ускладнюється разів у сто.

Ось чому одного вечора, дуже схожого на осінній, коли по шибках збігав майже московський дощ і стеля здавалася ще нижчою, а люди ще нуднішими, він сидів у кімнаті будинку, подібного до

притулку бездомних, точніше, в колишній кунацькій колишнього баксанського князя, і знічев'я пив чай.

Вузкий мельхіоровий самовар, оповитий рідкою парюю, плоске блюдо з мокрою малиною, ячня з недодареною картоплею не могли звеселити його.

Його єдиним співрозмовником був працівник кооперації Ібрагім Гурджієв, який застряг через справи у Верхньому Баксані. Гурджієв був людиною охочою до розмов і, за його словами, занудьгував за свіжими людьми.

Він скинув кубанку, розстебнув шинелю і сидів, весь жиливий, худий, жорстковолосий, схожий на африканського ворона, і тонкими, майже жіночими пальцями крутячи ложку в каламутній склянці, оповідав про себе.

— Я, щиро говорячи, навіть ловлю перехожих, і коли вони затримуються тут — дуже радий. Рідко тут бувають люди. А що їм тут робити? На цю багнюку дивитися? — Він зневажливо махнув у вікно. — Ну, вже коли сюди потрапила людина, вона, як у біді, сидить. Тут я її й влаштовую. Я всіх люблю влаштовувати. Я і вас влаштую. Вам куди потрібно? Ви з Сванетії чи Ельбрусу?

— Із Сванетії, — сказав досить мляво Швецов. — Мені треба до П'ятигорська. Я хочу йти пішки. Тут днів чотири ходу, не більше, через Гунделен.

— Через Гунделен? Пішки? — майже злякано перешитав Гурджієв і навіть покрутився на стільці. — А навіщо вам пішки? Вам пішки не треба.

І при цих словах Борис Микитович відчув якесь ніякове хвилювання, начебто він пообіцяв зовсім непотрібну річ.

— Чого пішки? Вам треба сидіти тут зі мною і чекати на машину, машин буде дві. Адже я все знаю, адже я всіх влаштовую. Одна з поламаним

колесом, її зараз лагодять, і вона буде з Тегенеклі завтра вранці,— та вас не візьме.

— А звідки ви знаєте, що мене вона не візьме? — мало не з образою спитав Швецов.

Гурджієв зробив хитре обличчя.

— Я ж гірський єврей. Ви вважали — я кабардинець або я балкарець, а я — ні. Я гірський єврей. Є такі особливі євреї. Вони найособливіші євреї. Найособливіші від усіх євреїв. Навіть джигітовку можуть. Вони все знають. Адже я горець. Адже я тут народився. Чого ви не поїдете? А того, що ви не іноземець. Та машина тільки іноземних туристів візьме і робітників з будівництва санаторію... А от пізніше буде ваша машина; вона зараз у Зеюкові застрягла в грязюці, цю машину трактором там витягують; так завжди там витягують. Ось вона витягнеться і надвечір буде тут, але у шофера масла не буде, і він піде по масло до санаторію. А в санаторії масла не дадуть, тоді він піде з санаторію на базу, а на базі сперечатимуться, ну й він сперечатиметься: як же без масла їхати? Ну, а потім він дістане масла, але у нього не буде бензину, і він проситиме хоча б гасу в кооперації. А кооперація — це я. Ви розумієте, чому ви поїдете на цій машині? Ви будете того самого дня увечері або вранці другого дня в Баксані-місті, якщо грязюка біля Зеюкова трохи вляжеться, зашперхне, або другого дня надвечір, якщо грязь не зашперхне, не вляжеться, а навпаки; з Баксана-міста, якщо буде поштовий автобус, то ви в П'ятигорську через чотири години питимете чай — з вашою родиною, здається?

— Здається,— відповів, спохмурнівши, Швецов.— Це ви від нудьги так порядки вивчили?

— Я вирішив, знаєте, людям всіляко бути корисним. От, скажімо, він.— Гурджієв жваво повернувся

і вказав на мовчазного наглядача колишньої кунацької, який стояв коло дверей, людину огрядну і темношоку, наче пофарбовану вохрою, з дивним ім'ям Бабаш,— за весь час, поки пили чай, він ані разу не присів і не вимовив жодного слова.— От, скажімо, він; завтра ви спитаєте, скільки коштувала ця яєчня, ця малина...

— Я малини не їв,— перебив його Швецов.

— Ну все одно, якби ви їли,— ви спитаєте, скільки коштує цей самовар і ночівля, і він, припустимо, скаже, дванадцять карбованців, а я підійду і заперечу. «Не платіть, збожеволіли ви — платити! Досить чотири карбованці, дайте йому чотири карбованці!» Правильно, Бабаш? Ви й заплатите чотири карбованці і ані копійки більше. Правильно, Бабаш?

Бабаш кивнув головою, схрестивши руки на животі.

— Чого це так? — поцікавився Швецов.

— Натура така, здирлива,— сказав балакучий Гурджієв і почав жадібно пити чай з блюдечка.— Я багато тут корисного робив. От недавно, днів чотири тому, ідуть собі дві дамочки — до Бабаша, звичайно. Переночували і, чую я, хочуть через Киртик іти,— такий перевал є на Кисловодськ. Я думаю: «Дамочки милі, не підете. Я вас не пущу». Зав'язую розмову, як от з вами. «Чого це так самі ви йдете?» — «Та був,— кажуть,— з нами мужчина, учора відстав і досі немає». — «Де ж він відстав?» — «Не знаємо,— кажуть,— знадобилось йому, от і відстав». — «А ви чого ж не турбуєтесь?» — «А чого ж нам турбуватися, він не чужий, а свій. Якби чужий, то ми б турбувалися, а свій наздожене нас, і все тут. Хочемо йти без нього через Киртик». — «Ні,— кажу я,— ви на Киртик зараз не йдіть». — «Чого ж це так?» — кажуть. «Бандити, небезпечно на Киртику». А я навмисно кажу,

щоб злякати їх. Ну куди їм двом по горах іти? «Чекайте,— кажу,— вашого близького». І приходять так через два дні надвечір близький чоловік з ціпочком. А виявляється, він ішов, і захотілося йому покупатись у Баксані. Стрибнув у ріку, де мілко, і зразу каменем порізав ногу. І два дні у балкарців лежав. Ну, я зібрав їх трьох разом, і вони поїхали. Так от ніякого «пішки» й не вийшло. І ви не підете пішки. Я проти, щоб пішки.

І раптом цей чоловік почав подобатися Швецову, і кубанка його стала дуже милою, і розстебнута шинеля — привабливою. Борис Микитович перекинув склянку догори денцем на знак того, що закінчив пити чай, відсунув її на самий край стола, щоб не заважала, і — жаркий, засмаглий від вітру, зсутулений — сів глибше на дошки, вкриті повстю.

— Я сам дав собі клятву пішки більше не ходити... по небезпечних місцях,— поправив він себе.— Я жартую, звичайно, що клятву, але все-таки, мабуть, клятву. Ніколи більше по снігових горах ні на які вершини не лізти. До біса!

— Багато хто цим захоплюється, багато хто; мені поки що до деякої міри це мало зрозуміло. Я вам розповім, які бувають...— почав був Гурджієв, але Борис Микитович рішуче спинив його і продовжував:

— А чого? На моїх очах загинула людина. Яка людина і як загинула! Знаменитий альпініст, німецький альпініст! Ми з ним в парі ходили. Ми лізли з ним два дні по таких льодових стінах, що руки починають тремтіти, коли згадуєш; і зрештою вже лізти нема куди, нема куди — стіна! Я кажу йому: «Вже триматися нема за що, назад»,— кажу, а він усе лізе. У чім річ? Тут туман знімається, усе набуває зловісного вигляду, холодно, Північний полюс!.. Стояти нема на чому.— Борис Микитович витягнув

ногу.— Бачите чобіт? Півчобота вміщалося на скелі, решта — в повітрі. Йй-богу! Я наздоганяю його і запитую: «Одразу ж назад?» Але він дивиться, у нього в очах я бачу справжнє божевілля...— Борис Микитович сказав з особливою насолодою, неначе милуючись словами: — Справжнє божевілля! І тут нас задуляють хмари. Я гукаю на нього, я плачу... так, так, сльози, як у баби, замерзають на щоді... І немає виходу. Гола смерть! І в цій хмарі я відступав, не пам'ятаю як; а коли хмара пішла і буря закінчилась, німця більше немає.— Він перевів подих.— І ніколи не буде. Від того числа я не охочий пішки лізти на небо. Дякую! Я працівник інспекції, тут мені ніякі джунгли не страшні, ніякі кішки не потрібні, а ви — працівник кооперації. Зрозуміла всім справа. А цією незрозумілою, фантастичною професією, непевною, по суті, напевно смертельною, я більше не займаюся. Я зазнав нервового струсу.

Гурджієв почував свою смолисту борідку.

— Жахлива історія! — сказав він, помовчавши. Ще помовчав з поваги до похмурої розповіді, тихо скрутив цигарку, взявши тютюн просто з кишені, де той лежав вперемішку з недогризками олівців, клаптиками паперу та грудками цукру.— Так, жахлива історія. І ось я вам розповім. Прийшла з Сванетії сюди одна дівчина-сванка...

— Прийшла?! — раптом вигукнув Швецов.— Не вже та сама?! Адже я зустрів одну; вона мені ще казала: «Москва, Москва», але я думав — це жарт. Стривайте, але ж як вона прийшла? А як же перевал, сніг, крига?

— Один старий мисливець її провів через перевал. Я її до Нальчика відправляю. Я по-сванськи розмовляю, я ж усюди тут жив. Ну, розпитав її: «Москва, Москва». Думаю, нехай їде, чому не їхати?

Хороша дівчина. Нехай їде до Москви, нехай їде. Я всім допомагаю, чого їй не допомогти? Дав їй листи до знайомих партійців у Нальчик.

— А де ж вона тепер?

— Вона в сусідній кімнаті, де й ви спатимете. Вона з німцем своїм сидить.

— З яким німцем? — спитав чомусь з підозрою Борис Микитович, ніби його німець був єдиним на світі.

— Так я ж вам не доказав. Вона навіть навчилася його на ім'я звати. Все ім'я не вимовити: Франк Іванович, так вона...

Через дивну незграбність Швецов так переставив ноги, що стіл хитнувся, склянка впала і розбилася.

Не спускаючи з нього уважних очей, Гурджієв підібрав уламки і поклав на стіл.

— От за це Бабаш знижки не дасть! Порівняно з вашим німцем цьому Франку Івановичу пощастило більше: він теж лазив багато, і на Тетнульд лазив, і на Шхельди, та й де тільки не був, і все — один. І коло нас уже, тут, у горах, там, на льоду, лавина кинула його в розколину, і він сам говорить, — поросійськи дуже добре говорить: у Росії в полоні був, — що ніякі бурі не страшні були так, як ця лавина. Він два дні прожив у розколіні; трохи ноги поморозив і побився, звичайно. Ну, виліз із розколини, пішов по льодовиках — іти не може, впав. Тут саме дівчина з мисливцем і підібрали його. Коли вам цікаво, ви з ним поговоріть, якщо хочете. Вам, певне, дуже цікаво. Може, він вашого німця навіть знав.

Борис Микитович промимрив щось невиразне.

— Як його прізвище? — запитав він.

— Прізвище? Мольц, Мольц його прізвище. Мабуть, якийсь фон дер Мольц, але приховує.

— Як ви сказали? Мольц чи Гольц прізвище? — витиснув Швецов з таким зусиллям, що Гурджієв розкрив очі, наче справжній африканський ворон.

— Мольц його прізвище, ем, ем...

— А,— пробурмотів Швецов.

— Відлюдний він дуже,— продовжував розповідати Гурджієв.— Лежить і з сванкою все знаками розмовляє.

— Так, так,— сказав, дивлячись убік, Борис Микитович.— Чого ж це вона з Сванетії втекла? Гарна країна, краси невимовної! Але нудна, нудна,— він почав затинатися.— Ви, здається, працюєте в кооперації тутешніх місць?

— Я багато тут працюю,— ухильно сказав Гурджієв.

Борис Микитович нарешті подолав прикре хвилювання.

— Я от цікаві спостереження зробив по дорозі. Ось у долині Накри, тут, за перевалом,— ліси чудові! Ялиновий ліс, ліщина — скільки завгодно, хміль, плющ, виноград, мармур залягає брилами — невикористаний. Буковий ліс — невикористаний. Троє чоловік одне дерево обхопити не можуть. Отакенні стовбури, більші, ніж у тайзі.

— І мишей багато там,— сказав Гурджієв.— Миші по вас бігали? Миші, коли ви спали?

— Не помічав, але, здається, бігали... здається, бігали.

— От-от! Де миші, там і буковий горіх. А де буковий горіх, там і ведмідь. Ми цього разу які гроші сплачували за букові горіхи, знаєте? Що? Ви спитасте, куди вони йдуть? Вони на олію йдуть, на експорт.

— Так треба ж нам туди забратися! — вигукнув Борис Микитович, захоплюючись новою темою.—

Треба туди залізти, в ці хащі. Адже там воно все без хазяїна. Адже це які прибутки! Ось нумо прикинемо, підрахуємо. Це ж, загалом і в цілому, до біса рентабельно!

І, з перебільшеною квапливістю доставши блокнот, Борис Микитович почав його заповнювати викладками і цифрами майбутніх прибутків Накрських лісів, якщо туди прокласти дорогу та організувати правильне збирання горіхів. Він повернувся тієї хвилини до своєї основної професії, і тут його вже важко було вибити з сідла.

Вони так засиділись, що, коли надійшов час іти спати (Бабаш уже давно пішов), Гуржієв навшпиньки попрямував поперед нього, подаючи знаки і говорячи пошепки:

— Усі сплять уже. Я в лампі применшив гніт, ви роздягайтеся і укладайтесь. Як ляжете — погасіть.

Друга кунацька колишнього баксанського володаря була кімнатою величезних розмірів з п'ятьма різними дивними ложами: тут були й лави, накриті постелями, і дивани, і навіть двоспальне ліжко. Борисові Микитовичу дістався вузький диван коло входу. Він швидко скинув з себе одяг і, не розглядаючи сплячих сусідів, загасив лампу, натягнув ковдру на голову і заснув.

Прокинувся пізно. У кімнаті нікого не було. Сонце вигравало на скляних карафках чудесної форми, що зображали стеблини якихось стилізованих лілей,— залишки колишніх розкошів феодальних часів. Ніхто не розповів йому, що рано-вранці, коли прийшли проводити німця до автомобіля, Гурджієв спинив Франка Івановича і, показуючи йому через кімнату на Швецова, який спав безтурботно, сказав:

— Цей громадянин учора питав про вас. Мені здається, що ви знайомі. Погляньте, будь ласка. Що?

Мольц квапливо озирнувся на сплячого, на ходу сказав байдуже:

— Ні, ви помилилися, — і вийшов.

Гурджієв попрямував до кооперативу, Франк Іванович прощався з сванською дівчиною, німці-туристи привітали його з автомобіля. Мольц раптом запитав:

— Що це на дорозі? Ще машина?

— Хіба ви не бачите, що це кінь? — здивовано заперечили йому.

— Я не бачу майже нічого, — сказав Мольц холодно. — Я осліп на льодовиках. Лавина розбила мої окуляри. Я бачитиму лише через два тижні. Допоможіть мені сісти.

Усі дружно кинулися йому допомагати.

Гурджієв не збрехав. Коло маленької тераски кооперативу стояла вантажна машина, смугаста від важкого життя, і шофер зчищав грязюку з коліс дірватою. Машину оточував такий щільний натовп, ніби все населення Баксана хотіло поїхати цим грузовиком і тільки не знало, з чого почати.

В усіх найближчих вікнах було повно цікавих очей. Цікаві прибували щохвилини. Вони вже сиділи на мосту, на дахах, вони стояли на всіх уступах аулу, вони з'явилися навіть на стежках понад селом. З усього було видно, що населення Баксана, не маючи уявлення про театр, прагне видовища.

— Ви поїдете! Я вам кажу — ви поїдете! — Гурджієв проштовхнув Швецова у найперший ряд. — Ви і дівчина забезпечені.

— А де вона?

— Вона боїться ще, коли багато людей. Що я маю робити? Вона їде до Москви. Ха! Нібито мало там

людей. Та нехай їде. Я приведу її, коли всі вже сідатимуть.

Нараду сільських та кооперативних вождів було закінчено, вони вийшли на балкон кооперації, і розпочалась посадка. Першим заліз на вантажну машину балкарець з гвинтівкою. Він сів просто на борт, і поруч нього сіли ще два балкарці, перед якими зразу ж захвилювався гурт жінок, дуже пригнічених і заклопотаних. Троє старих дивилися на двох балкарців попелястими очима. Поруч цих балкарців сів, легко стрибнувши в машину, сван, судячи з його одежі та обличчя.

— Семене! — гукнув Швецов, упізнаючи в ньому свого супутника по Цаннеру.— Як ти потрапив сюди?

Він протиснувся до свана і взяв його за руку. Так, це був Семен Гарселіані, але без його безтурботного самовдоволення. Наче підбитий птах, сидів він, зігнувшись, і нічого не відповів Шведову, вийняв зім'яту цигарку і запалив так меланхолійно, ніби він сидів не поміж багатьох людей, а на камені, на льодовику, в цілковитій самотності.

— Ти що ж це, говорити розучився? — закричав Швецов.— Семене!

Чоловік з гвинтівкою велично сказав Шведову:

— Не турбуй його. Будь ласкавий, прошу, не треба.

— Чого це, хто ж він такий?

— Вони заарештовані,— сказав погордливо балкарець, граючи гвинтівкою.

Гурджієв уже пояснював напівголосно:

— Два балкарці їдуть до Нальчика за конокрадство, а сван за те, що переганяв бичків, бичків з Балкарії до Сванетії. А це заборонено: тут же м'ясозаготівлі.

На грузовик накиннулися жінки. Вони мовчки лізли, зривалися, підсаджували одна одну, штовхаючись і зім'явши свіжі свої спідниці й здерши весь блиск з начищених туфель та черевиків; вони сіли і враз загомоніли, навмисне весело і голосно.

— Куди, куди? — загорлав шофер.— Гадаєте, залізли, так і залишу вас? Аякже, чекайте!

Жінки продовжували теревенити і не хотіли слухати його погрози.

— Чому вони такі веселі? — спитав Швецов.— На весілля, чи що, їдуть?

— Вони їдуть на похорон,— сказав Гуржієв.— Все одно, веселитися ж їм потрібно? Шофер дарма кричить, він їх, звичайно, підвезе. Тут недалеко, через трое сіл. Він так просто кричить, за свій престиж кричить...

Потім надійшли вчителі, що їхали на районну конференцію. Вони піднялись на грузовик, як на трибуну. Різнокольорові їхні каптани та чепурні френчі начебто зійшли з плаката. Учителі сіли з майже чваньковитою серйозністю, але, виявилось, були веселими балакунами.

— Ну, сідайте й ви,— сказав Гурджієв.— Я побіжу дівчину садовити; ви вже погляньте за нею.

Борис Микитович вліз у тісний натовп пасажирів і сів на свій мішок так, щоб бачити прихід сванської дівчини.

Проте увага його мимоволі перейшла на інше. Жінки, які мовчки оплакували конокрадів, заметушилися, шепіт пролунав по їх рядах, і потім дівчатка, що примчали з глибини села, принесли заарештованим бурки та нові сорочки. Заарештовані з великим самовладанням, приймаючи, як належне, ці речі, сіли на бурки і склали сорочки на колінах. Дівчатка побігли знову до аулу і з'явилися, тягнучи на плечах

подушки й ковдри. Дівчатка знову побігли до аулу і принесли нові чоботи, блискучі, наче грудки антрациту. Заарештовані сиділи мовчки, переглядаючись зі своїми родичами. Потім дівчатка принесли їм нові капелюхи й нові каптани. Тоді вони почали перевдягатися, тут же, на грузовику, в усе принесене. Поступово вони переодягались, як актори, на очах натовпу перетворюючись у постаті скорше весільні, аніж підсудні.

Борис Микитович подумав про те, яке незначне місце ми, власне, приділяємо будь-якому ритуалу в побуті. Він згадав, як гарячково натягує штани, накидає через голову сорочку, зав'язує криво шнурки черевиків; він уявив собі, що його родина несе йому вранці так само урочисто, як тут, предмети туалету.

Тепер люди на машині виглядали як натовп звичайних подорожан. Тільки-но припинились передачі, заарештовані, нічим не виказуючи свого хвилювання, почали потискати руки заплаканим жінкам. Підійшли старі, підійшли знайомі. Утворилась прощальна черга. Нарешті їм принесли наостанку пачку грошей і чотири пачки цигарок.

І в цю мить Швецов побачив довгождану сванську дівчину. Він одразу впізнав її. Звичайно, це була та сама, яку він зустрів коло Адіші. Вона тільки почорніла та схудла, але гарнішою не стала. Гурджієв обережно підводив її до грузовика, по дорозі пояснюючи складне чудо — воза, вперше явленого їй, що їде без волів і має стільки товстих коліс. Але дівчина, слухаючи його, дивилася — як здивовано помітив Борис Микитович — тільки на Гарселіані. «Свій свого впізнає», — подумав він. Дівчина вдивлялася в свана, проте не зовсім байдуже. Здавалося, вона в чомусь має сумнів.

— Гарселіані! Гарселіані Семене! — загукав балкарець з гвинтівкою.— Цигарок немає? На цигарку, пали!

Гарселіані повернувся до балкарця. Дівчина зблідла, озирнулась на всі боки, і рука її схопилась за гвинтівку міліціонера, який стояв поруч неї. Одразу ж вона відпустила гвинтівку, втупила очі вниз і, вже не дивлячись ні на кого, підійшла до грузовика. Гурджієв допоміг їй залізти, і вона зберегла спокій до самого від'їзду. Коли грузовик рушив, вона заплющила очі.

— Від техніки, як від жінки, нікуди не втечеш,— з полегшенням сказав Борис Микитович, коли машина рушила, і одразу ж згадав свого німця.

Дивне поєднання почуттів майнуло в ньому. Йому було прикро, що він дав таку урочисту клятву собі— не ступати більше в гори ані ногою; йому, зрештою, було прикро, що всі в грузовику сипали анекдотами, жартами, розповідями, обмінювалися враженнями, і тільки він та сванська дівчина сиділи мовчазні, як тюки. Він глянув скоса на дівчину.

Горжі дивилася такими недобрими очима на Гарселіані, такими льодовими, сповненими скляної люті, що Швецову стало незатишно.

Грузовик хитало над піннявим Баксаном, але дівчина не помічала цих поштовхів. Вона дивилася тільки на свана, начебто мало було людини з гвинтівкою, щоб його вартувати, і їй доручили не спустити з нього очей всю дорогу. Вона ані слова не сказала йому. А він не звертав на неї уваги, чи то зайнятий обмірковуванням свого сумного становища, чи то й підозри не маючи, що вона сванка, і вважав

її за балкарку-вчительку, яка поспішає на конференцію, або за балкарку, що їде на похорон.

Грузовик часто псувався і спинявся то на галявині, де всі валялись на траві, поміж них і заарештовані, то серед скель, і тоді всі лазили по каменях, збираючи квіти або відшукуючи гірський криштал, якого не було; і заарештовані йшли за купці самі, лізли на скелі і взагалі ніяк не вирізнялися з-поміж загального гурту пасажирів. Людина з гвинтівкою наглядала за ними впівока.

Іоржі відходила осторонь і сиділа самотньо, здаля розглядаючи людей, з якими їй доведеться жити; зрідка вона хапала за руку Бориса Микитовича, якщо машина на запаморочливому поштовху надто схилилась убік, але дівчина відразу ж знаходила мужність ніяк не виказати ні вигуком, ні зніяковілою усмішкою свого непокоєння і свого ляку.

Зрідка зустрічалися гарби, і з них гукали різні привітання; проїздили вершники. Один верхівець довго змагався з грузовиком, соромлячи його всіляко. Він під'їздив, їхав поруч, розмовляв із знайомими, потім прощався, і грузовик вихоплювався далеко вперед. Тоді вершник гнав коня, і кінь з розкуйовдженою гривною, клекочучи всією силою, зібраною в один рух, легко наздоганяв грузовик, знову йшов поруч нього, знову відставав, робився іграшковим, перетворювався знов у вихровий стовпчик і ще раз наздоганяв. Усі розважалися цією благородною грою, прекрасним конем і прекрасним верхівцем.

Гори ставали дедалі меншими, все більше й більше втрачали в грізній своїй красі, і лише ріка вирувала ще, як і раніше, зухвало.

Несамовиті думки переповнювали Бориса Микитовича. В уяві переносився він до сяючого лиховіс-

ного рум'янцю фірнових полів Тетпульду, що так дивно увійшли в його життя, до німця, який їде серед своїх співвітчизників і розповідає про нього, Бориса Микитовича, сухим та залізним альпіністам з їхньою чудною нелюдською пристрасстю до холоду, самотності й небезпеки, то згадував він добрих наших хлопців, які подолали Ельбрус і цілі ночі замість відпочинку поринали в безглузду гру в підкидного дурня, то поставала моторошна постать старого свана, що повзає вкупі зі старою по долівці, роздмухуючи нічний вогонь тоскної вежі,— ніби замуваного навіки,— і якийсь смуток нападав на нього і оповивав його, наче вечірнє сяйво, що стомлено перебігало обабіч дороги і мерхло з кожною хвилиною. Таким суворим їхав він посеред веселого гомону подорожніх розмов.

І тільки тінь усмішки торкнула його губи одного разу, коли після короткої зупинки біля колгоспної крамнички грузовик, що від'їхав уже на кілька десятків сажнів, спинили голосні вигуки людини, яка наздоганяла його. Людина спотикалась і бігла, волаючи несамовито і не перериваючи бігу.

Уже гукнули шоферів, щоб він не зважав на ці зойки та їхав спокійно, що брати більше нових пасажирів нема куди, відтак виявилось, що це біжить балкарець-конокрад, якого забули в крамничці. Загальний регіт у грузовику зустрів утікача, а він сам, сором'язливо всміхаючись, витирав піт.

Проти ночі машина в'їхала у важкі хвилі грязюки і забуксувала. Це були місця, прославлені аваріями, прокляті шоферами та омиті сльозами нещасливців, які потрапили сюди після дощів.

Єдиний ліхтар відмовився світити. Море багнюки вирувало біля самого грузовика. Злізати можна було тільки в грязюку. Доводилося почувати в ку-

зові або добирати інших способів. Розпочали поспіхом радитися.

Виявилося, що недалеко від машини є невелике сільце, але до нього могли втрапити лише ті, хто знав дорогу туди. Місяць повільно впливав, і мертвий простір грязюки ставав зеленим та фіалково-свинцевим. Балкарці-вчителі стрибали з машини один за одним.

Сванська дівчина сиділа, затуливши обличчя руками, на дні кузова.

Заарештовані балкарці стелили собі княжі ложа на бурках та кошмах. Вони навіть хотіли були покласти ноги на ноги сванської дівчини, і Борис Микитович власноруч скинув їх важкі чоботи, на що вони забуркотіли, а їх вартовий занепокоєно сказав:

— Що ти? Вони ж заарештовані. Вони мусять спати.

— Якого ж біса вони хочуть спати, мов князі, якщо вони заарештовані? — роздратовано відповів Борис Микитович, загорнувся в ковдру, і ним заволоділо сонне напорошене заціпеніння, перерване тільки раз за цілу ніч, коли його штовхнули, і він побачив, розплющивши очі, як сван перелазить через борт, почув, що людина з гвинтівкою каже: «Там колода на річці, міст поганий, обережніше, Семене». На це той відповів, стрибаючи в грязюку: «Я ті місця знаю. Був тут уже...» Швецову стало холодно, він почав підгортати під себе ковдру і помітив, здивований, що сванської дівчини в грузовику немає.

«Напевне, вона з ким-небудь пішла ночувати в село», — подумав він і заснув.

Прокинувшись вдосвіта, він побачив у блакитній сутіні широкої долини, що дівчина спить поруч нього дуже міцним сном.

Рано-вранці пасажери, невиспані, похмурі, почали збиратися звідуєуди до машини. Підсохла грязюка все ще була грізною; вона, як магніт, тримала грузовик. Коли зібралися всі, відбулася своєрідна перевірка. Не вистачало тільки свана. Решта всі були тут. Почалися розшуки. Конвоїр, розгублено моргаючи очима, махав гвинтівкою. Усі гомоніли разом. Конокради давали поради. Потім утворили групу, яка рушила на хутір за рікою, де ночував сван.

Не дуже зацікавлений усією цією метушнею, Швецов спокійно сидів на своєму мішку, не втручаючись у сперечання з приводу втікача.

За півгодини люди, які ходили на хутір, повернулися ні з чим. Гарселіані не ночував на хуторі, але якщо він утік, то тікав без сванки, без свого нерозлучного повстяного сірого капелюха з обрізаними короткими крисами, бо капелюх плавав коло берега в тихому затоні, і його виловили і принесли як доказ — чого?

Досхочу погомонівши й посперечавшись, вручили капелюха конвоїрові, і грузовик рушив. Борис Микитович глянув на сванську дівчину.

Вона набула того характерного відтінку жорсткості, що властивий жінкам після ночі неспання, але крізь цю мирну жорсткість линула така войовнича тінь переможної ненависті, що Борис Микитович, мов зачарований, довгу мить не міг відірватися від обличчя Іоржі.

— Я проспала,— закричала Гуль-Джамаль, відкидаючи ковдру.

Поля з Іолотані стояла на порозі з сувоєм плакатів. Вона була інструктором по шовківництву на контрактації грени; поміж синіх халатів вона проходила з аулу до аулу, день за днем — тижнями. Коли випадкові люди запитували її, де вона навчилася так добре говорити по-туркменському, вона поглядала здивовано: серед народу жити та мови не знати, на що це схоже!

— Як ти панчохи надіваєш, Гулько,— сказала Поля,— навиворіт.

Гуль-Джамаль пропустила свої прудкі пальці під легкий покрив панчохи і скинула її з ноги.

— Тобі добре сміятися,— сказала вона,— ти народилась у панчохах, а я, ти сама знаєш, як давно я почала носити європейський одяг. Я тобі скажу: вперше наділа сукню, панчохи, туфлі — йду по вулиці, всі дивляться, всі злостяться, всі сміються, від сорому діватися нікуди. І справді, все незвичне. Сукню видали вузьку, перса як облиті, назовні, спідниця коротка — це після наших довгих штанів до підлоги, панчохи спускаються, без халата, без сорочки нашої величезної. Тепер звикла. А панчохи все не тим боком надіваю.

— А я от туфлі на високих підборах не дуже люблю.— Поля склала в куток плакати і розглядала свої засмаглі руки.— Нащо вони, туфлі. В наших пісках з ними нікуди. Нам хизуватися, Гулько,

ніколи. І верхи в них незручно. Стремено зачіпають. Ну, Гуль-Джамаль, швидше одягайся, я тобі допоможу вмитися та побіжу. Я їду в Хотаб.

Сонце сиділо на пружі жовтих барханів, що простували в немислимі простори пустині.

Люди в халатах і люди в одних сорочках працювали кетменями у вузьких і глибоких коридорах ариків, поміж одноманітних гучних ляпанців викинутої глини. Зелені килими людерни і чорні патлаті кулі славетних карагачів селища, здавалося, стояли немов у іншому світі. Технік не раз спускався на саме дно арика і пробував палицею товщину землі, що задавила воду.

Слово «вода» в цій країні було найдорогоціннішим словом. Розподільвачами води за вибором селища завжди призначалися найдосвідченіші бородаті люди, знавці законів водяного життя, охоронці незліченних порядків ариків, що розносили благословенні води на спалені сонцем глини. Їх називали, цих поважних людей, мірабами.

— Де ж міраб? — запитав технік. — Дідько його знає, як бути з тим відгалуженням. Я зовсім заплутався — ліворуч поворот, ліворуч поворот, праворуч пішло і знову праворуч, котрий справжній арик, дідько його знає...

— Міраб тут, — закричала Гуль-Джамаль.

Так, Поля з Іолотані могла пишатися подругою. Гуль-Джамаль легко несла важкий труд міраба. На хошарних роботах, коли Аму-Дар'я за одну ніч, зрізавши голови ариків, забивала їх глиною і піском і треба було годинами розчищати арики, вона завжди нарівні з техніком керувала роботами.

Вона народилась із клетотом води в крові. Вода співала в її вухах особливим голосом, їй одній зрозумілим. Вона знала напам'ять порядок пуску води

по нескінченних жилах ариків, вона відразу ж угадувала, де треба перекопати легкий вал, щоб вода, задавлена глиною, знову, граючи, пішла блідим струмочком до селища; всі вузли цих голубуватих струмків були в її тонких руках. До революції її не підпустили б і близько до священного труда міраба. Вона б носила важкий казан саммока на голові, обвішаний монетами, яшмак затиснув би її вузькі губи, вона спотикалася б по глині з відром із верблюжої шкури, гублячи з ніг драні пантофлі.

Журливо, вивертаючи душу, рипіли чигирі. Верблюди з зав'язаними очима, щоб не очманіти від безконечного кружляння, витягали з колодязів одні й ті самі посудини з водою. Перед ними сиділи дідугани, втупивши очі в землю, водячи по землі тонкими лозовими прутиками.

Полудень вивів людей із величезної глиняної безодні. Поклавши кетмені на плечі, робітники йшли назад до селища. Біля карагача на дерев'яній хитливій лавці сидів дідок. Він розгорнув халат і злісно чухмарився. Побачивши Гуль-Джамаль, він сплюнув.

— Чи добре, правовірні, коли дехканин побачить восени, що він одержав менше люцерни, бавовни та пшениці, і запитає: навіщо твій колгосп? Ти будеш каятись і бити себе по безплідних стегах: навіщо твій колгосп?

Гуль-Джамаль підійшла так близько, що край спідниці торкнувся строкатого, як виразка, халата.

— Хаджі-кулі, чого ти знову прийшов? Нічого робити баю в колгоспі, колишньому баю...

Старий посміхнувся, як посміхаються хворі мавпи. Він вийняв із-за пояса тарагузку і витрусив купку синього порошку на долоню. Він не проковтнув порошок, він скачав його в кульку і сховав кульку між язиком і губами.

— Люди,— зашамкав він, перекочуючи в роті кульку,— люди розгубилися, жінко, вони не знають, живуть вони чи не живуть... З твоїм колгоспом.

— Ти чорна людина,— сказала серйозно Гуль-Джамаль.— Ти не розумієш нових справ. Як сказала Тойдже: «Я втратила сина-батрака, я прошу заспокоїти моє серце — нехай виходять всі, хто не хоче, я залишусь у колгоспі». Як сказав Ізмаїл: «Женіть мене з колгоспу — я не піду, я — батрак, а колгосп — це дім для батрака».

Старий дивився сповненими відчаю очима на стрункі ноги дівчини в рудих нових панчохах.

— Жінка без стида — як їжа без солі,— сказав він.— Відійди від мене. Я дивлюсь, люба, щоб не померти від туги. Прийде, о, прийде Алі-Мухамед і, як вогонь, пожере твій колгосп. І ти заплачеш, жінко, і буде пізно.

Тоді Гуль-Джамаль уважно подивилася на старого і згадала історію міліціонера Алі-Мухамеда, який утік в Афганістан і став басмачем, міліціонера, який був злодієм і чилимником, людиною безнадійною і небезпечною.

Старий байдуже тягнув крізь зуби стару, як він, пісню. Гуль-Джамаль пройшла поміж глиняних башт, що воскресали в пам'яті древню славу Єгипту, і вступила в двір, обставлений важкими дувалами.

Серед двору в курті сиділи три чоловіки і мовчали. Один тримав свою шапку на колінах, і вона була така величезна, кучерява і нерухома, що здавалось: у нього на колінах спить чорна вівця. У другого мовчальника око було зав'язане червоним платком з білими квітами. І це скидалося на рану, що сочиться кров'ю. Третій носив гімнастюрку під халатом, і це був голова колгоспу. Він сидів і писав, окуляри не трималися в нього на носі, піт змащував

їх, як дьоготь колеса. Піали стояли в безладді на килимку, і туфлі валялися між величезними чашками, і рильце чайника заглядало в одну із туфель з подивом, бо в туфлі бігав жук і не міг знайти виходу.

— Гуль-Джамаль,— сказав голова,— чи можна дати папірець на дівчинку, яка запевняє, що їй шістнадцять років, а от люди кажуть: їй немає чотирнадцяти?

— Про кого ти говориш, Курт-Мурад? — запитала вона і налила собі зеленого чаю.

— Я говорю про Нур-Мамеда й Анту-Наяз.

— Але ж Нур-Мамед купив її у батьків.

— Цить, Гуль-Джамаль, цить... хто скаже так — не гаразд скаже. У нас нема слова про калим, а є слово про те, скільки їй років...

— Їй немає і чотирнадцяти років, і ти це знаєш. Нехай вони їдуть у Керкі і там у виконкомі все пояснять... Слухай, Курт-Мураде, Магомет-огли прийшов знову, і сидить під карагачем, і кличе на нашу голову басмачів. Я думаю: він прийшов усе роздивитися. Сьогодні до кооперативу привезли мануфактуру та чай. Дай знати на заставу...

Вона встала і спіткнулась об хомут, що лежав поблизу від килимка. Голова дивився на хомут і жував губами.

— Хомути прислали, Гуль-Джамаль,— для коняки вузькі, для ішака широкі, верблюдові — ні на що не придатні, хоч сам носи.

— Це шкідництво,— обурюється Гуль-Джамаль,— напиши про це в Керкі і затримай сьогодні ж Магомета-огли.

— Що ти хочеш, жінко? — голова відкидає повні вологи скельця на лоб.— Ти хочеш його заарештувати?

— Так, я хочу його знищити,— просто відповідає Гуль-Джамаль і йде собі.

У вечірньому присмерку старий біля карагача зупиняє її, і його біла висухла рука — немов стара гілка саксаулу.

— Гуль-Джамаль, жінка втратила стид і стала як їжа без солі. Ти покажеш дядька свого, ти — дочка брата мого, Гуль-Джамаль...

Лють потрясає вузьке тіло дівчини. Вона стала кочівницею, яка забула європейський одяг і звичаї міста. Вона стоїть перед стариком, як жінка пустині, вершниця і мисливиця, мати незчисленних орд, з перекосеними яструбиними бровами.

— Хто загнав у могилу мою матір — рабиню і батрачку, Магомет-огли? — запитує вона.— Хто стер її з лиця землі? І я зітру тебе, Магомет-огли, як глину між долонями.

Вона проходить, і старик дивиться їй услід очима божевільного верблюда, облизуючи губи товстим, розпухлим язиком.

На килимах у Держторзі їдять плов. Приїжджий тракторист показує фокуси з сірниками. Вірменський лев Держторгу, впевнений і спритний, наче жонглер, Назарянц, розглядає шкурки баранів і старі килими, привезені з пустині. Гуль-Джамаль іде в темряву двору, де форкають коні і бігають величезні пси, сторожі Держторгу. В Гуль-Джамаль свої справи, свої таємниці. Вона шукає назарянського вістового, щоб довідатися, чи повідомлено на заставу про те, що Магомет-огли знову прийшов.

Великий туркмен-салор, посміхаючись, шепоче їй на вухо: «Ще дзвенять кокача, а вже дзвін там записано»,— він показує в бік застави.

Гуль-Джамаль хоче повернутись на терасу. Від стовпа відділяється людина. Це Нур-Мамед.

— Здрастуй, Гуль-Джамаль.

— Здрастуй, Нур-Мамед...

— Це ти сказала, що Анту-Наяз немає чотирнадцяти років?

— Я,— відповідає вона.— І ти нічого не скажеш іншого. А якщо ти візьмеш її силоміць,— ти будеш у тюрмі. Це моє слово! А тепер дай мені пити мій чай спокійно. Одна морока з вами.

І вона йде прямо на нього, і Нур-Мамед зникає за стовпом, нібито він ніколи і не появлявся.

Гуль-Джамаль п'є чай, і розглядає привезені з пустині сірі смугасті шкурки і запорошені старі килими, і слухає практиканта. Вона знає тепер напевно, що сьогодні вночі з пустині прийде шалений міліціонер Алі-Мухамед. Ну що ж, у неї на стіні висить гвинтівка. Замало патронів, але на заставі вже знають. Комсомолу все рівно доведеться битися, не вперше.

Шкода, що Поля поїхала в Хотаб. Удвох було б веселіше.

Назарянець п'є дванадцятку піалу зеленого чаю і дивиться на неї левиними очима.

— Ти прийдеш сьогодні? — запитує вона, дивлячись у широку і душну темінь двору.

— Прийду,— говорить одними губами Назарянець.

— Тоді візьми з собою чотири обойми. Чотирьох вистачить.

— Га, Алі-Мухамед? — вигукує Назарянець і наливає собі тринадцятку піалу.— Добре, візьму...

ПОЄДИНОК

Німецький льотчик виразно бачив свою здобич: серед схожого на зелений пиріг лісу проходила вузька жовта смуга. Там по насипу повз довгий поїзд з військовим вантажем, і пікірувати на ліс просто не було чого. Треба тільки почекати, коли поїзд наблизиться до виходу на відкриту галявину між двома лісами, і тут розбомбити його спокійно і впевнено.

Літак розвернувся, потім, виблискуючи на сонці, описав ще коло і, набравши висоти, пірнув у піке. Два фонтани багна і землі здійнялись з обох боків насипу, там, де належало бути поїзду. Але коли льотчик поглянув на ліс, то він побачив, що поїзд, дійшовши до відкритої галявини, рвучко метнувся назад у ліс. Бомби лягли марно.

Льотчик зробив ще круг, вирішивши, що тепер він уже не промахнеться. Поїзд мчав по відкритій галявині. Звідки він міг знати, що тепер йому влаштована зустріч у лісі і важкі сосни впадуть на вагони, покидані з своїх місць гримучим ударом. Сосни впали даремно. Поїзд проскочив це місце. Бомби знову були витрачені марно.

Льотчик вилаявся. Невже цей незграбний довжелезний візницький поїзд зможе пройти безкарно? Він спікірував прямо на ліс, на середину поїзда. Може, він погано розрахував, може, тут сталась якась випадковість, але бомби влучили не в поїзд, а в ліс. Невловимий поїзд котився і далі, вперто посуваючись вперед.

— Спокій,— сказав німецький льотчик.— Тепер ми поговоримо всерйоз.

Він почав розраховувати, суворо й уважно оглядаючи місцевість. Його навіть захопило це непросте полювання.

Він шугнув знову з хмар аж до землі, туди, де прозора смужка диму тремтіла в розжареному повітрі. Здавалося, він вривається в паровоз. Але хтось ніби вихопив у нього поїзд в останню мить. Гуркіт вибуху ще відлунював у вухах, але було виразне відчуття: даремно. Він подивився вниз: так і є. Поїзд ішов, не ушкоджений анітрохи.

Льотчик зрозумів, що чиясь не менш уперта воля не поступається перед ним, що в машиніста залізне око, розрахунок неймовірно точний, що не так-то легко його ввіймати.

Поєдинок тривав. Бомби лягали спереду, ззаду, з боків поїзда, але це страховище, як називав його німець, котилось до станції, ніби його оберігали невидимі духи.

Поїзд робив якісь дикі стрибки, всі зчеплення вищали шалено, на спуску він мчав, немов кінь із закушеними вудилами, і не ліз вперед саме тоді, коли на нього чекали чергові бомби. Він ішов назад, зупинявся, плентався покволоом, летів, як стріла,— чого тільки не витворяв цей марудний довгий поїзд, покірний своєму водієві! Бомби розривались, як хлопавки.

Льотчика пройняв піт. Він плював униз і знову й знову кидався в атаку. За останнім разом він угадав правильно. Поїзду не врятуватися. Машиніст вперше помилився. Прокляття зірвалося з обвітрених губ фашиста: бомби всі... бомбити нічим!

Тоді він пройшовся вздовж поїзда, обстрілюючи його кулеметними чергами, але тут виник знову

ліс,— якийсь дідько підкинув його невчасно,— і поїзд знову неушкоджено котив у зеленій пільмі, і, здавалось, його ніщо не бере. Фашист збожеволів. Він ділив у паровоз, у цього схованого там, за тонкою стінкою, ворога, у цього страшного російського робітника, що глузує з усієї його мужності аса і веде свій поїзд по простору полів і лісів як шалений. Кулі проносились над поїздом, деякі попадали кудись під колеса, цокали в рельси, а поїзд ішов...

Льотчик похилився, знеможений. Небо сяяло. Була кришталева рівна осінь, чимось подібна до вестфальської далекої осені. Патрони закінчились. Поєдинок закінчився. Росіянин там, внизу, переміг. Вдарити в нього всією машиною? Божевілля зупинити божевіллям? Дрож пройшов по спині фашиста.

Він знизився і з цікавістю й ненавистю пройшов над поїздом. Він не міг бачити, що за ним стежить пильне око машиніста. Машиніст сказав лише: «Що, гаде, взяв?»

І паровоз із презирством пересік чорну тінь, розчавивши її, тінь ворожого літака, розпростерту на колії.

Єдине, чого не вміла Ганна Сисоєва, комісар медсанбату,— це виголошувати довгі промови. І зараз, ставши на пень так, щоб її звідусіль було видно, і обводючи очима всю строкату юрбу дівчат-дружинниць на кам'янистій поляні, між валунами і камінням, під високими корабельними соснами, вона просто сказала:

— От що, дівчата! На світанку ми повинні евакуювати всіх поранених, усіх до одного, і все майно вниз, до пароплава. Шляхів тут немає. Доведеться прямо стежками, по скелях. Ну, бомбити, певно, будуть. Ну, обстрілювати, певно, будуть. Нам не вперше, дівчата. Тільки от: щодо особистого майна, то його вже покинути доведеться. Знаю, жаль! У нас всяке з собою є, на війну не розраховували, коли справляли, а кидати доведеться. Оце майте на увазі. Ганчірки всі геть. Насамперед поранені та медсанбат. То як, дівчата?..

За всіх відповіла Маруся Волкова.

— Товаришу комісар, все виконаємо,— сказала вона,— все буде гаразд, тільки осьь...— Тут вона зашнулась.— Що ж, коли треба... ганчірок, чи що, не бачили! Та ну їх... Будемо живі, будуть і ганчірки.

— Правильно! — закричали з усіх боків.

Але по невпевнених голосах зрозуміла Сисоєва, що важко їм розлучатися з ганчірками і тільки дисципліна, яку вона суворо підтримувала в медсанбаті, допоможе їм пережити важку для дівчат зтрату.

— От і добре,— сказала Сисоєва, не показуючи виду, що вона помітила їх невпевненість.— Ідіть вечеряйте, потім будемо пакуватись. Відпочиньте, і вдосвіта почнемо.

Галявина спорожніла. Сисоєва завидна ще перевірила стежки, маршрут ранкової евакуації, працювала з санітарами над обладнанням майданчиків унізу, біля самої води, щоб легше було передавати поранених по сходнях на пароплав, потім сиділа з лікарями над списками, затверджуючи порядок, потім збрала власний мішок і чемоданчик з документами — похідну канцелярію, як вона називала, і раптом побачила, що вже темрява і ніч.

Навкруги було тихо. Вона вийшла з намету і почала замислено підійматися вгору. Знов пригадався чоловік, який б'ється там, в ар'єргарді. Чоловік учора прислав лише коротку записку, в якій повідомляв, що здоровий, а його посланець, на манір свого начальника, відповів коротко, що там у них гаряче,— і все. Вона й сама знала від поранених, які прибували цілий день, що точаться жорстокі бої за берегову смугу, що треба будь-якими зусиллями евакуювати поранених завтра вранці. Снаряди вже вчора вдень розривались у лісі, поблизу медсанбату, а до ранку берег буде весь під обстрілом.

Тут думки її перелинули до евакуйованої дочки, дівчинки, яка жила в Ленінграді в тітки, і дівчат-дружениць. Як вони посмутніли, зрозумівши, що треба кидати сукні, туфлі й плащі, пальта, капелюшки — все те нехитре багатство їхньої юності, яке вони придбали, працюючи до війни в нових містах перешийка.

Замість танців і веселих прогулянок такої розкішної осені їм довелося витягати під вогнем поранених, бруднитися в крові, багні, загрузати в боло-

тах, мокнути під проливними дощами, не спати ночей, терпіти всілякі злигодні. Вони добрі, бадьорі дівчата, відважні, коли потрібно. Ота ж Маруся Волкова стріляє не гірше від снайпера. Як-то вони покінчили із своїми речами? Либонь, тихенько плачуть. Треба порадити їм не кидати безладно всі речі, а як-небудь сховати їх, чи що, в піщаній ямі, для порядку.

До неї долетів заглушений лісом звук двох голосів, а іскри від вогнища злетіли над кущами. Піднявшись на валун і виглянувши з-за товстої ялини, прикрита її лапчастими гілками, вона здивовано побачила видовище, подібне до оперної сцени, немов вона сиділа в ложі і перед нею ішов казковий балет.

Дружинниці сходили вниз по скелях до ями, де тріщало велике багаття. Дівчата несли чемоданчики, мішки, просто пакунки і, ставши на камінь над багаттям, сипали в його грайливе полум'я найрізноманітніші речі. У багаття летіли туфлі з позолоченими пряжками, кольорові пояси, сукні, на яких рябіли квіти, метелики, кораблики; сині, зелені, червоні хустки, що навіть у полум'ї не втрачали свого кольору. Багаття пожирало хусточки і намиста, буси і кофточки з одворотами, на яких блищали металеві слоники і кішки. Багаття ніби простягало жадібно великі червоні руки і хапало все, що знов і знов сипалося з каменя. Дим оповивав уже ліс і підбирався до озера вниз вузькою щілипою в каменях.

Все менше і менше вже було видно речей, які ніби плавали в огненній ямі, обвуглені тканини розпадалися на смужки, і ці різнобарвні смужки крутилися химерними джгутами в синьому полум'ї, що поступово вщухало, немов багаття вже наситилось і ліниво позіхало, пережовуючи рештки.

Присівши під ялиною, Сисоєва бачила, як у розпалі, штовхаючи одна одну, дівчата розворушували багаття величезною гіллякою. Кінець кінцем чемодани і кошики купою навалились один на один, утворивши мавзолей над прахом стількох веселих і легких дівчачих речей. Багаття догоряло. Щоб воно швидше погасло, дівчата ворушили жар, і коли він посинів, на багаття полетіли жмені піску. Пісок лягав з шипінням, і його шар ставав все товщій і товщій. І коли там, де було багаття, залишилося тільки місце, тьмяно освітлене по краях зажеврілою травою, зійшов місяць.

Сисоєва дивилась, не зводячи очей з цього дивовижного нічного видіння. Маруся Волкова стала серед піщаного пагорка і гучно сказала:

— А гарно я придумала? Що ж, фашистам, чи що, віддавати наше добро, щоб вони хизувалися? Та нізащо в світі! А тепер давайте, дівчата, у танок, тільки тихо, тихо...

— Як в анекдоті,— відповів їй чийсь голос.— Постріляєм трохи, тільки тихо, тихо...

І дівчата, безшумно повскакувавши в яму, схопилися за руки і давай танцювати над милим попелом. Вони кружляли під місяцем, у затінку величезних ялин і сосен, збігались і розпливалися, тіні металися по піщаних стінах.

— Ну прямо як в опері,— сказала Сисоєва і заснула, сама не знаючи як. Втома звалила її, ялина прикрила її своєю волохатою лапою, і вона спала чуйно і насторожено, але з насолодою, і шурхіт дівчат, які кружляли внизу, ледве долинав до неї.

Вона прокинулася, бо на неї впала гілка, суха, коротка. Потягло прохолодним вітром. Верховіття дерев шуміло. Місяць підбився. Прислухалася: всюди тихо. «Може, мені все приснилося?» — подумала Си-

соєва, потерла онімилі ноги, встала і, тримаючись за гілки, спустилася до піщаної ями. При світлі місяця вона виразно побачила численні сліди маленьких ніг на піщаному пласту, що покривав багаття. Пісок був теплий і м'який.

Внизу, далеко, крізь кущі блищало величезне озеро. Десь у височині кружляв літак.

— Погано я про них думала,— сказала Сисоєва,— думала, що плакатимуть, а вони молодці! Я їх люблю, тільки ніколи їм цього не скажу, загордяться. Вони думали, все по секрету зроблять, а їх секрет у мене на долоні. Та і які ж секрети в них від мене? Комісар я їм чи ні?

Вона розвеселилась від цієї думки і почала швидко спускатися до білих наметів медсанбату.

Це був рідкісний випадок, що його відпустили з заводу. Треба було виступити на одних невеликих зборах і розповісти про свою роботу.

— Я не вмю говорити,— сказав він серйозно.

— Іди, іди,— відповідали йому.— Ти в нас передовий, ти коротенько розкажи, як ти, працюючи за третім розрядом, виконуєш роботу п'ятого, як слюсарем став, ну і ще що-небудь.

Збори були короткими.

— Час воєнний,— говорив він солідно, як бувалий виробничник, і навіть викликав посмішки в присутніх, коли сказав басом: — Із старих робітників на моїй ділянці лишилось тільки двоє — я та Степанова. Всі на фронт пішли, або захворіли, або померли, або евакуйовані. Степанова старша за мене. Їй приблизно дев'ятнадцять-двадцять, а мені приблизно п'ятнадцять-шістнадцять...

Збори йому сподобались, тому що на них виступали дуже інтересні люди і кожен міг розповісти багато цікавого про свою професію, про дні облоги, про зиму, про пережиті небезпеки.

Він ішов, трохи задумавшись, повагом по набережній невеликої річки; дерева вже були в зеленому вбранні, набережна була чиста, як вимита, місто нічим не нагадувало похмурих зимових днів. Він сів на лавку і з приємністю поглядав на всі боки.

Цілу зиму йому ніколи було думати про себе, а тепер збори і почуте на них викликало цілий потік спогадів. Він бачив себе в рідному селі, бачив сестру,

що ішла з відрами по двору. Бачив братів: одного маленького, верхи на колгоспному коні, другого в гімнастборці та в чоботах з острогами,— він прийшов годі з армії. Тепер брат б'ється з німцями. З дому листів не пишуть. Певно, теж працюють на оборону, як він,— день і ніч. Пригадалися перші місяці в Ленінграді в ремісничому, потім слюсарний цех, як він його побачив першого разу — зі скалками металевих остружків, з ричанням і стукотом верстатів, з прохолодою великого залу.

Все йому подобалось, все йшло гаразд, руки немов розуміли без його вказівок, що і як треба робити. Він дуже любив працю. Він навіть з якимось подивом дивився, як виходять із-під його рук деталі, зроблені ним. І те, що це було зроблено саме ним, сповнювало його гордістю. Він нізащо не кинув би заводу, не поїхав би ні в село додому, як зробили його товариші, ні змінив би міста. Місто було таке величезне, що кожного разу можна було побачити нове, скільки б по ньому не ходити. Він бачив його, мов у страшній картині кіно, коли почалася війна і ночами горіли будинки, падали бомби, прожектори освітлювали небо, безперестану гриміли зенітки. Він допомагав витягати з-під руїн завалених уламками.

Це була важка і небезпечна робота. З ним працював і той майстер, добрий Парфеній Іванович, який прозвав його, Тимофія Скобелева, чудним ім'ям: «Я все живу».

Сталося це так. Парфеній Іванович прийшов у гуртожиток і розмовляв з хлопцями про їхнє життя. На Тимофія находили напади сором'язливості, і він плував слова. Хвилюючись, він на запитання: «Ну, як живеш?» — відповів не як хотів: «Я добре живу», а чогось оторопів, поплутався і сказав: «Я все живу!»

Всі засміялися. Потім вони подружили з Парфенієм Івановичем, і той жартома запитував, приходючи його навідати: «А як цей «Я все живу» — живий ще?» — «Живий», — відповідали йому і тягли до нього Тимофія.

Він сидів на зеленій лавці, супроти розкішного весняного саду, і згадував. Взимку кінчився струм, завод зупинився. Він тягав воду в бочках поміж заметів, їв хрін у їдальні, спав під кожушкою, розбирав старі дерев'яні будинки на дрова. Потім знову завод запрацював, почав, як він говорив, робити «секрети» для фронту. Як він вижив, він сам не знав. Було і холодно, і голодно, але він терпів усе напроцуд і, коли пахнуло першим весняним теплом, ожив зовсім.

— Ну, як? — запитував його тієї зими, зустрічаючи з сокирою в руках, Парфеній Іванович, закутаний до очей шарфом. — Все живеш, брате?

— Все живу, — відповідав він простудженим голосом, — а що зі мною станеться!

— Терпи, козаче, отаманом будеш! — говорив Парфеній Іванович.

Отаманом не отаманом, а він став найбільш умілим робітником слюсарного цеху, і в нього вже були підручні.

Все це пригадалося Тимофієві якось враз, поки він сидів на зеленій лавці. Він втомився від думок, від їх безлічі та строкатості. Він перестав думати і почав дивитися на дерева, на річку, на прохожих. Життя було дивовижним. Він глянув на себе. Охайно вдягнений, чепурний, ретельний в роботі, бо працював, не рахуючись з часом, іноді по два дні не виходячи з цеху, він почував себе щасливим, але ж за кілька кілометрів від міста сиділи німці, в повітрі рокотіли сторожові літаки або зненацька

з незбагненною швидкістю починали сипатись снаряди.

Повз нього проходили по-весняному вбрані люди, якийсь хлопець вудив рибу, та в нього нічого не виходило. Він почав дивитись на хлопця.

Хлопець був худорлявий, гостроносий, у сірій куртці. Тимофій спочатку знічев'я стежив за цим рибалкою, а потім, коли хлопець підвівся, взяв вудочку на плече і, посвистуючи, пішов до зеленої лавки, Тимофія немов щось штовхнуло в бік. В міру того як хлопчик наближався до нього, він все виразніше бачив на його щоці брунатну велику пляму, ніби на щоці засох великий слід розливої кави.

Коли він проходив побіля Тимофія, Тимофій сказав:

— Гей, хлопче, почекай хвилинку!

Хлопець повернувся, обдивився Тимофія від голови до ніг і сказав:

— Чого тобі?

— Присядь лишень на хвилинку,— сказав Тимофій,— якщо не поспішаєш...

— Я не поспішаю,— відповів хлопець і сів на лавку.

Тимофій мовчки розглядав його. І хлопцеві це надокучило.

— Що я тобі, картина? — сказав він.— Або говори що-небудь, або я піду...

— От прудкий який,— сказав Тимофій,— а я от повагом думаю.

— А ти думай швидше.

Хлопець засміявся, і тоді Тимофій запитав:

— Чуєш, а де ти взимку жив?

— Де жив? — Хлопчик свиснув.— Там тепер жоден пацюк не живе. Наш будинок розбомбили вщент. Мене самого мало не вбило.

— Так, так,— сказав радісно Тимофій,— про це я і запитую, будинок із балконами, чотириповерховий, на розі он там...

— Правильно. А що, ти теж там жив? Чи кого звідти знаєш?

— Я там не жив,— сказав Тимофій.— А як тебе звати?

— Шура Нікітін...

— А скажи, Шуро, що ти тепер поробляєш, навчаєшся, чи що?

— Мати померла, батько мобілізований, я в тітки живу. Працювати хочу, та не знаю, що і куди, малий я...

— А скільки тобі?

— П'ятнадцять буде...

— Який там малий, нічого не малий. Хочеш, на роботу влаштую тебе?

— Ти? — поспитав недовірливо Шура, пильно дивлячись на Тимофія.

— Ну, а хто ж! — сказав гордо Тимофій.— Я тобі зараз записку напишу до одного чоловіка.

— А ти хто сам?

— Я, брат, слюсар, і ти будеш слюсарем. Тепер не дивись на вік. Ти із зими виліз добре?

— Добре, лише потепліло — біжу, і ноги не ватяні...

— Отож, значить, будеш працювати. Ти завод біля мосту знаєш?

— Знаю.

— Отам я і працюю. Зараз я напишу тобі записку.

Він витяг записну книжку, якою дуже пишався, послинив олівець і написав великими прямими літерами: «Милий Парфенію Івановичу. Треба влаштувати до мене Шуру Нікітіна. Я все Вам розповім чому. А він теж розповість».

Він передав записку Шурі, і той спитав здивовано:

— Як це ти підписався: «Я все живу». Що це таке?

— Це для секрету, в нас із Парфенієм Івановичем свій секрет. Не бійся, не підведу. Я тобі розповім. Тільки обов'язково, дивись. Прийдеш? Не підведеш?

— А чого мені підводити! Авжеж, прийду. Мене батько трохи слюсарювати навчав. А ти мені скажи, чому мене зупинив? Ти мене знаєш, чи що?..

— Трохи знаю! — сказав, відразу зніяковівши, Тимофій. — Я тут живу недалеко, багато разів бачив...

— І ти мені щось ніби знайомий. Йй-богу, знайомий, — сказав Шура, — а от не пригадаю. У мене, знаєш, після того, як завалило в будинку, голова болить часто. А тебе я десь бачив, правда, правда...

— Так, мабуть, бачив, — сказав ухильно Тимофій, — близько один від одного живемо, то як не бачити. Так приходь, дивись!..

Тимофій розповів йому, де знайти Парфенія Івановича.

— Прийду, — сказав Шура, прощаючись, махнув вудочкою і пішов по набережній.

Тимофій дивився йому вслід і ніяк не міг зрозуміти, чому він не признався йому з самого початку. В першу хвилину його взяв сумнів, чи це той хлопець, та ім'я і пляма на щоці підтвердили, що це той.

Однієї зимової ночі, коли особливо люто падали бомби з темного, затягнутого важкими сніговими хмарами неба, команду, де працював Тимофій, викликали до будинку, який щойно повалився. Бомба влучила в саму середину, і тепер у темряві чорнів якийсь фантастичний кістяк із багатьма переплута-

ними залізними балками, і люди з ліхтарями рилися в купах грузу, шукали завалених.

Спочатку Тимофій працював нагорі завалу, та потім його покликали вниз, і комісар штабу району подивився на нього уважно при світлі «летючої миші» і запитав, чи наважиться він відрити заваленого на нижньому поверсі хлопчика. Вони підійшли до чорного отвору, звідки було чутно далекий кволий голос. Для дорослого лаз був надто вузький. Тимофій надів каску, взяв пилку-ножівку, молоток, зубило, сокиру і кишеньковий електричний ліхтар.

Він поліз в отвір. Він твердо знав, що повернеться з хлопцем, але для тих, хто залишився, це було питанням. Завал почав осідати. Комісар наказав припинити верхні роботи, і люди юрмилися біля отвору внизу. Вони ходили перед отвором, сніг рипів під їхніми ногами, вони розмовляли тихими голосами, і лише комісар із ліхтарем вряди-годи кричав у отвір.

Три години крок за кроком повз Тимофій вузьким проходом, обдираючись об якісь дроти, цвяхи і гострі цеглини. Він доповз до хлопця, лежачи на спині, розібрав цеглу над заваленим, звільнив йому руку, дав йому баклажку з водою. Сил більше не було. Він посвітив ліхтариком довкола, щоб точно запам'ятати положення. Запам'ятавши, він поліз назад. Коли він виліз, то був мокрий від поту, як пацюк на дощі.

Він віддихався і знову поліз відривати хлопця. Так він працював ще шість годин. І він відрив хлопця. Коли його витягли, Тимофій не міг говорити від втоми. Він тільки вслухався, як гомоніли люди навколо врятованого, як хтось сказав Тимофієві, поплескуючи його по плечу:

— А ти сильний, голубе! Молодець!

Він чув, що хлопця називають Шурою Нікітіним.

Відпочивши, він підійшов тоді, коли хлопця брали на ноші, щоб відвезти до лікарні, і при світлі ліхтаря він побачив бліде обличчя з великою брунатною плямою на щоці. Це він запам'ятав. Потім треба було працювати далі, рятувати інших, і він тільки помітив, як санітарний автомобіль повернув за ріг.

І сьогодні здоровий Шура Никитін пройшов повз нього з вудочкою. Він не міг не зупинити його.

...Минуло кілька днів. Під час перерви Тимофія викликали в контору цеху. Ледве переступивши поріг, він побачив Парфенія Івановича з товстою самокруткою в зубах, який вийняв її, побачивши Тимофія, широко посміхнувся і сказав:

— Все живеш, старина! Приймай поповнення...

— Спасибі, Парфенію Івановичу,— сказав Тимофій.— Я все живу, вірно. Поповнення прийму.

І тут же, при людях, які наповнювали контору, Шура сказав:

— А чому ж ти приховав, що ти Скобелев? Таж я тебе не пізнав. Пробач, слово честі! Ми з тобою так змінилися від зими. Ти от пізнав мене, а я ні. Як же то ти мене на вулиці пізнав?

А Тимофієві було сором сказати, що пізнав він його по брунатній плямі на щоці. Він зніяковів, щось пробурмотів у відповідь і пішов із контори цеху. За ним ішли Шура і Парфеній Іванович.

І коли вони ввійшли в цех і перед ними відчинився прохолодний, світлий зал, наповнений металевими майвами і блисками, Тимофій сказав Шурі:

— Що було, те минуло... А ось тут, брат, уже ми попрацюємо вдвох! — І він жестом господаря і майстра поклав свою невеличку міцну руку на холодну сталь верстата.

Так, це місто-фронт. Посеред міста майдан Жертв революції. Раніше він називався Марсовим полем. Бог війни — артилерія сьогодні гримить над цим майданом, і довгі язики полум'я рвуться в присмеркове небо. Клуби диму здіймаються по боках. Гілки, зірвані вибухами, вкривають бруківку. Повітря рветься на шматки. Найрізноманітніші гуркоти гуляють у небі й на землі. Це наліт.

Огидне деренчання німецьких літаків над самим полем. Пікіруючи, німець хоче влучити в зенітну батарею. Бомба падає осторонь. Величезний стовп диму застилає Літній сад. Свист і рев, брязкіт і вищання.

Але дівчата-зенітниці ловлять на приціл повітряного бандита. Їм не до страху. Вони потім будуть хвилюватись і переживати. Тепер вони поринули в свою важку роботу. Вони забули про жарти і про друзів, про все. Вони — бійці, які захищають своє рідне місто.

Ось він знов підкрадається, бомбардувальник із чорними хрестами. Вони чують надтріснуте деренчання його мотора, вони засікають його курс. Літак кружляє над Невою і тепер знову буде пікірувати на їхню батарею.

Але розриви зенітних снарядів перегінають шлях німцеві. Ось ковзнув легкий вогник, чорний дим вирвався з-під хвоста, німець ковзає на крило і зникає за будинками. Він не впаде в місті. В нього ще велика швидкість, і він витягне з міста, але звалиться

десь у полі, в лісі. До своїх йому не повернутися. З ним усе покінчено. Потім знайдуть його наші і побачать, як вогонь долизує рештки крил.

Іде другий літак. Німці сьогодні вперті. Цей кружляє над районом, немов вишукуючи момент, коли буде перерва в стрільбі. Але гармати продовжують викидати язики вогню, очі болять від напруження. Голос дівчини, яка викрикує цифри, охрип, очі її примружились, стали маленькими чорними вогнистими смужками. В шинелі жарко. Каска давить на голову своєю недоладною вагою. Скоріш би вже кинув бомбу! Чого він бариться?

Час зупинився. Здається, що бій триває вже цілий день. За Невою спалахнули пожежі. Навкруги шипіння і свист осколків. Звідкись принесло дим, який низько стелиться по землі. Німець зовсім близько. Здається, що він вривається в гармати.

Щось наближається, захилинаючись, вгвинчуючись у повітря. Серце стугонить. Якась німота сковує тіло. Ніби немає ні рук, ні ніг. Гримнуло поблизу. Бомба. Щось розколалося там, де був білий будинок, старий будинок за рогом на Мойці. Здається там. Так, звідти зводиться коричневий дим.

І знов б'є батарея, і знов хрипко лунає голос, який називає цифри прицілу. Невже це в центрі міста? Так, он видно статую римського воїна з мечем, пам'ятник Суворову, он вигнувсь Кіровський міст. Он початок вулиці Халтуріна — і все-таки це поле битви.

Ворог утік. Переривчасто доноситься сигнал відбою. Але будь-якої години ворог може повернутися. Треба бути напоготові. Місяць, рік... Минув уже другий рік. Батарея на майдані завжди в бойовій готовності, завжди на чатах.

Минуть роки, і молода жінка скаже своєму маленькому синові, що грається біля лавки: «А знаєш, синку, ти запитував, де я воювала? Ось тут я воювала». І маленьке хлоп'ятко оглянеться з подивом на доріжки, посипані піском, на клумби з квітами і скаже розчаровано: «Тут?» — «Так, тут. Запам'ятай це місце, синку. Тут твоя мати захищала Ленінград».

Одного разу, коли я ще був зовсім маленьким хлопчиком, ми пішли з бабусею гуляти. Петербург у ті далекі часи, півстоліття тому, мав зовсім інший вигляд. Вулицями їхали візники, вози, які тягли великі булані коні, мчали карети із зашнурованими віконцями; лунали дзвінки конок; торохтіли колеса омнібусів; ішли повільно пішоходи; на Неві на сіро-свинцевій хвилі погойдувались ялики, снували, димлячи, маленькі, вузькі пароплавчики, переповнені простим людом.

Ми завернули від мосту на майдан, і передо мною постало громаддя Зимового палацу, навпроти якого дугою вигнувся будинок Головного штабу. Ми йшли прямо до палацу.

— Куди ми йдемо, бабусю? Хіба туди пускають?

— Коли царя в місті немає, пускають,— сказала бабуся.— За гроші пускають, наче як прогулянка, палац подивитись.

І справді, придворні лакеї зібрали групу відвідувачів, і ми почали ходити в їх супроводі з кімнати до кімнати, із залу до залу. Потім я довідався, що в палаці більше тисячі покоїв, як говорили в давнину, понад сотню сходів і багато різних картин і статуй. Я швидко втомився, а бабуся говорила мені пошепки:

— Тут сидати не можна, ти йди, ми самого Петра побачимо.

— Якого Петра, бабусю? — теж пошепки запитав я.

— Якого Петра, дурнику? Та того, що Петербург побудував, сам сокирою собі перший будинок ставив.

— Так він теслярем, значить, був...

— Яким теслярем? Він царем був, дурнику.

Ми прийшли до переходу через Зимову канавку, і я ще здалека побачив, що посеред галереї у високому кріслі сидить дуже високий чоловік у зеленому камзолі, з сердитим восковим обличчям, на котрому настовбурчилися вузькі чорні вуса, кожен волосок яких блищить, наче вони змащені маслом.

І раптом лакей підбіг до того, що сидів, нахилився до нього, мов щось шепнув на вухо, і одразу ж, відступивши, сказав гучно:

— Цар Петро Перший вітає вас!

При цих словах цар випростався, щось зашурхотіло, тоненько дзвякнуло, і Петро підвівся на весь свій гігантський зріст, поглянув на нас невидючими скляними очима і повільно вклонився. Потім так само повільно, з легким скрипом сів і знов завмер. Якась жінка закричала з переляку. Бабуся міцно тримала мене, мов перевіряючи, чи не тремтить моя рука. Та моя рука не тремтіла. Мені було дуже цікаво, і я попрохав пошепки:

— Хай він ще вклониться.

Але тут лакей став підганяти нас, а бабуся сказала:

— Чого захотів! Тільки йому й діла, що до тебе кланялись.

І ми пішли далі і незабаром опинилися біля вікна, що виходило в сад. Тут лакей зібрав свою невелику групу відвідувачів у кружок і, показуючи на сад за вікном, пояснив:

— Тут саду ніколи не було, не належало тут саду бути. Але цар зажадав у місті гуляти біля палацу і наказав, щоб посадили сад. Ну і доріжки, і клум-

би — все за правилом, і, щоб ніхто йому не заважав ходити по саду, обгородив його он якою високою огорожею.

— Це не Петро, це вже теперішній цар наказав,— додала бабуся.

— А можна в цьому саду побігати? — запитав я лакея, заглядаючи у вікно, зіп'явшись навшпиньки.

— Ні, хлопче,— серйозно відповідав лакей,— навіть коли ти і дорослим будеш, у цьому саду ти не гулятимеш.

— Ні, гулятиму! — вигукнув я з незрозумілою злістю, та тут бабуся засміялась і сказала:

— Ну, ну, який меткий! Не говори дурниць. І ходімо додому, пора.

Я кинув останній погляд на таємничий сад, в якому ніхто не гуляє, крім царя. Я ніколи не бачив царя і тільки чув, що всі довкола мене лають його Миколашкою, і він мені уявлявся маленьким, миршавим, огидним карликом у кашкеті і з довгою бородою клинцем.

Минуло чотирнадцять років, і революційний народ скинув царя. Це було в лютому. А пізнього жовтневого вечора в тому ж сімнадцятому році червоногвардійці, матроси і солдати вдерлися в палац і здобули перемогу над ворогом. Палац перейшов до рук переможного пролетаріату.

Навесні вісімнадцятого року я йшов побіля високого гранітного муру, що оточував палацовий сад. Було тихо і тепло. В саду співали птахи, їх спів добре було чути на безлюдному майдані. З ними перегукувались птахи з Олександрівського саду, нині Саду трудящих, що розташований навпроти Адміралтейства. На Неві спливла крига, і пориви теплового вітру з моря розбурхували воду, на якій ще подекуди кружляли вузькі крижані уламки.

Коло палацової огорожі стояв чоловік, плечистий, невеликий на зріст, із спокійним обличчям, і дужими, короткими ударами бив молотком по стіні. Кілька перехожих зупинились і дивилися на його працю, не зовсім розуміючи, що він робить. Зупинився і я.

Робітник поклав молоток і взяв лом. Така дивна була ця людина, коли одна боролася з високим муром, що, нарешті, ми не витримали і запитали:

— Що це ви робите, товаришу?

— Із стіною? — спитав він. — Та ось строк їй настав. Царя більш немає, замикати сад нема від кого. Постанова така вийшла, щоб цю стіну зруйнувати. Наша артіль взялась. Ви не думайте, що я сам. Хлопці обідати пішли, а я лишився тут постерегти інструмент, для порядку. Ну, от і вистукую.

Тут побачили ми, що під стіною стояли молотки, ломи, якісь сталеві клинці. Ми побажали йому успіху і пішли в своїх справах.

А через місяць на цьому місці був загальноміський суботник і такий шум і гамір, такі веселощі, що все навколо було подібним до свята, бо грали оркестри, а дехто в проміжки, в хвилини відпочинку, пішов у танець.

Тисячі людей руйнували стіну, скидали плити і тягли їх до набережної, де стояли баржі, на які вантажили камені. І хоч збоку могло здаватись, що кожен працює, як хоче, без всякого загального плану, — це було не так. План був, і дуже точний. Поділені на групи добровольці — заводська молодь, червоноармійці, матроси, жінки і чоловіки, підлітки — всі з ентузіазмом працювали на своїх ділянках.

Під час роботи, витираючи піт, на мить зупинившись, я оглянув усе барвисте видовище: і стіни палацу, і сад — і засміявся. Мої сусіди здивовано запитали, чого я сміюсь. Я не сказав їм про справжню

причину сміху, бо мені було незручно признатися, що я пригадав ті далекі часи, коли я, маленький хлопчик, дивився на цей сад із палацового вікна і царський лакей сказав мені, що я ніколи не гулятиму в цьому саду, а я закричав: «Ні, гулятиму!»

І ось я не лише гуляв, а й був господарем цього саду, як і весь народ. І мені захотілось побачити старого, понурого лакея. Що б він тепер сказав?

Надвечір огорожі вже не існувало. Не було і високих ґрат над нею. На уламках каменів сиділи дівчата і юнаки і співали революційних пісень. Поміж клумбами танцювали моряки — невтомні танцюристи. Стрічечки їх безкозирок весело майоріли.

Враження було таке, що прийшли нові, молоді господарі і почали перебудовувати старий світ і ніщо не може протистояти їх переможній, всемогутній молодості. Червоні прапори лопотіли над головами, а я, мов хлопчисько, подумав: «А що, якби підтягти до вікна воскового Петра, що сидить у кріслі, відчинити вікно, і хай він підведеться та вклониться будівникам нового, революційного міста!»

Минули ще роки. Багато разів гуляв я по цьому палацовому саду, сидів на лавках у його невеликих алеях. Не раз чув, як батьки і матері, ведучи своїх маленьких дочок і синів, розповідали їм про палац, про старі часи, про сад, в котрому могла гуляти тільки одна людина з не зрозумілим уже для дітей ім'ям — цар.

І діти звичайно здивовано та недовірливо роздивлялися, тому що їх уже не стосувались ці давні історії, і вони дивилися на цей великий палац і на цей сад, як на звичайнісінькі речі.

А одного дня я чув, як старий робітник розповідав онукові, котрий уважно його слухав, як він замолоду брав цей Зимовий палац, як він біг через

нічну темряву, освітлювану спалахами пострілів, як потім переліз через барикади і вбіг по сходах в яскраво освітлену картинну галерею, де на стіні висіли портрети генералів дванадцятого року. Він розповів про те, як захопили в полон усіх міністрів Тимчасового уряду і як вони стояли, звівши догори тремтячі руки, і дивилися на робітників, солдатів і матросів, мов ніколи не бачили таких людей у житті.

А коли він почав говорити про сад, як він ламав мур і стягав ґрати, хлопчик засміявся і сказав:

— А я знаю, де ці ґрати тепер: у нас на вулиці Страйків, у новому саду. От як цікаво! Виходить, це ти їх туди приніс?

— Почасті і я,— сказав старий робітник.

— Це ти добре зробив,— відповів хлопчик показайськи.— Жаль викидати такі ґрати на смітник. А там вони якраз, хай стоять.

Вони пішли собі геть, і я побрів по набережній, думаючи про те, як неспізнанно змінила Жовтнева революція місто, котре називалось уже Ленінградом і жило таким новим і чудовим життям, що, якби розповісти про нього за часів мого дитинства, ніхто б не повірив цій розповіді.

Вони стояли біля вікна і, відкинувши важкі сині порт'єри, дивилися на темну пустельну вулицю, що мерехтіла памороззю. Вони бачили в синявій імлі листопадової ночі, як вітер торохтів вивісками і котив по тротуару і бруківці обмерзлі шматки зірваних плакатів.

— Подумати тільки,— сказала господиня, притримуючи порт'єру рукою, на якій блиснув великий перстень з темним прямокутним каменем,— погляньте на цю вулицю, на це місто. Хто скаже, що ще недавно це називалося столицею імперії? Вслухайтесь в тишу цих похмурих, чорних вулиць, вдивіться в цю темряву, згадайте, яке світло, який гомін панували в цьому місті. А тепер ніч, вітер, темрява. Як на сцені. Можна ставити Шекспіра. Мені страшно, а вам? У вас в Америці навіть у романах не прочитаєш про те, що скоїлось у нас...

Гість, який уважно і серйозно слухав господиню, опустил порт'єру і подивився в глиб кімнати. Там, у каміні, догоряли рештки дров, у кімнаті було досить холодно, пахло старими меблями, пилом, на стінах у присмерку поблискували золоті рами. Посередині стояв круглий стіл, на ньому кофейник і маленькі чашки. Біля каміна в глибоких м'яких кріслах сиділи два чоловіки, які тихо перекидалися короткими фразами. Один курих сигару, і тонкий блакитний димок відлітав до купи пригаслих жарин, вже оповитих сірим попелом. Кімната освітлювалася

двома свічками в свічинках, що зображували сфінксів. Килими на підлозі заглушували кроки.

Гість злегка посміхнувся, але помітити його усмішку господиня не могла, тому що знову лице його стало холодним.

— Росія має свою історію, несхожу з Америкою,— зауважив він.

Господиня відійшла од вікна. У чорній оксамитовій сукні, з білим мереживним коміром, висока, огрядна, з копицею майже рудого волосся, вона говорила з якимось удаваним екстазом:

— Всьому настав кінець. Всі старі слова сказано, релігії, мистецтва і науки не дають виходу для людської душі. Війна розв'язала все дикунство в людях, все найбрутальніше, жагу до вбивства, але людина, вона не може не жадати світла, не може не шукати шляху, по якому можна вийти до сонця істини, до великих знаків Зодіаку, наблизитись до того первообразу, який спасе істинне «я» людства від знищення. Ви чули про теософський орден «Зеленої Зірки на Сході»?

— Ні, на жаль, я не чув,— сказав чемно гість і дав прикурити господині.

Вона, помахуючи маленькою запашною сигаретою, сказала розчаровано:

— Проте він відомий в Англії й Америці... У нас перед лютим, і особливо після лютого, він став дуже, дуже популярним, і не лише серед аристократів духу, а й серед людей простої душі, прагнущих. Наші зібрання мали величезний успіх. Велич образів, притаманних цьому вченню, чистота його і новизна привабили серця. Воно містить у собі і римсько-католицьке вчення про очищення, прояснення і злиття з божеством, і суфізм, містичне вчення ісламу, ці Путь, Істина і Життя, і великі пізнання релігії ін-

дуїзму, і буддизм... Розумієте, серед цього убозтва культури, серед крайностей, що їх проповідують більшовики, наші путі з їх посвяченнями, символікою, екзотикою — нові путі. Путь злиття є досягання стадії Учителя, звільнення від світу є конечно спасіння. Учитель, ми чекаємо на нього, ми не знаємо часу його появи, та він настане. Треба, щоб ми були спроможні прийняти його, вмістити й вторувати йому путь... Правда, що в Америці можна засновувати власну релігію: кожному, хто хоче виступити вождем релігії, треба тільки зібрати тридцять послідовників, і цю нову релігію затверджують, як законно існуючу...

— Можливо, — сказав гість, — але я б хотів, коли ви дозволите, поговорити з вами про Росію. Мені цікаво, як ви ставитесь до того, що діється. Ваш друг Володимир Іванович сказав мені, коли я відвідав «Комітет порятунку» деякий час тому, що більшовицький уряд розвалиться за тиждень. Сьогодні ми ішли з ним по місту, і він запропонував мені познайомитися з представниками деяких інтелектуальних, як він сказав, кіл і привів мене до вас. Мене, як іноземця, дуже цікавлять ваші сьогоднішні думки...

— Росія... — сказала господиня, сідаючи і наливаючи собі холодної кави. — Ми не знали нашої країни, вірніше, ми знали, що є робітники і селяни, ми знали, що їм погано живеться, ми знали також, що в народі велика душа, але ця душа нагадує індійську пасивну, страдальницьку душу. Наша країна мені здавалася великою білою Індією. І те, що зараз із нею коїться, — це міраж, чари злого духа, хвороба, яка охопила мільйони, тому що війна і злигодні розбудили звіра.

Людина, що сиділа в кріслі й курила сигару, вигукнула сердито й нестримано:

— Дорога Олено Костянтинівно, ви самі не знаєте, як влучили в саму суть. Біла Індія, еге, так і є — це біла Індія, це Росія, роздерта на шматки, рабська країна, злиденна, страшна. Ваші всі теософії й езотеризми — це красиві мрії, це дим. Країна населена дикунами, каторжниками, і вони будуть приборкані. У нас не вистачить сили, прийдуть німці — німці, які все зробили, щоб зруйнувати державу руську. А тепер вони вже крокують на цю розруху, несуть порядок. І вони будуть тут, у Петербурзі, наведуть порядки і в Москві, і в Сибіру, і всюди. І такий порядок, як в Індії навели англійці... Я вітаю... Звичайно, їм доведеться поділитися. У французів і англійців тут є концесії, від яких вони не відмовляться. Та й американці теж мають свій інтерес. Духовний світ — це залишимо, як ви висловилися, аристократам духу, а тут потрібний фізичний вплив. Другого способу немає. — Він підвівся з крісла і виявився невисокою на зріст людиною з розкішними короткими вусами і маленькою пухнастою борідкою. — Зрозумійте, — сказав він, звертаючись до гостя, — розруха цілковита, більшовики захопили владу. Це авантюра, в них немає жодної можливості втриматись: в них немає армії, вони з нею самі покінчили, в них немає грошей — ви знаєте, що їхній комісар приходив у банк вимагати мільйонів, і службовці банку йому відмовили, і не дали, і не дадуть ні йому і нікому, в них немає інтелігенції, вона сама галасувала, галасувала, а тепер злякалась і поховалась. От, — загорлав він раптом люто, показуючи на вікно, потім підбіг до вікна, відкинув порт'єру, — от погляньте, тут учора з кулеметів стьобали самі себе. Склади б'ють, п'яні біга-

ють по вулицях, тонуть у вині в підвалах, підпалюють, грабують. А інтелігенція сидить, тремтить у темних домівках. Сама діждалась, а галасувала: ах, народ, ах, народ-богоносець,— от він, цей богоносець, їй і показав. Ну, все одно всі міністерства пусті, скоро зупиниться транспорт, холоднеча і голод уже надворі. Росія кінчилась. Більшовиків вистачить на два тижні, потім крах і біла Індія. А там, у цій Індії, дорога Олено Костянтинівно, можете збирати своїх, як ви говорите, езотеритів і чекати спасителя собі на втіху.

Гість дозволив собі посміхнутися й сісти.

— Значить, ви не уявляєте собі можливості воскресіння Росії,— сказав він,— без допомоги інтервенції. Мені це дуже цікаво чути з вуст такої авторитетної особи, як ви, пане статський радник.

— Мені один дипломат недавно сказав таке,— продовжував пан статський радник,— він сказав: Росія нас покинула. Її народ поринув у темряву, повернувся до первісних, до варварських часів. Але ми, її друзі, скривджені й розчаровані тим, що діється в Росії, не будемо звинувачувати в цьому всіх росіян. Ви збилися з путі, і ми вам допоможемо знайти справжню дорогу. Це ми зробимо для вашого і нашого порятунку. Скажіть мені, адже і в Америці додержуються такої ж думки?

— Я дам відповідь вам трохи пізніше,— сказав гість,— я хочу послухати вас. Можливо, і пан генерал також щось скаже про становище і про те, що він думає з приводу дальшого розвитку подій...

Той, кого назвали генералом, сів прямо в крісло і постукав по столу довгими білими пальцями.

— Я не можу розповісти вам багато, бо це становить частину плану, що проводиться в життя. Більшовики втриматися не можуть. Жодна партія

їх не підтримує. Інтелігенція, урядовці, офіцерство не з ними. Село,— він підняв догори палець,— а це головна російська сила — не з ними. Німецькі імперіалісти, як вони називають німців, біля порога. Це ясно... Та ми підемо не з німцями. Ми підемо з нашими союзниками. Вони дадуть нам зброю, і ми організуємо нову армію. У більшовиків немає армії. Солдати без офіцерів — не сила, офіцери без солдат — сила. Ми ця сила... Ми вже організуємось.

— Скільки ж, на вашу думку, триватиме становище, під час якого країна буде управлятися більшовицьким урядом? — запитав гість.

Генерал розвів руками.

— Тяжко сказати, бо країна велика, але в Петербурзі можна навести порядок за місяць. Якби Керенський не був головноумовляючим, а був би здатен мати справжнього головнокомандуючого, він не втік би так ганебно, як не втівав жоден міністр, що себе шанує. Він би виграв цей бій з більшовиками, тому що в них не було навіть військових загонів, а були маси, які вийшли просто назустріч його військові, і воно розпалося, наслухавшись пропагандистських промов, розійшлося по домах...

— Зачекайте хвилинку,— сказала господиня,— по-моєму, близько стрілянина...

Всі замовкли. Справді, крізь шибки долетіли постріли, потім вони пролунали ближче...

Генерал досадливо махнув рукою.

— П'яні вбивають п'яних!

— Анархія. Бандитизм. Все пропало. Як іще місто не горить,— сказав статський радник.— Як іще ми живі...

Господиня з благанням поглянула на нього, і її лице перекривилося від страху.

— Стукають у нас, чуєте, до нас стукають!

Всі прислухалися. Виразно було чути нервовий сильний стукіт.

— Але ж парадні замкнуті,— сказав генерал.

— Це стукають з чорного ходу. А там у нас Андрій.

— Хто це Андрій? — запитав американець, і його байдуже лице помітно пожвавішало.

— Андрій, наш старий денщик, лакей, коли хочете. Він у домі все життя. Але він глухий і майже нічого не бачить. Коли спить — хоч з гармати пали, не прокинеться, старий бульдог... А якщо це бандити? — сказала хазяйка, притискуючи руки до грудей.

Стукіт було чути вже виразно. Удари сипались на старі двері.

— Я піду подивлюсь,— сказав генерал.— Я без погонів, у тужурці, ексцесів я не боюсь. Не уб'ють же зненацька. Товариші люблять поговорити.— Він витяг пістолет із задньої кишені брюк і пішов на чорний хід.

Минуло кілька тяжких хвилин. Із чорного ходу не долігало ні звуку.

— А як ви ходите по вулицях, не боїтесь? — запитала хазяйка в американця.

— Я маю документи, що я іноземець. До іноземців обидві сторони ставляться нейтрально. Вони навіть зацікавлені в тому, щоб ми розповідали правду...

— От ви розповісте все, все, що бачили... Хай нас пожаліють в Америці. Але що там коїться? Чому тиша?..

Тепер почулися кроки і голоси. Двері відчинились. Ввійшов генерал, бавлячись пістолетом. За ним ввалився в драному пальті, забрудненому чимось білим, блідий, скуйовджений чоловік, який дихав, мов риба, викинута на кригу. Він, ні слова не кажучи, запустив руку в кишеню і почав викидати на стіл гроші. Це були зім'яті, брудні, різнобарвні папірці, що позли-

палися. Між ними мерехтіли брунасті керенки і навіть іноземні асигнації.

Потім він простяг руку, закаляну грязюкою, і загорлав на всю кімнату:

— Заробив! Заробив! У більшовиків заробив...

— П'єр! Що з тобою трапилось? У тебе рука... Подивись, як зідрано...— сплеснувши руками, вигукнула Олена Костянтинівна.— На тебе напали бандити? А звідки гроші? Брудні... Вона боялась доторкнутися до них.

— П'єр — брат Олени Костянтинівни,— сказав генерал американцеві, сідаючи в крісло.— Розкажи, що трапилось?

Статський радник поторкав гроші кінцем десертного ножа, немов хотів переконатися, справжні вони чи ні.

— Ні, дайте віддихатися,— все ще переривчасто дихаючи, промовив П'єр. Він скинув пальто і кинув його на диван. Потім сів і поглянув по боках невидючими очима.

— Ні,— раптом закричав він,— це неподобство, це свинство, це казна-що. Ну, пограбували, ну, гаразд, але це знущання з усього священного. Я розумію, чому вони стріляли в Кремль. Вони все знищать. Усі пам'ятники... Все, що цінне, все, що є життя...

— Ну, ти не пам'ятник, в тебе, сподіваюсь, із гармат не стріляли,— сказав генерал,— розкажи все-таки, що трапилось...

— У мого брата є одна пристрасть,— сказала Олена Костянтинівна,— він любить грати в карти...

— Так, люблю, так, пристрасть,— сказав уперто П'єр, дістаючи велику хустку і витираючи обличчя.— Я, панове, не хочу скоритися, як кажуть, законам черні. Але ці комісари забороняють азартні ігри, бачте, вони на сторожі моральності. Та є ще в Пе-

тербурзі, слава богу, місця, де грають... І грають сильно, грають цілу ніч, і поготів, бо вночі небезпечно йти додому. Я знайшов такий цілком пристойний будинок. Зрозуміло, там збираються тепер всі. Дуже змішане товариство. Я не знаю, як туди впускають, але там було навіть тісно. Грали взагалі в кількох кімнатах. Туди прийти можна лише по знайомству. Сидимо, граємо, ставимо банк. Все було добре. Навіть, знаєте, якпійсь азарт особливий. Хазяїн попереджує, щоб усе було тихо. Не привертати уваги. І всі скоряються. Ну, азартно, звичайно, хто грає крупно, хто програє, хто як. І коли в банку гора, купа грошей, раптом виривається з юрби такий здоровий, як вантажник, чоловік, може, не вантажник, не знаю. На обличчі маска. В руці граната, ручна граната. Ми всі присіли: божевільний! Кине зараз. Все в друзки. А він кричить: «Ва-банк! Руки вгору!» Дивимось, як луна, крик повторився, у дверях троє в масках. І наведені в кімнату пістолети. Дами заверещали. І хто стояв у дверях — в інші кімнати, але і там крик: «Руки вгору!» Бандит сам бере мішок і підходить до столу, згрібає всі гроші в мішок. Тут інші починають, ви подумайте, починають обшукувати всіх підряд, знімають годинники, гроші беруть, персні, браслети в жінок, сережки — все і так ідуть кімната за кімнатою. Навколо бліді від жаху люди, тремтять губи, підняті руки, з дамами істерика, кинулись до вбиральні! Пробачте, думали там сховатись, але і звідти дістають і майже роздягають — і все в мішок: гроші, навіть сережки, браслети, персні... І так було не пам'ятаю скільки часу... — Він задихнувся від швидкої розповіді.

— І ні в кого не вистачило сміливості кинутися на бандитів? — сказав генерал. — Стільки народу, а їх, ти кажеш, кілька чоловік.

— От тому і не кинулись,— сказав П'єр,— тому що, якби їх було багато, можна битися, а тут видно— божевільні, з гранатами, нічого не варто їм кинути— і всім смерть...

— І чим же закінчилось? — спитав статський радник.— Пограбували і втекли?..

— Ні, коли б так, коли б так... Слухайте, ви побачите, які це божевільні. Вони вже все забрали і раптом,— а я став пробиратися ближче до виходу,— вони мене помітили, і той, головний, у масці, говорить: «Навіщо нам нести мішок, він понесе. Йому з нами по дорозі». Я сказав: «Панове, я без пальта, я не одягнутий, на вулиці мороз». Вони зірвали з вішалки ось це пальто, кинули мені: «Одягайся». Три пістолети наставили в мене. Що робити, ви уявляєте собі моє становище? Я бачу — мені всі співчують, дами зомліли, а ці, з гранатами, почекали, доки я вдягну пальто, і кричать: «Бери мішок!» І вони завдали на плечі мені мішок, і ми пішли. Я прощався з життям, тому що думав ніколи не побачити вас, сестро, і рідного дому...

— Вони привели вас у Смольний? — запитав статський радник.— От яким чином вони роздобувають гроші, тепер зрозуміло...

— В який Смольний,— П'єр замахав руками,— ми пішли вулицею до каналу. До Мойки. Ви уявляєте — процесія. Я спотикався, я, як вам відомо, не вмю тягати мішків. Не привчили. Вони тикають у мене пістолетами, і я йду. Кричати — марно. Прохожих нема. Ми йдемо по набережній, і раптом біля спуску, де східці до річки, цей перший командус: «Вниз». Тут мене пройняв холодний піт, хоч на вулиці мороз. Вони мене хочуть утопити. Але чому? За що? І чому мене?

Ми спускаємось до води. Я не вмю плавати. Вода чорна, страшна...

— Боже мій,— сказала Олена Костянтинівна, притиснувши хустку до скроні.

— Цей ватажок говорить: «Кидай мішок». Я поклав мішок йому до ніг. Я нічого не тямив. Я лише збагнув: це смерть. Тут раптом решта божевільних кричать: «Дай хоч трохи!» — «Верить»,— каже цей Монте-Крісто, і вони хапають із мішка, хто скільки захопить. Він відіпхнув їх, сказав «досить» і тут глянув на мене. Кричить: «На тобі, бери, буржуй проклятий, адже вперше в житті працював, бери зароблене». І ось, ось,— тут П'єр засопів, схлипнув,— ось вони, ці гроші. Мені їх в кишеню всунули і кулаком по спині дали. А потім, я не вірив своїм очам: цей бандит, звір, тварюка, підняв мішок і витрусив усе, що там було, у воду, ви уявляєте — у воду. «Туди,— каже,— їм і дорога — ці гроші брудні, від них народові горе! Туди б і тебе слід було»,— але після моторошної паузи він сказав: «Помилуємо. Іди і благословляй богиню під чорним прапором — анархію!»

Ми вийшли наверх, на набережну, і він сказав: «Живи, буржуй, котись, поки цілий!» — вистрілив у повітря, і я побіг. Уже біля самого дому я все пригадав так виразно і зупинився сам, наче божевільний, бо коли б не ці брудні гроші в кишенях, я думав би, що це маячня, що я сам упав у транс, збожеволів, а вони ось, ось вони.— Він розкидав по столу папірці, і всі дивилися на них широко розплющеними очима.

Він театральню відхилився на диван і заплющив очі. Потім розплющив їх і, немов актор, який говорить заключні слова монолога, промовив виразно і палко:

— Ну, мерзотники, ну, грабуйте, і до вас грабували, і після вас грабуватимуть, а навіщо знущатися з того, що є найдорожче — закон, порядок, честь? Гроші, гроші, якими керується в світі наука, техніка, мистецтво, все, торгівля, оплачується труд, і ці гроші, і сережки, браслети, персні — чудові речі знищувати. Вандали, дикуни...— Він знову задихнувся в пароксизмі люті.

— Так,— сказав генерал,— ми гадаєм іще, що живемо в місті, славнозвісному в історії, в літературі. Його більше нема. Є джунглі, є дикі звірі, котрі кидаються на людей. Ось він, останній занепад свідомості...

— Ви американець, вільна людина вільної країни. Ви повинні все це описати, все це повинно стати надбанням цивілізованих людей. Ви бачите, наша країна, наша держава більше не існує,— вигукнула Олена Костянтинівна.

— Так, так,— закричав статський радник,— ми вас благаємо, ми вас прохаємо захистити останні залишки культурних людей. Сьогодні вони знищують цінності, завтра вони будуть знищувати міста, пам'ятники — все. Апокаліпсис! Що думаєте ви про це, що скажете ви про те, що діється...

— Що діється...— сказав задумливо гість,— сідайте, панове, я скажу, що, по-моєму, діється. Тільки прошу не дивуватися з того, що я скажу. Можливо, я помиляюсь, я все-таки чужа людина у вашій країні, але я добре її бачив і бачив, як усе відбувалося в той місяць, який ввійде в історію людства.

Ви називаєте повстання більшовиків авантюрою, та це найчудесніша авантюра, яку будь-коли переживав рід людський. Більшовики покликані виконати, і вони виконали найбільш велике і просте прагнення широких народних мас. Без підтримки цих мас

революція не була б можлива. Вільшовики — єдина партія в Росії, що має творчу програму і достатньо сил для проведення її в життя по всій країні. Те, що здається вам сьогодні загальною загибеллю, є загибеллю старого світу, і в цій ночі, в цьому бруді, в цій крові постає чудовий світанок, постає ера людства. Так я думаю і з цим хочу привітати вас, як людей, що є сучасниками найвеличнішої в світі події. — Він замовк, але відразу ж додав: — І в Америці, і в Європі скоро скажуть те ж саме, що сказав я...

Всі заціпеніло дивилися на цього широкоплечого, приємного співбесідника, який так добре тримав себе в їхньому товаристві і раптом заговорив якимись страшеними, полум'яними словами, які зв'язали їм язик, скували їхні рухи, позбавили сил.

Всі мовчали. Ніхто не знав, що сказати. Лише одна Олена Костянтинівна, дивовижно посміхнувшись, сказала:

— Ви романтик і фантаст. Ви, звичайно, містифікували нас. Хто ви? Як вас звати?

Гість усміхнувся приємною, доброю усмішкою. Він сказав:

— Я не фантаст і не романтик. Я журналіст, соціаліст-американець, — моє ім'я Джон Рід! Я дуже вдячний вам за цю цікаву нічну бесіду.

ПОВЕРНЕННЯ

Останнє, що я бачив на тлі багрового смолистого вечірнього пруга, був афганський офіцер, який молився на вершечку високого бархана. Він стояв на колінах на маленькому молитовному килимку, розстеленому на вже холодному піску. Рівномірні помах його простягнутих рук і всі рухи його дужого, гнучкого тіла нагадували нескладні гімнастичні вправи. В трьох кроках за ним стояв солдат. Перекинувши через руку шинелю свого начальника, він тримав на поводі двох коней. Коні переступали з ноги на ногу, ніби їм не подобалась ця несподівана зупинка.

Офіцер все швидше клав поклони, і збоку здавалося, наче він вклоняється надбіглій ночі та пустелі, яка оточує нас, мов хоче задобрити якісь дикі сили, котрі загрожують нам з її глибини.

Багрове небо, вкрите смолистими важкими смугами, сутеніло так швидко, що незабаром офіцер став силуетом, і цей чорний силует, коли він підвівся з килимка і пішов до коня, враз розтанув у густім мороці, що набіг, як хвиля.

Може, комендант маленької фортеці Аскер-хана мав радію, вмовляючи нас зменшити час зупинки та відпочинку біля колодязів; він хотів, щоб ми пройшли бархани пустині ще завидна. Ми не встигли цього зробити, і тепер наші невеликі, міцно збиті важкі візки, так звані гаді, їхали, підскакуючи і хилчись з боку на бік, темною нічною пустелею, перетинаючи величезні барханні горби, що поставали перед нами з усіх боків.

Якщо вдивлятися в густий присмерк, що висів перед очима, то ледь-ледь можна було розрізнити уловини поміж барханами і темні хвилясті лінії навіяних вітром піщаних смуг на схилах.

Спочатку наші провідники шукали проходу між барханами, та потім вони відмовилися від дальших марних розшуків, і ми брали з ходу один піщаний герб за другим.

Ми вже не тряслися на візках, а йшли поруч з ними, допомагаючи фурманам. Вони, побачивши новий бархан, розганяли візок, люто гримаючи на коней, і коні, поринаючи глибоко в пісок невидними ногами, ривком виносили по піщаній стіні наші гаді і нагорі зупинялися, щоб віддихатися і кинутися вниз під журливий і гортанний крик афганців, а спустившись, знову дертися на інший бархан.

Звідкілясь із пащі пустині віяло гнилим холодом. Здалека доносились якісь приглушені пісками і далечю стогони, верески, крики розпачу чи крики про допомогу, немов там, у глибині цих нічних пісків, гризлися зграї химерних звірів — покруч вовків і шакалів.

Ми чули і виття, дуже схоже на вовче, захлинистий регіт і істеричне голосіння, схоже на плач шакалів. Іноді голос якогось птаха пронизливо прорізав це скупчення різноманітних звуків, які викликали тривогу в наших коней і примушували нас насторожуватися.

Одноманітність цього шляху починала втомлювати нас. Пісок сягав колін. Не встигнеш витягти ногу, а вже провалюєшся знову. Пісок нібито хапав коней за ноги, тримав колеса, а холодна п'ятьма обліплювала нас, ялозила своєю холодною лапою по обличчю, навалювалась на плечі.

Візки скреготіли всіма шворнями і колесами, гриміли і теж стогнали так, що ладні були розвалитися на шматки кожної хвилини. Рипіння ременів, саморобної збруї, скрип коліс і важкий хропіт коней, які обливалися потом, далеко було чути в нерухомому холодному повітрі.

Раз у раз ми переверталися серед барханів, і здавалося, що пустеля не має меж, що так триватиме, доки ми, замучені, висолопивши язика, не сядемо на пісок поблизу коней, знесилених від втоми.

Якась безвихідь оточувала нас. Ми переставляли ноги автоматично, виповзали на бархан і спускалися з нього, і тільки у вухах було шурхотіння піску, що сповзав разом із нами.

Настала цілковита темрява, та темрява, в якій людина подібна до мізерної тіні, що не має ніякого значення, темрява, яка пригнічує і загрожує пастками. Тільки голоси наших фурманів, що перекликалися, та афганці-вершники, які виникали іноді поблизу і здавалися чорнішими від темряви, живили нас упевненістю, що ми не розбрелися і йдемо один за одним.

Важко було уявити собі, що хтось у цій кромішній тьмі знає дорогу. Нічого не видно було за два кроки. Я чув переривчасте, важке дихання мого фурмана, котрий, як і я, крокував поруч з возиком, притримуючись за нього лівою рукою.

У правій афганець тримав повіддя. Я невиразно бачив візок і ще гірше — афганця. Коли б я зняв руку і простяг її знов, я вже не знайшов би візка і взагалі більше нікого б не знайшов. І мене б не знайшли. Мене б розтовк на гамуз, на піщаний порошок чорний гнітючий морок.

Ми немов провалилися в світ минулого, де немає спогадів і немає нічого живого. Автомобіль здавався

фантастичним привидом; а літак — неможливою діявольською манною, що з'явилась після доброї люльки опію або анаші. Ми потрапили в епоху, коли коні були головним засобом сполучення. Так пересувалися в цих краях і за часів Олександра Македонського. Ось так він пробирався в Балх. Навряд! Він вночі вважав за краще відпочивати в наметі, а не перекидатися на барханах. Так міркував я, тримаючись уперто за візок і слухаючи крики арбакеша, який підганяв коней перед новим узвозом. Важко загрузаючи в піску, коні в котрий раз винесли наш намучений екіпаж на верхів'я бархана і тут, на вузькому краю над невидимим проваллям, зупинилися, потім шарпнулись вперед, і я почув тонкий свист і спочатку не зрозумів, що трапилося. Та екіпаж почав хилитись, і, коли б ми не підтримали його руками й плечима, він негайно потяг би нас кудись у піщану прірву.

Афганець закричав несамовитим голосом і зупинив коней, які пнулися вперед. Як потім виявилось, тріснули ремені, що ними були прип'яті коні до дшпла. Афганець, лаючись, наліг на колесо. Я також, і ми зупинили падіння. Якусь мить мені здавалось, що пісок не витримає і ми з візком і з кіньми все-таки полетимо в холодну пільму. Візок дрижав, і коні тремтіли від страху, силкуючись знайти точку опори на вузькому піщаному гребені. Та ось вони перестали тремтіти, візок міцно застряг у піску над проваллям.

Афганець почав шукати чогось у себе за поясом, не перестаючи дико вигукувати, і я здивувався, як витримує його власне горло цей крик, що волав по допомогу.

Він витяг ножа, дістав запасний ремінь і почав знову з'єднувати порвані кріплення. Тут над нами

виникла дивовижна тінь, та вона виявилась поstattю старости нашого маленького каравану, який прийшов звідкілясь зверху.

Староста помітив нашу відсутність і, зупинивши всіх інших, пішов на сигнальні викрики мого фурмана, якому не пощастило. Вони разом нахилилися над кріпленнями і, щось викрикуючи один до одного, розглядаючись, наче кішки, в темряві, блискаючи ножами і орудуючи прудкими пальцями, працювали так швидко, що можна було тільки дивуватися спокійній вправності професіоналів пустелі.

Пошкодження було полагоджено. Староста зник попереду. Ми поволоклися знову по горбах піщаного некла. Спотикаючись і провалюючись у піску, ми рухалися з терпінням мурахів, що тягають мурашину колоду, і раптом все навколо посвітлішало, ніби ми вибралися з царства темряви. Ми зупинилися, ще не розуміючи, що перед нами і що сталося в природі за цю ніч.

Ми не бачили досі ніякого обр'ю. Попереду і навколо нас лежав непроглядний морок.

Тепер виразно розпростерлася перед нами барханна пустеля і далеко попереду світла смуга між небом і землею, а трохи вище від цієї смуги блискав, граючи всіма перлистими і золотими відтінками, довгий пояс вогнів, над яким вигнулось небо, сповнене великих, гострих, розкиданих скрізь зірок.

Тепер я побачив попереду ще один наш візок і вершника, який виринув із-за бархана. Він під'їхав до нашої гаді. Я впізнав Мірзо Турсуна-заде, нашого співця з берегів Пянджу. Він перехилився в сідлі і сказав, показуючи рукою на чарівний пояс, що з'явився в пустині:

— Термез!

— Термез! — крикнув він, і ми стояли, затаму-

вавши подих, і дивилися — не могли надивитися. Ця полова живих, мерехтливих вогнів приголомшила нас і сповнила радощів. Ці вогні означали, що наш тривалий шлях скоро закінчиться. Нам хотілось якомога швидше дійти до цих вогнів, таких близьких, таких припадних.

Цієї миті все навколо нас ще раз змінилось, бо з-за хмар виринув великий, якийсь померанцевий, якийсь несправжній місяць. Бархани стали зовсім білими, ніби їх покрито свіжим снігом, і там, де вони знижувались, протяглася смуга такого чистого сріблястого блиску, немов цей блиск хотів змагатися з поясом вогнів. Цьому блиску не було ні кінця ні краю, і він лежав між нами і Термезом.

Аму-Дар'я! Ми впізнали її, і навіть афганець, байдужий до нашого захвату, перевіряючи при світлі місяця кріплення своєї зброї, якимось повеселішав.

Він пробурмотів щось подібне до двовірша і показав своєю камчею на екіпаж, пропонуючи сідати. Я, обтрусивши з брюк пісок, виліз на своє місце, і афганець закричав на коней зовсім іншим голосом, я б сказав — домашнім і навіть приятним.

Коні схопилися ристю, але сам візник не сів у візок, а побіг знову поруч з ним, поганяючи коней. Екіпаж помчав униз, і ми виїхали через півгодини на тверді горби, вкриті скривленим брунатним чагарником.

Мірзо поскакав уперед. Тепер пішли подібні до занесеної піском дороги проходи в горбах. На повороті, де ці проходи кінчалися, в тіні горба на нас чекали всі інші гаді і всі кінні афганці, що супроводжували нас. Офіцер показав камчею напрямок фурманам, і ми заглибилися в лабіринт чагарів і колочих високих трав.

Місяць затулили атласні хмари, і наша дорога знову потемніла. Пояс вогнів Термеза і смуга річки

зійшли. Наші міцні візки, моторошно підскакуючи на крутих поворотах, продовжували їхати.

Очі вже призвичаїлись до сірих сутінків, і з деяких ознак можна було зрозуміти, що ми вже десь у так званій культурній смузі. Обабіч поставали дерева на горбах, поміж котрих вилясь примхливо покручена дорога, курна навіть цієї пори року, і по якій звично пересуватися караванам, а не екіпажам навіть такої дебелої конструкції, як наші гаді. Іноді ми помічали в тінях серед кущів навіть стіни — дували, схожі на наші; вони проминали, і знову ми мчали, і тільки шум гаді порушував безгоміння ночі.

Кущі змінилися комишами, високими, як дерева, заростями чаю, туранги, тамариксу. Тут уже не було тієї кромішньої тьми, що змучила нас у пустелі.

Місяць знову виринув з-за хмар, і в його рівному, байдужому світлі ми ледве не зіткнулися з караваном. Верблюди ішли валкою, рівномірно погойдуючись, і обабіч на них висіли довгі скрині, паки, міцно скріплені дротом.

Побачивши нас, верблюди схаранудилися, перша пара поплуталась, дзвіночки задзвеніли, як на тривогу, великі волохаті голови високо задерлися вгору, ніздрі роздулись, очі стали майже чорними. Гордовито, з висока позирали лахматі тварини, притиснувшись одна до одної, на наші замизкані візки, пропускаячи нас.

Майже зараз же за місцем, де ми зустріли караван, біля струмка, лежав на боці великий старий верблюд. Довго, мабуть, пересилював він біль, все ще думав, що подолає його і піде в далеку путь з караваном, та вже не міг більше терпіти і впав на березі на дрібне гостре каміння, не відчуваючи ні болю, ні втоми; його голова з роззявленим ротом,

з якого стирчали майже кінські зуби, була високо задерта, та він не дивився на людей. Лілові, розширені неприродно очі були спрямовані до неба. І якщо у верблюдів є рай, то він був безперечно забезпечений цьому невтомному трудівникові пустелі, який все життя незліченну кількість разів ходив по караванних дорогах від Аму-Дар'ї до Кабула, відміряючи свої верблюдячі кілометри.

Троє афганців, окинувши нас недопитливим поглядом і затримавши його на офіцерові та солдатах, знову заходилися розвантажувати знесиленого верблюда.

Тепер у повітрі запахло вологою. Холодний вітер пролетів над нами. «Аму-Дар'я десь близько»,— подумав я.

Наші гаді повернули в бік від темного берега, котрий мав бути десь праворуч. По вузькій дорозі, зачіпаючи дерева, котилися наші екіпажі, що все перетерпіли, доки назустріч не показалися вершники. Офіцер нашого супроводу, метнувшись своїм конем вперед, відрепортував найвищому начальникові про те, що ми доїхали гаразд і що його місія закінчилась. Так, здається, було і насправді, бо, вислухавши офіцера, найвищий начальник сказав у відповідь щось дуже коротке і двома пальцями взяв під козирок свого кепі. Наш супутник став збоку, а новий офіцер під'їхав до нас.

Він гарно сидів на коні, був смуглявий, статечний, мав войовничий вигляд. Його було повідомлено про наше прибуття, і, коли гаді зупинилися біля якихось освітлених місяцем глинобитних будівель, він наказав скидати речі і промовив:

— Ви приїхали якраз, коли в нас є щось подібне до готелю.

Знаючи суворе життя афганців, ми не сприйняли цю фразу як обіцянку вищого комфорту, але слово «щось» все-таки обіцяло притулок під покрівлею.

Наші речі несли по кружганку, що його підтримували тонкі дерев'яні стовпи. Ми йшли за носіями, і ноги наші гули, як телеграфні стовпи. Носії занесли речі до кімнати великої, але темної. Слідом за нами принесли лампу на високому стоякові з зеленим абажуром.

Ми гадали, що тут покладуть наші речі, та це було приміщення, котре мало замінити нам караван-сарай.

Оце і було «щось», за словами того, хто нас зустрів. Розрахувавшись з носіями і фурманами, побалакавши кілька хвилин з офіцером і здавши йому наші паспорти, ми залишились одні і почали роздивлятися, де ж ми отаборились.

Це була велика кімната з глиняною долівкою і побіленими стінами. Біля однієї стіни стояв старий віденський стілець і новий нефарбований табурет. До другої стіни було приткнута половина столу. Що сталося з другою половиною — невідомо. Дві ніжки давали можливість триматися досить твердо цій споруді. На ній стояла лампа.

Єдине вікно не мало скла і було заклеєне старим номером кабульської газети. На підлозі лежав великий лист бляхи, а коло нього — тонка солом'яна мата.

Афганець, зберігаючи строго-серйозний вираз обличчя, приніс в'язку хмизу і поклав її на бляшаний лист на долівці, мов на жертвник. Тут ми відчули, що в кімнаті холоднувато. Афганець заходився поратись біля вогнища.

Незабаром запалало справжнісіньке багаття, ми розсілися як могли. Айбек і Турсун-заде сіли, наче

вдома, на солом'яну мату. Секретар нашої делегації, Олександр Сергійович, приєднався до них. Я вмовився на віденському стільці, а Софронів на табуреті. Всі ми сполучили наші руки над багаттям, яке наповнювало кімнату міцним синім димом.

— Який у нас рік надворі? — запитав Айбек, і чорні пасма відрощених ним кучерів упали йому на плечі. Він прикурих від багаття.

— Тисяча дев'ятсот сорок дев'ятий, — відповів без тіні посмішки Турсун-заде.

— Дохристиянської ери, — сказав Айбек, — тут зупинялися перші вогнепоклонники...

Та продовжити він не встиг, бо афганець вніс блюдо, на якому височіла гора такого білосніжного, запашного і ніжного плову, що Турсун-заде сказав, засміявшись:

— Ні, ти не правий, Айбек, я бачу, що я десь поблизу свого дому і надворі справжній сорок дев'ятий рік. Вогнепоклонники уявлення не мали про такий розкішний плов.

І ми занурили свої щойно вимиті руки в гаряче рисове чудо. Настала урочиста мовчанка. Після тривалої дороги через пустиню подорожани наїдалися як слід.

Плов танув у роті.

— Такого плову вам не подадуть в жодному найрозкішнішому готелі, — сказав, нарешті відірвавшись від страви, Айбек, і всі з ним погодились.

Наївшись, всі почали згадувати наш шлях через Кабул і перевали Гіндукушу, Хайбер і Пешевар, дороги і міста Пакистану, життя в Лахорі, в Карачі, дорогу назад знайомими місцями, через гори, степи і пустиню, і цих спогадів було так багато, що ми могли розмовляти до ранку, та очі наші вже склеплялися і треба було поспати по-справжньому.

Вогнище наше куріло, і ми відкрили двері на кружганок, щоб вивітрити дим із кімнати. Ми вийшли на свіже повітря трохи віддихатися від диму. Місяця не було. Тиша стояла така дзвінка, майже морозяна, і в цій тиші чути було, як десь недалеко коні ледве побрязкують трензельними кільцями. Видно, якісь чергові коні стояли наготові. Жодного вогника ніде не можна було узріти.

Тільки десь у височині блищали зорі.

— Все є,— сказав наш секретар,— і кремниста дорога, і зоря з зорею розмовля. Треба спати.

Ми помітили, що справді пізно і треба лягати спати, розстелили на солом'яній маті газети і лягли покотом, укритись своїми пальтами замість ковдр і поклавши під голову власні піджаки замість подушок. Ми не заснули, а провалились у сон без сновидінь.

Прокинулись рано від страшних прокльонів барвистою узбецькою мовою. Айбек, розіспавшись, простяг ногу і поклав її на вугілля нашого кімнатного вогнища. Вугілля пригріло ногу, і він ще глибше всунув її у вогнище. Легкий вітерець, що віяв під двері, знов повернув життя вугликам, і жар пропав носок і добрався до п'ятки Айбека.

Був прохолодний ранок. Умившись надворі, поснідавши і напившись чаю досхочу, ми роздивлялись. Як видно, це був якийсь надрічковий і дуже розкиданий кишлак. Прийшов наш знайомий офіцер, що зустрів нас увечері, і після всіх формальностей ми впрядилися на берег Аму-Дар'ї. За нами несли наші чемодани. На самому березі, що обривався в мутні брунатні води могутнього потоку, нам поставили стіл і п'ять стільців. Ми сиділи і, як на картині, бачили життя на радянському березі.

Навколо нас панували неперушна німа тиша і без-

люддя, тільки вартовий задумливо крокував вперед і назад вздовж берега.

А там, на радянському березі, бігли виразно видні грузовики, метушливо мчали легкові машини, проїздили велосипедисти і вершники, проходили поїзди, лунко посвистуючи і викидаючи білі волоті диму над полями і комишами. Навіть навантажених хмизом ослів, що прийшли напитися води, було чітко видно.

Ми сиділи на високому березі, сповнені бажанням негайно подолати водну перешкоду і ступити нарешті на рідну землю. Та минав час, і річка була пустельна, як учорашні бархани.

Прийшов наш господар-офіцер. За ним ішли два солдати і несли дині та кавуни. Піднісши нам чудові витвори афганських баштанів, офіцер сказав, що нам доведеться почекати, доки ми зможемо переїхати Аму-Дар'ю.

Ми занудьгували. Прийшов до річки караван, і верблюдів почали напувати з шкіряних відер. Жовта вода стікала з товстих, випнутих губ. Вони пили і нерухомими, не дуже добрими очима дивилися на нас, на караванщиків, що їх оточували, думаючи якусь свою глибоку верблюдячу думу. Потім їх почали навантажувати. Бідони з гасом, скло, посуд в скринях, паки з радянськими ситцями, цукор — все вміщувалось на цих спокійних, філософських трудівниках, які покірливо підставляли свої боки і спини.

Караван вантажився швидко. Ми розбалакалися про верблюдів. А верблюди пішли. Ми попоїли динь та кавунів. Аму-Дар'я з епічною силою несла свої води. Ми почали грати в підкидного дурня. Якщо негри, як свідчить Гончаров у «Фрегаті «Паллада», грали на мисі Доброї Надії в свої козири, то чому б нам з горя не зіграти в підкидного дурня на подив

афганцеві-вартовому, який перестав ходити по стежці і втупився очима на нас, нібито ми чарівники і зараз же з карт зробимо корабель, котрий перенесе нас через річку.

Я незабаром кинув карти, тому що був п'ятим, а гра йде краще, коли грають четверо. Ріка несла свої води пустинно і величаво, та від цього нам не ставало легше.

Почав накрапати дощ. Від річки повіяв рвучкий вітер, і карти, мов птахи, спурхнули зі столу.

Афганський офіцер прийшов стурбований і запропонував повернутися в будинок, щоб сховатись від дощу. Та коли солдати по його команді взяли наші чемодани, стіл і стільці, дощ, який несподівано почався, так само несподівано і кінчився. Офіцер крикнув, показуючи на річку.

Ми поглянули, але, обдивившись широкий горизонт, нічого не помітили. Потім із-за комишів здійнявся вихор рудого диму, і за ним показалось таке дивовижне суденце, яке буває тільки в легенді, і про зустріч з ним моряки говорять із сентиментальною посмішкою.

Цей корабель був схожий на велику стару добру черепаху, з боків якої прилаштували колеса, також взяті з музею річкового транспорту. Лопаті хлюпотіли з таким жалібним стукотом, ніби зітхали по далеких днях неповторної молодості. На спині «черепахи» було споруджено щось подібне до ятки і капітанської рубки. Ця легенда аму-дар'їнських берегів мала вигляд цілком романтичний, і ми дуже зраділи такому симпатичному кораблеві.

Наші чемодани було повантажено під ятку, ми попрощалися з афганським офіцером і афганцями і бадьоро зійшли на палубу.

Команда відштовхнулася жердинами від високого

берега, і ми попливли примхливим фарватером Аму-Дар'ї.

Цей плоскодонний колісний дивак, ветеран річкового флоту, мабуть, пам'ятав ще часи, коли перші поїзди пішли по Чарджоуському мосту, але зараз він бадьоро молотив воду своїми колесами і, тріскочучи й поскрипуючи, плив униз по річці — до Келіфа. Це було недалеко плавання, і нам навіть було приємно бачити таку старечу бадьорість.

Показались великі різнокольорові камені. Вони вкрили берег, вони стриміли над водою. На них було написано великими синіми літерами, далеко помітними: «Камені! Камені!»

Це була та зупинка, на котрій нам належало ступити на рідну землю. Ми побачили довгий вузький ряд каменів, на камені було покладено дошки, влаштовано щось на зразок містків без билець. Весь цей своєрідний мол і берег над ним було заповнено народом: Майоріли в натовпі зелені кашкети прикордонників. Два солдати, стоячи в дерев'яному ящику, плоскодонному і неширокому, відштовхуючися жердинами, наблизилися до нашого корабля, що стояв віддалік. Підійти до берега ближче він не міг.

Борт його, хоч і невисокий, піднімався над ящиком, у котрому стояли прикордонники. Звичайно, треба було стрибати. Тут із ящика почали кричати: «Кидай чемодани!»

Чемодани полетіли в ящик, котрий течією повертало як завгодно, і лише спритність молодих прикордонників, які майстерно правили жердинами, утримувала його на одній і тій же від корабля відстані.

Я стрибнув, почувавши, що зараз жовта, холодна, залізна вода поглине мене з головою, але, підскочивши в ящику, я мусив здивуватися його міцності

та стійкості. Тоді я спробував сісти, але сісти не було на що. Стрибнув другий пасажир. Ящик попрямував до каменів.

Беручи в ящик по два чоловіки, прикордонники доставляли їх до початку низки каменів, таких слизьких, мов їх спеціально намилити. А тут, балансуючи руками і перебігаючи з каменя на камінь, ми досягли молу, і кожен, хто ступив на його дошки, потрапляв в обійми тих, хто нас зустрічав. І слід сказати, що ці обійми були для нас приємні й дорогі, бо ми були нарешті між своїми, між радянськими людьми, повернувшись додому після всяких пригод і турбот.

Ми помахали нашому кораблю-легенді, що продовжував свій рейс до Келіфа, і сіли в машини. Дивно було бачити тепер афганський берег, пустий, вкритий комишами. Коли ми їхали і вдивлялися в нього, ми вже не могли побачити ні офіцера, ні солдатів, тільки верхівки високих тополь свідчили про те, що десь там, серед пустинних тугаїв, сховалися поодинокі кишлаки.

Ми вїхали в Термез, і Термез зустрів нас чистими рівними вулицями, силою людей на вулицях, садами і будинками, в яких ще не запалювали світла. Грудневе сонце світило, як влітку під Москвою. Та головне, ми знали, що дорога наша кінчилась, що нашу втому ми можемо тут обміняти на бадьорість, бо почуття Батьківщини жило в нас, ми ладні були цілуватися з кожним, хто вітав наше повернення.

Ми ввійшли в привітні світлі кімнати готелю, і сіли до столу, і побачили телефон і постіль. Ми сіли за стіл, немов ми вдома. Так, ми вже були вдома!

Батьківщино наша, Радянський Союз! Я щойно бачив, як серед ночі, непроглядної ночі пустині, за-

сяяли твої вогні; не раз я зустрічав твої поля після рівнин Угорщини, повертаючися з південного заходу; не раз я прибував до твого кордону з півночі, де зелений кашкет прикордонника зливався з вічнозеленими соснами і ялинами; я плів із заходу, і перлиста біла ніч приводила пароплав через зачаровані води затоки до твоїх лєнінградських неповторних морських воріт; я летів із сходу, і дивився в бездонні води Байкалу, і бачив димні хмари туману над богатирською Ангарою, шаленість якої не могли приборкати найлютіші морози.

І що далі я був від Москви, то сильніше відчувалась вона і її динамічна сила, цільність її образу, хвилі її конденсованої енергії, її всесвітнє обличчя, котре полюбили люди всіх континентів.

І тепер, повернувшись з далекої подорожі, ми відчували себе переповненими до краю враженнями. Ми повинні дома розповідати про те, що бачили, так, як розповідав би за свого часу Афанасій Нікітін, коли б він повернувся додому; але і не дійшовши, він однаково розповів у своїй книзі про Індію як людина, пройнята повагою і любов'ю до далекого народу, чиє життя він побачив власними очима.

У моїй записній книжці багато записів, які, однак, не можуть охопити всього, що я хочу сказати. В моїй голові уривки картин, які я можу викликати на суд уяви по черзі, і тоді передо мною знов промайнуть дні подорожі, низки людей, низки пейзажів.

Можливо, тут, у зимовому сонячному маленькому Термезі, подих епохи відчувається з особливою силою, бо це — кордон світів. Повільна і невичерпна Аму-Дар'я може роз'єднувати і може єднати народи. Хай її береги не схожі тут один на другий, але тепер вона тече між двома мирними дружніми краї-

нами, жодної погрози не відчувається в цих тугайних лісах і в цих прикордонних барханах.

Про країну, що лежала за Пянджем, за Аму-Дар'єю, хочуть чути термезці, і про ту країну, що лежить за далеким Хайберським перевалом,— також. І ми вже йдемо в клуби, на збори і розповідаємо радянським людям про все, що ми бачили в Афганістані та Пакистані, які там живуть люди, які в них звичаї, які ці країни сьогодні.

Потім ми прощаємося з Мірзо Турсун-заде, який їде до себе в Душанбе. Це зовсім близько, він запрошує нас до себе, але ми повинні повертатися в Москву, а Айбек — у Ташкент. Другого дня в мій номер у готелі зайшов старий знайомий, котрого я знаю з двадцять шостого року, коли вперше мандрував по Середній Азії. Яка це була повчальна пора для мене! Я губився у вузьких вулицях Шайхантаура, забирався в глухі закутки Бухари, бродив по Зеравшану, мало не загинув у пустелі за Мервом, бачив тайники стародавнього Чарджоу, ходив пішки до Копет-Дагу з його розкішними міжгір'ями, відпочивав у Фірюзі, купався в Аму-Дар'ї. Багато було різних пригод під час цієї подорожі, і одним із тих, хто допомагав мені зрозуміти життя нашого пробудженого Сходу, був Арсеній Іванович Карський, який тепер стояв знову передо мною.

Я давно не бачив його. Він займався науковою роботою, був співробітником ташкентського музею, знавцем історії Середньої Азії, облазив її всю — від Паміру до Каспію. Він був все такий же худий, мускулястий, засмаглий, високий. Сивина ледь пробивалася на його скронях, та вічна молодість цієї людини не могла не викликати почуття заздрощів. Такими були, напевно, перші наукові розвідники, які проникали в цей дивовижний край ще за часів Се-

менова-Тянь-Шанського і Сєверцева. Вони мали широту наукових знань, вважали жителів середньоазійських долин і гір людьми, які поважають людей науки, були сміливі до самозабуття, наполегливі в досягненні мети,— до таких, безперечно, можна причислити й Арсенія Івановича.

Тепер він затримався в Термезі, більша частина його експедиції вже виїхала до Ташкента. Він запросив мене ввечері до себе, і ми зустрілися в квартирі старого лікаря, котрий із сім'єю був у відпустці десь біля Чорного моря. Син лікаря Віктор був учасником експедиції Карського, через що Арсеній Іванович і розпоряджався квартирою лікаря в Термезі.

В кімнаті, куди я ввійшов, стояло ще кілька невідправлених ящиків із матеріалами експедиції. По-знайомивши мене з Віктором, юнаком з породи мандрівних ентузіастів, що в наш час надзвичайно поширена, він посадив мене в крісло і, сівши навпроти, сказав тоном господаря:

— Зараз надійде ще один унікум, і тоді вже все буде гаразд. Унікум цей нам не завадить, Віктор у нас за хазяйку, щось улаштує, звичайно, як на бівуаку, і ми добре посидимо. Я вас давненько не бачив. Після хорошої подорожі у вас вигляд непоганий. Ну як, ситі по саму зав'язку враженнями?

— По саму зав'язку,— сказав я,— з дитинства, можна сказати, вивчав ті краї, і, коли донався до них, самі розумієте, не спав, не їв, лише дивився, дивився та записував.

Двері відчинились, і Віктор пропустив до кімнати ще одного гостя. Побачивши його, я не міг не підвестись і не кинутись йому назустріч, вигукуючи:

— Ну і час, треба ж усім тут зустрітись! От уже зустріч так зустріч!

І, на подив Віктора й Арсенія Івановича, ми тричі поцілувалися з новим гостем. Потім я, як годиться в таких випадках, зовсім несамохіть відхилився й окинув гостя критичним поглядом.

— Нічого,— сказав я,— широкоплечий, могутній, трохи погладшав, не в спортивній, та проте в повній військовій формі...

Гість засміявся, і навіть ямочки на його широких щоках теж засміялись, а очі іронічно заблищали. Погони полковника лежали на його плечах, і орденські стрічки прикрашали груди.

— Даруйте,— вигукнув Арсеній Іванович,— та звідки ви його знаєте? Це я його знаю, бо він азіат і я азіат, і ми, два азіати, багато тут справ переробили на благо Вітчизни та людства. А ви звідки знаєте?

— А от звідки,— сказав я.— Знаю Геннадія Геннадійовича Яструбова ще з двадцять шостого року, з того року, що я вас знаю. Щоб старого каракумця не знати — це нікуди не годиться! Адже я колись, якщо ви не забули, тут поблукав удосталь і обминути його не міг. Але стривай, Геннадію Геннадійовичу, а по-моєму, тебе тут давненько не було?

— Давненько,— сказав він, сідаючи на тахту, вкриту старим текінським килимом.— Після поранення, з басмачами тоді ще бився, повернутися не пощастило, потім по різних інших кордонах мандрував, а тепер захотілося сюди навідатись, та і справи привели деякі. Дивлюсь, роздивляюсь, і як же тут все змінилось — не впізнати, братці...

— Звичайно, змінилось, аякже,— сказав Віктор.— Ще й не те буде. Ми ще побачимо небо в алмазах, як каже Арсеній Іванович...

— Ну це, зрештою, Антон Павлович Чехов говорив, а я вже вслід за ним,— засміявся Ікарський.

— Так,— сказав Яструбов.— Що тут, братці, діється? Проїхав у місця, де був замолоду, і нічого не впізнати: ні людей, ні міст. Ось візьміть Термез. Коли я був тут у молодості, нетямою, із старожилами довелося зустрічатись. Чого тільки не понарозказують старі царські прикордонники про царську прикордонну варту! Як жили начальники: карти, пияцтво, гра в зозулю, один в одного палили, дуелі через жінок. Так попереплутували їх, що не розбереш, котра чия. Комісія військова спеціально приїздила розбирати. Схвалила рішення: офіцерський склад розіслати по інших місцях, але сказала, що до цих людей треба підходити з поблажливістю. Чому? А тому, що в цьому місці жити європейській інтелігентній людині неможливо: клімат жахливий, а глушина така, що єдиною розвагою є полювання на тигрів, яких тут безліч, але на це не всякий здатен. От як тут жили до революції! А тепер Термез — картинка. Ніколи за весь час свого існування він так не зростав. Просто маленький Париж цих місць! Я вже не говорю про Душанбе: з колишнього сільця комуністи зробили чудо; а Ташкент — махина, громада, весь в електриці!..

Тут господар вийшов з Віктором, і трохи згодом вони внесли, як сказав Карський, руський дастархан. Карафку горілки, огірки, сир, ковбасу, лящ у соусі, помідори та диню.

Ми налили, випили й закусили, виголосивши тост за дружбу народів, за наші досягнення на всіх ділянках, бо ділянки в нас були різні.

— Геннадію Геннадійовичу,— сказав я,— ви говорите, Азію не впізнати. Певна річ, не впізнати. Дивіться, за одне покоління як зрушився Китай, як пробудилась Індія, а там і інші країни підводяться. Нам тепер потрібно мости наводити, і справжні й

духовні, чи що, щоб у гості до різних народів ходити та один про одного краще знати. Почуття часу — це таке почуття, яке тоді сильніше живе, коли ви знаєте, що було, і що може бути, і що повинно бути.

Ми ще не уявляємо собі всіх чудес плину часу. Покоління змінюються поколіннями, і кожне мріє про майбутнє, а не про минуле, небагато хто прагне заглянути в минуле, воно справді захоплює лише тих, хто займається науками. Ми ще дуже мало знаємо історію народів. То ми твердимо, що ми скіфи, а маємо картини битви скіфів із слов'янами. Досі не знаємо, як утворилась Русь і звідки йшов до нас головний вплив — із заходу чи сходу. Говоримо, що слов'яни жили на Рейні і на Аму-Дар'ї. Мало ми знаємо, особливо про Азію! Для вас, Геннадію Геннадійовичу, Термез — маленьке містечко, котре в царські часи було просто глухим закутком для людей і нагадувало стоянку печерної людини. А для мене Термез у тумані віків — місце, де майорять величні примари. Поясніть нам, Арсенію Івановичу, чому, і як він зростав, і чим він став сьогодні?

— Будь ласка,— сказав Арсеній Іванович, і його чорні очі молодо усміхнулись,— я вас промчу на машині часу, не сходячи з місця.

— Стривайте,— сказав я,— а пригадуєте, як ми з вами в Шахі Зінда, в Самарканді, були на молінні останніх дервішів ордену Календарів і нас там мало не зарізали?

— Був такий випадок,— сказав, випивши чарку горілки, Карський,— та тільки ви перебільшуєте. Не дуже, але перебільшуєте. Зарізати нас не зарізали б, вони — ці дервіші — навмисно наганяли страху, звичайно, і за ножі хапалися, але вони ж комедіанти, тому це було безпечно. Але могли інші за них розпорядитися — так, це могло бути...

— А пам'ятаєте, ви показували речі туалету красуні бронзового віку: в малюсінькому горнятку і в скриньках фарби для губів і брів?!

— Щодо цього, жінки всіх віків подібні одна до одної,— відповів Карський.— І після наших днів залишиться дещо цього роду для майбутніх дослідників, тільки менше збережеться через різні надзвичайні обставини. Та якщо ви заговорили про Термез, то ось погляньте...

Він витяг із столу ящикок і з ящика монету, котру передав нам. Ми по черзі розглядали її.

— Цю монету знайдено тут, в руїнах стародавнього Термеза. Вона часів царя Менаандра. З одного боку зображено грецьких богів, а з другого — священну буддійську ступу. Тоді Термез називався по-іншому: Деметрія Евкратидія. Це було вже після розвалу імперії Олександра Македонського. Я можу вам показати дещо, щоб ви переконалися, що ми не такі вже безпорадні і дещо знаємо. Я приготував для одної своєї лекції діапозитиви, знявши власні реконструкції, котрі є спробою уявити в часі те саме місце. Це цікаво для найменш підготовлених слухачів. Ви запитували, куди поділися найстародавніші цивілізації. Але для цієї демонстрації мені доведеться попросити Віктора трохи допомогти мені.

Вони вдвох почепили на стіні простираadlo, яке прекрасно могло замінити екран. Витягли з сусідньої кімнати річ, котра за мого дитинства називалась чарівним ліхтарем, і кімната поринула в темряву.

— Не розбийте посуд у темряві,— сказав Карський,— він не мій, а... хазяйський.

— Ми будемо наливати навпомацки.— Геннадій Геннадійович задзенькав чарками.— Третій дзвінок, починайте, товариші академіки.

Карський завовтузився біля чарівного ліхтаря, і раптом на екрані ми побачили місто. Відразу можна було визначити, що це велике місто великої країни. І при всьому нашому історичному невігластві зрозуміло було, що воно належить до дуже знайомих нам зразків. Храми з колонами височіли над широкими вулицями і садами, зрошувальні канали перетинали місто. Багато статуй на мармурових сходах. Жінки в довгих шатах, чоловіки в широких хітонах. Раби несли багато оздоблені ноші. Видно колісниці.

— Ну, ясно! — вигукнув я. — Це стародавня Греція, щось наче як Фіви або Афіни.

— Ні, — почувся з темряви голос Карського, — ви помилилися. Це одне з великих міст стародавньої Бактріани. З вашого дозволу, це — Термез.

— Киньте, — вигукнув Яструбов, — ви нас морочите! Це лише вві сні вам приснилося. Якщо він був таким, куди ж він подівся?

— Далі побачите... Існує така легенда, — можете вірити, можете не вірити, — що в Термезі Олександр Македонський одружився з красунею Роксаною, дочкою царя Оксіарта.

— Бальзак одружився в Бердичеві, — засміявся Яструбов, — Олександр Македонський у Термезі. Запам'ятаємо. З цієї нагоди треба вишити. Ніколи не думав, що такий уславлений полководець обрав скромний наш Термез місцем свого весілля. Вибачаюсь, це був зовсім інший Термез. Прошу пробачення. Вам налити, Арсенію Івановичу, і вашому асистентові?

— Налийте...

Ми випили, немов сиділи на весільному бенкеті великого македонця.

— Македонський, кажуть, слов'янин був, знай на-

ших! — сказав Яструбов.— Здорово тут у пустинях воював.

— Поїхали далі.— Карський змінив платівку.

Тепер перед нами стояло на широкій річці місто, схоже і не схоже на щойно показане. Будівлі немов ще побільшали, вулиці стали ширші, народу збільшилось. Вітрила кораблів тлумилися біля набережних. Видніли будинки, схожі на склади. Безліч паків із крамом лежало на березі. Величезні каравани тяглися до пристані. Багато виряджені громадяни йшли урочистою процесією. Несли паланкіни і на них ідолів, розкішно прикрашених квітами і килимами, коштовними оздобами.

— Ви скажете, що це також Термез? — обережно пробурмотів Яструбов.

— Це Термез часів царя Евкратіда, котрий завоював Індію, і він же був спадкоємцем Діодота, який відокремився від Селевкідів. Термез мав тоді населення понад мільйон, тому що став найважливішою переправою на торговельному шляху з Індії в Європу. Двісті років тривало це життя, а потім...

— А потім? — запитали ми з Яструбовим в один голос.

— А потім... зараз побачите.

Знов клацнуло в апараті, стукнула нова платівка, і ми побачили руїни, такі, які й тепер лежать на місці стародавнього Термеза, поблизу нового міста. Можна було вгадати, що це руїни палаців, храмів, башт. Купи цегли, залишки каналів із заболоченою водою і Аму-Дар'я, що розмірено несе свої жовті води понад пустельним берегом. Птахи сиділи на руїнах, і на передньому плані лежали купи битого розмальованого посуду.

— От і все,— сказав Яструбов,— більше запитань немає...

— Ні, зовсім не все! — жваво відгукнувся Карський.— Вітя, прошу, візьми звідти, з другого ящика, крайню. Дякую. Ви правильно догадалися: це те, що залишилось від Термеза, препишного і славетного... Та не все.

— Хто ж його так прикрасив? — запитав Яструбов.— Хто ці благодійники людства?

— Це постаралися скіфи і парф'яни, і коли називати скіфів нашими предками, як сказав Олександр Блок: «Так, скіфи ми, так, азіати ми»,— то виходить, це на зразок роботи наших далеких предків. Потрудилися вони, як бачите, на славу. Нічого не залишилось... Я вам жодної лекції не читаю, а просто показую.

— Чому ж ви кажете, що ще не все?

— Хвилинку потерпіть, я не готувався, і в мене розкидані платівки, ідуть не в тому порядку... Тепер...

Ми перестали пити і їсти і з дитячою цікавістю дивилися на екран. Те, що ми побачили з новою зміною на екрані, було настільки гідним подиву, що Яструбов вигукнув з якимось дитячим запалом:

— Товаришу академік! Покажіть вже щось одне, а то ви в іншу країну заїхали...

— Дивіться, дивіться, зауваження потім, я вас не обманюю, і я не помилився. Це Термез, що підвівся з руїн, але він уже називається Та-мі, по-китайському.

Місто, що з'явилося на екрані, було явно китайським на вигляд. Пагоди з загнутими кінцями покрівель, великі статуї Будди, монахи на вулицях в яскраво-оранжевих убраннях, китайські купці та воїни, будівлі, розмальовані червоними і синіми фарбами.

— Та це ж Пекін,— продовжував уперто заперечувати Яструбов.— Звідки тут взятися китайцям?

— Вони прийшли на початку другого століття до народження Христа, завоювали Термез і перетворили всю країну в буддійську область. Відбудували місто і стали жити й поживати. Основний центр торговельних шляхів — Аму-Дар'я. А ви говорите — все. Та це тільки початок...

— Казна-що,— сказав зворушений полковник,— от так зміни! А чому тепер тут немає жодного буддиста?

— Чому? А от чому! Вітю, дорогий, давай наступну. Минуло не мало не багато — п'ятсот років. Ось вам Термез!

Треба сказати, я дивився на екран із справжнім хвилюванням, і не лише тому, що такі переконливі були картинки. Вони були навіть драматичні в своїй наївній грубості та виразності, але не це було головне: за ними поставало таке, в що не можна було не вірити і що доповнювалось нашою уявою.

Інший Термез постав перед нами. Нічого китайського в місті більше не було. Жодної загнутої покрівлі, жодної статуї Будди. Багато церков стояло в місті, яке своїм виглядом стало чимось нагадувати Візантію. Хресний хід або якась церковна процесія, в супроводі безлічі народу, ішла до річки. Великі базари, споруди зовсім іншої, ніж раніше, забудови.

— Це Термез, де християнство перемогло і вигнало буддизм. Як бачите, до останку. Несторіани, які прийшли із заходу, і місцеві християни відбудували зруйнований Термез і позбавили його будь-якого китайського впливу.

— Чи буде кінець цим чудесам? — запитав Яструбов.— Збожеволієш, що ви покажете...

— Почекайте ще трохи. Знов проминули віки. Тепер погляньте, який Термез.

Плавучий міст, перекинутий на острів посередині річки і продовжений від острова до другого берега, був надійним шляхом до міста, яке ще ніколи не було таким гомінким і жвавим. Та всі, хто проходив його вулицями і юрмився на його майданах, вже носили тюрбани. Мінарети білили над пишними садами. Навкруги видніли куполи будівель. Ряди верблюдів і коней ішли за провідниками в строгому порядку. Різнобарвний натовп переповнював місто, острів, другий берег, рухався по мосту.

— Це арабський, мусульманський Термез. Як бачите, християнський Термез зник, як і буддійський, зник, як сновиддя.

— Що ж далі? — запитав Яструбов.

— Машина часу працює невпинно. От що буде далі. Давай, Вікторе...

І вслід за сухим стуком платівки ми побачили картину, котра показала нам знайомою.

— Тут знову плутанина, — сказав я, — по-моєму, ми це вже бачили.

— Цього ви не бачили. Вдивіться гарненько!

Зникло все. Не було ні плавучого мосту на річці, ні базарів, ні мінаретів, ні міста. Термез, як то кажуть, зник із лица землі. Трухлятина і попіл, купи руїн, зарослих жорсткою травою. Нужденні бродяги на передньому плані сидять коло багаття, як перші кочівники на землі.

— Ну вас до біса! — сказав Яструбов і задзенькав посудом. — Я не можу більше. Я змушений зараз же випити, або мені буде погано. Це не життя людства, це знущання над людиною. Яке ім'я цьому?

— Ім'я цьому Чингісхан! — відповів Карський. — Він добив Термез, він так і вважав, що місто зникло

назавжди. Він поперебивав усіх, кого міг, всіх майстрів, усіх жінок погнав у рабство. В руїнах почали жити шакали і бродяги. Сотні років похмуро і ганебно лежали руїни. І от прийшов вік, коли місто стали називати Великим Термезом. Ось місто, котре іменували суперником Багдада...

Ми побачили розкішне місто, прегарне і багате. Палаці кращі від колишніх, канали ширші, великі мечеті, медресе, юрби вчених, що дискутують про наукові відкриття, багатство барв, вершники, пішоходи, розкіш воїнів і купців. Таким ми ще не бачили Термеза.

— Як він жив тоді? Це були віки найвищого розквіту, коли містом володіли Саманіди, Газневіди та Хорезм-шахи. Тут Макона проповідував, що він сам бог, який з'являвся колись у вигляді Авраама, Мойсея, Ісуса, Магомета. Він ходив завжди з закритим обличчям, бо запевняв, що людське око не витримає блиску, який випромінює його лице. Сам Халіф іде на нього з великим військом. Сам Халіф терпить поразку під стінами Термеза... Так він і живе, Термез, але дрібнішають з кожним віком його володарі, проминають століття, і приходять до влади мізерні феодали Бухари, яка котиться до занепаду. Війни все частіші, все дрібніші, війни з афганцями, з бухарцями — і, нарешті, ось уже Термез у столітті, сусідньому з нашим. Ось він.

Руїни, нагромаджені всюди. Грудки розбитих кахляних плит, уламки будівель, окремі стіни напередодні падіння, вивітрені, нахилені, розбиті башти, стіни, що лежать у річці, залишки набережної. В одному лише місці біла невелика гробниця, вкрита візерунками з арабськими віршами.

— Це могила вченого і письменника, шейха святого Абу Абдаллаха Мухамеда, сина Алія ал Хакіма

Термезького.— Промовивши це урочисто і випивши чарку горілки, Карський знову завозився з апаратом.

— Ще один, останній ще переказ...

У зелені нових садів побачили ми на простирадлі будиночки маленького селища. Над зеленню молодих дерев підносилась баня скромної церкви.

— Російське укріплення Термез! — сказав Карський.— Дев'яності роки минулого століття, на цьому місці стоїть сьгоднішній Термез, від нього за чотири кілометри руїни стародавнього Термеза, і ви його самі бачили. Вам його не варто показувати. Сеанс закінчено. Ввімкни світло, Вітенько.

Спалахнуло світло й осяяло Яструбова, що задумливо тримав повну чарку. Карський і Вітя навели лад, зняли із стіни простирадло, винесли чарівний ліхтар і сіли коло столу.

— Показали, от спасибі,— сказав Геннадій Геннадійович і одним духом випив горілку.— Ну, ми такого тут набудуємо, ні в які віки нічого подібного не було. Та я, признатись, не думав, що це таке місце. Я розумів, що тут одна цивілізація знищувала іншу, але думав, що вона лишала щось у спадщину, а так, щоб геть-чисто все зникло,— цього я припустити не міг. І все-таки дивно, що кочівники, дикуни, які нічого не принесли з собою, крім жахливого деспотизму, змели всю цивілізацію, незрозуміло.

— Нічим не зараджу,— розвів руками Карський,— добре хоч, що революція добралася сюди швидко і люди тепер живуть тут по-новому. Як ви сказали, товаришу полковник, у жителів не єдина тепер культурна розвага — тигрів стріляти. Тигрів, як видно, поменшало, та і хани теж зникли.

— Так,— протягнув полковник,— я тут молодим був. Видубили мене піски. Як згадаєш, що це за роки

були! Джунаїда сьогодні, мабуть, всі забули, а ми за ним ганялися по пустині. А вже розмов про нього було!

— Дозвольте,— сказав Віктор,— я щось і не чув про такого. Це басмач якийсь, чи що?..

— Який там басмач? — прогудів Яструбов.— Лев, цар пустині, володар Каракумів. Хитрий був дід, дужий, хоробрий, чортяка! Пустиню знав, як свій халат. Високо заносився, хівінського хана зарівав, мов барана. Священну війну оголошував... А ти — басмач!..

— Я про Джунаїда роман хотів писати, навіть матеріали збирати почав,— вставив я своє слово,— а справді, давно це було. Я, пригадую, їздив з інженером одним по Зеравшану, так в інженера був папір, де двома мовами було написано, що він працює по водяному господарству і що чіпати його не можна. А якщо зачеплять, то в тому районі, де це трапиться, воду в ариках закриють. І басмачі додержували правила — як стрінуть водника, відразу: «Мандат барма?» Ну і читають, і як до іригації, до води, дійдуть, зразу відпускають з миром. Ці часи я ще застав.

— А вже ми за Джунаїдом попоганялися! Ми спочатку пустині не те що боялися, а не звикнеш до неї ніяк. Там, коли води немає, і людям, і коням смерть. І негайно. Ну, а потім знавцями стали, тепер таких не знайти. Тепер і техніка інша, і люди інші. Ми тоді навіть воювати в бою вчилися. Теорії ж пустинної війни ніякої не було. Своїм розумом доходили. Я пам'ятаю, прийшли червоноармійці з Росії, непідготовлені. Звернули ми увагу, що в бою вони стріляють дружно, а вбитих і поранених у противника мало. В чому справа? Давай тут же, в пустині, учбову стрільбу провадити. Хто всіма п'ятьома

кулями в чорний круг влучить — приблизно двадцять сантиметрів круг,— той справжній стрілець. Що скажеш! З усього полку лише один і влучив усіма кулями. А потім навчилися так стріляти, що кулею в кулю влучали.

Заберемось у пустиню, харчу для верблюдів і коней мало, води мало, злості багато. Навкруги середньовіччя. Феодали, хани, ватажки різні, просто бандити, а ми революцію несемо в ці піски. Пам'ятаю, вісімнадцяте березня нас застало на марші. Про значення Паризької комуни бесіду проводимо. Тут бархани страшенні, колодязі щойно від трупів верблюдячих очистили — басмачі їх туди накидали,— а політруки читають червоноармійцям доповіді, бесіди проводять про Паризьку комуну. Правильно читають — у пустині це з особливою силою звучало. І джигіти також слухають, узбеки, туркмени, киргизи — всі слухають про Паризьку комуну. Так ми революцію Жовтневу в самі надра пустині привели. А звичаї — жорстокі були тут, добродію, звичаї! Ми женемо Джунаїда від колодязя до колодязя, вигнали з Орта-кую, а він на Чаришли йде. Наздоженемо яких басмачів з їх жінками, так вони верблюдів своїх постріляють і жінок також, щоб у полон до наших джигітів туркменів не потрапили. Коли ж зовсім їх притиснуло і мороз,— взимку діло було,— так і дітей малих у пустелі покидали. Раз, мовляв, сам дожджу, нехай і вам буде кінець.

І от дивіться, жінок розкріпачили, дітям тепер живеться непогано. З трудом дуже великим ми цю Азію розгойдували, сил не шкодували. І воювали, і вчили, і дружили, і одного з одним дружити вчили — туркменів з киргизами та узбеками. Селяни перші почали розуміти, що таке земля, котра тобі належить. Я про міста не кажу. Там теж боротьба

була дуже жорстока. Всіх просвітили. Ну, а за цю освіту теж заплатили хорошими людьми. Скільки я товаришів залишив назавжди і в пісках і в горах!

Декого якось і за багато років не забуваєш. Уже і час пролинув, і Велика Вітчизняна війна все за-тьмила, а ні, все-таки пам'ятаєш. Хоч історію, чи що, товариші письменники, написали б про те, як тут Червона Армія за Вітчизну і людство билась. Був у нас один чоловік, улюбленець командир,— хоробрий, нічого не скажеш. Ветцель. Треба було ліквідувати одного складного чоловічка, який спочатку заради кривавої помсти був з нами проти Джунаїда, а потім почав іншими ділами займатися. Він розумів, що феодалам, до яких і він належав, кінець настає і йому з революцією не ужитися. І замислив він повстання проти радянської влади, і почав здійснювати свій план.

Ну, все ясно, щодо його поведінки сумнівів немає. Питання тільки в часі. А повстання задумано хитро і широко. Прямо викликати його на пояснення пізно: не піде. Треба самим іти до нього в нору. А він жив у маленькій глиняній фортеці в пустелі. В середині фортеці стояли в нього кибитки, а в них — його джигіти, озброєні до зубів. І придумали: хай Ветцель до нього поїде, немов просто так, тим більше що з ним буде тільки роз'їзд — тринадцять чоловік. І раніше, бувало, заїздили,— і він зустрічав, лисиця, з повагою. А до того, як Ветцель зуміє його захопити, щідійде на допомогу ескадрон, та не один. Отже, головне — протриматися до підходу. Ветцель приїхав, зустрів його Якші Кельди, нічого ніби не підозрює. А його джигіти дірок в юртах понаробляли і спостерігають. І що трапилося тут із Ветцелем? Такий досвідчений був каракумець, а тут дав маху: схопив Якші Кельди надворі. А джигіти, побачивши це, враз

стріляти, поранили червоноармійців і своєю проводиреві кулю в живіт увігналі.

Наші вскочили в кибитку, туди ж затягли Якші Кельди, і почалась битва, типова каракумська битва: наших чотирнадцять, а їх понад сто п'ятдесят. Кулі, брат, прошивають юрту з усіх боків. Ветцель чим їх тримав? Тільки вони хочуть в кинджали, а він вискочить та гранатою і глушить, а коли гранати кінчилися, в'язкою толкових шашок на них. Він був підривною, сапером,— знав, як із вибухівкою поводитися. І куля йому по лівій скроні пройшла. А битва триває далі. Ми здалеку чуєм: шалена стрілянина, вибухи. Ну, битва! Ми галопом! Вдерлися, коли вже басмачі на покрівлю кибитки лізли, щоб звідти вприду стріляти. От яка різанина була! Майже всі наші переранені, а наша взяла. От так і загинув хоробрий Ветцель. Сам перед смертю з убитого Якші Кельди зняв орден Червоного Прапора, котрого той одержав свого часу за допомогу проти Джунаїда.

— Я бачив цей орден в Марі. Мені його у вісімдесят третьому кавалерійському туркестанському полку показали в тридцятому році,— сказав я.

— А це було в жовтні двадцять п'ятого,— продовжував Яструбов.— От які були бої, походи. Багато героїв революції тут, у пісках, себе прославило. Всі жителі бачили, що боремось ми за правду, за волю народів. На шиї мого коня висів темно-жовтий шнурок з бірюзовим кільцем — від лихого ока, від лихої кулі талісман. Приятель один, узбек, почепив, каже: «Не скидай, цілий будеш, клянусь». А мене лиха куля все-таки зачепила, і так, що я ледве живий лишився. Досі пам'ятаю, як ми разом обидва вистрелили — басмач і я. Він на смерть, а я — майже на смерть. Та от живу, і навіть нічого живу. Спогадами навіть зайнявся.

— Те, про що ви розповідали, Геннадію Геннадійовичу, забудеться скоро, коли вже не забулось,— сказав я.— Нам про Якші Кельди пам'ятати не так уже обов'язково, а про наших, хто за справу революції загинув, забувати сором. Та ім'я Ветцеля в частині, де він служив, у тридцятому році пам'ятали, і, думаю, в історії полку ім'я його лишилося. А прийде час, історики напишуть історію боротьби з басмацтвом, вони розкажуть все, як було. Тим більше що це були жертви необхідні.

— За що проголосимо тост? — запитав Карський.

— За майбутнє,— сказав я.— Сідайте, Вігю, випийте також. Ви — молода людина, вам треба майбутнє побачити своїми очима. Але спочатку я обгрунтую свій тост. Хай у найближчому майбутньому буде так. Ви сідаєте в Москві в літак, який, скажімо, за чотири-п'ять годин доставить вас у Термез. В Термезі або поблизу ви на шикарному паромі переправляєтесь на афганський бік, а там ночуете в першокласному готелі, який стоїть на тому місці, де ми спали на землі. Ідете чудовою дорогою і ввечері бачите, що дві лінії вогнів залишаються позаду. Одна — золотий пояс Термеза і околиць, друга — електричне світло в афганських містах і селищах на березі Аму-Дар'ї. Верблюдів немає, вони стали анахронізмом і пасуться де хочуть, як у заповіднику...

— За свої старі заслуги,— сказав Яструбов, сміючись.— А куди їх подіти? З них навіть ковбаса нудна — синя, несмачна...

— Всі багатства розкрито. І всюди, де ви їдете, працюють заводи і копальні, гірські пасовиська і світло вночі. Адже до революції — коли з афганського берега глянути — на нашому теж жодного вогника, або якийсь один, мов заблудлий. А тепер поглянеш — сьйво до зірок, як той Париж! І заводи стоять, і

фабрики є. Я п'ю за здоров'я Термеза, майбутнього міста, кращого від усіх Термезів минулого на великому шляху Москва — Кабул — Делі!

І ми дружно випили до дна за місто тисячолітньої історії та за людей, які йдуть уперед, сповнені волі й завзяття, яких світ ще не знав, і за дружбу народів.

Цієї ночі мені снилися виснажливі сни. До мене приходили делегації з усіх часів, і вони плуталися в мене перед очима, переміщувались, і люди в шоломах із перами і в тюрбанах щось вимагали від мене і розмахували бозна-чим перед самим моїм носом.

Наступного дня, надвечір, ми поїхали всією компанією в прикордонний колгосп, куди нас запросили ще два дні тому. Зима в Термезі не схожа на російську зиму. В такий грудневий вечір у нас на півночі замети; над білими полями і завіяними снігом лісами проноситься, завиваючи, хуртовина, або мете поземок у полі, або валить великий тихий лапатий сніг, що м'яко лягає на чорні колії, на червоні димарі будинків, з яких постають сині стовпи диму, що чіпляються за чорні гілки, нахилювані вітром до землі.

А тут тільки зрідка білили ніжною білістю віхтики бавовни, які особливо виділялися на пустому й темному бавовняному полі. Ці віхтики в коробочках забули не дуже старанні збирачі.

— Їх школярі визбирають,— сказав узбек Алім, старий садовод, ведучи нас до алей фруктового саду, що широко розкинувся долиною.

Було холодно, і вечірні сутінки нагадували наш жовтень. На доріжках лежало тверде, зморщене листя; чорні гілки все-таки не здавалися мертвими. Який тихий і величний спокій зійшов на цей сад!

Доріжки сягали так далеко, що кінця не видно було деревам, які стояли в легкому смільному при- смерку.

Алім загнув свій теплий халат і поправив тубе- тейку на голові. Його лице було червонястого від- тінку, засмагле, обвітрене. Він мав середнього роз- міру чорну жорстку бороду. Худорляве міцне тіло і довгі рухливі руки його пасували до цього вели- кого строгого саду. Здавалося, дерева слідкують за кожним його кроком,— так вони звикли до нього і так довіряють його всезнаючим рукам.

Він сказав, широко обводючи рукою навколишній простір:

— Тут не було нічого. Степ, пустельний степ. Сіль лежала. Ми прийшли з Фергани. У двадцять дев'ятому році прийшли. Це все наша праця — все, що навколо. Пусто було, а тепер дерева стоять. Ба- гато, ще більше буде. Якби були ще руки, ми зро- били б усю долину квітучим садом. По всій Сурхан- Дар'ї така земля. Приходь і працюй. Та людей не вистачає, рук не вистачає. Що я можу? Я старий. Я люблю працювати. А тут все росте: персик росте, абрикос, алича, гранат, інжир; а дерева візьми: ка- рагач добре йде, тополя, джида, ейлантус, таке за- кордонне дерево, теж йде, і цей привозний — любить воду з землі тягти — евкаліпт. Хто пам'ятає тих, хто робив старі канали? Ніхто не пам'ятає, немає такої пам'яті в людей. Якби ці старі канали відбудувати,— тут живи і помирати не треба. Я тобі кажу...

Я запитав:

— Хто їх руйнував? Як можна руйнувати канали?

Старик докірливо похитав головою і сказав тихо:

— Я людина з Фергани. Ми прийшли сюди два- дцять років тому колгосп будувати. Всю оглянули долину, навкруги руїни, степ, життя немає. Давно це

було, кажуть люди: тут кішка бігла дахами від гір до річки. Ніхто не пам'ятає, хто все знищив. Той, хто життя не любив, смерть любив. І все вбив: і будинки, і людей, і кішку, що бігала по дахах. Прийшов степ. А тут росте все, що хочеш. Але вода треба, праця треба, руки треба. А я старий, сили не ті, товаришу! Та колгосп ось, сади ось, бавовна ось, кавун є, гранат, дині є. Все є. Ми не одні прийшли. Прийшли сюди не одні узбеки: тут і росіяни, і киргизи, і туркмени. Люди різні, справа спільна. Наш колгосп близько від кордону. Там, за річкою, не наше, там усе вже афганське. Ви, здається, звідти приїхали?

— Звідти,— сказав я за всіх.

— У них тихо живуть,— ніби відповідаючи на свої думки, повільно сказав Алім,— машини немає, людей немає, худоби немає, сили немає, також степ прийшов. І колгоспу в них немає.— Помовчавши, він продовжував: — У них каракуль добрячий, чистий, багато є. Багато народу на землі, дуже багато. Сюди б дати ще. Я замолоду теж із дому пішов подивитися, де як живуть. Ташкент був, Хіва, Бухара бачив. А тепер Ташкент бачив, не впізнав. І Фергана стала зовсім іншою. І землі не впізнати. Людина іншою стала. Раніше майдан-зіндан — і все. А тепер учитися почала людина, розумнішою стала. Ех, немає рук, всю долину в сад перетворив би! Гарно влітку: холодок, вода дзюрчить, пташки виспівують. Ми перепілок дуже любимо, бідана називаєм. Мій онук Ашур, онучка Зейнаб також пташок люблять, дерева люблять, допомагають мені в саду, а самі ось такі маленькі. Гляньте, що я покажу.

Він підвів нас до глибокої траншеї в людський зріст. У ній стояли невисокі рослини з густим листям щитовидної форми.

— Це лимони,— пояснив Алім,— це гості. Поки що гості. Хазяїнами будуть, скажу вам. Тут може і чай рости. А гола земля була, як ми прийшли. Нам сказали: партія допоможе, уряд допоможе, всі допоможуть, починайте. І ми почали. Як живемо? Добре живемо. Не сором людям показати. Готель збудували для гостей. Чайхану відкрили. Покуштуйте плову з нашого рису...

Старий садівник сказав правду. Ми обідали в легкому домику, збудованому в узбецькому стилі, скоріше навіть у великому павільйоні. Ми сиділи на нових килимах у спокійних і статечних позах, їли смачні страви і вели найрізноманітнішу бесіду.

Молочний суп здавався нам шербетом,— так майстерно приготував його колгоспний повар. Ми занурювали наші пальці в плов і шкодували, що не можемо щодня їсти таку довершеність. Цей плов був царем страв, так само як лев вважається царем звірів. З нами обідали і господарі. Тут був і голова колгоспу, котрий почував задоволення від того, що люди, які тільки-но прибули з-за кордону, будуть порівнювати його плов із тими пловами, що вони їли на чужині, і віддадуть перевагу його колгоспному плову. Тут сиділи бригадири, які статечно розмовляли з агрономом; був і наш балакучий садовод, котрий тепер став мовчазним і поважним, був рахівник та інші працівники.

Дині недаремно вибрали ці місця своєю батьківщиною. Їх солодкий, якийсь грішний запах покоряв і настроював на приємне дозвілля. Я розумію, чому ці дині привозили до хоромів багдадських халіфів, обгорнувши в свинцевий папір. Кавуни не могли змагатися з динями, та вони були такі достиглі, солодкі і прохолодні, що теж знайшли прихильників поміж нашої компанії.

Та після динь на другому місці були не кавуни і не яблука, а гранати. Велетенські, з кулак завбільшки, вони мали пурпурно-темні зернини, налігі якоюсь кривавою солодкістю. Їх сік стікав на тарілки, як жертвна кров садів. Поруч з ними лежали виноград, груші, яблука, фісташки, горіхи, цукерки в папірцях і без папірців. Та все це зібрання солодоців блідло перед динями і гранатами і здавалось лише почтом пишних володарів сурхан-дар'їнської долини.

Чай завершив наш дружній обід. Вічноюний, незмінний супутник усіх середньоазіатських бесід і зустрічей ніколи не може обриднути. Важко нам уявити часи, коли люди не пили чаю в цих краях.

Я вже сказав, що бесіда наша велась розкидано. Говорили враз усі і враз багато про що. Розмова точилась то про збирання бавовни, про її можливості в Сурхан-Дар'їнській області, то про життя взагалі, про Москву, про книги, про театри, про музику, то про Ташкент і досягнення сучасної науки, то про те, що зникають старі звичаї, то про те, яке значення мають тепер господарства Середньої Азії в загально-союзному масштабі, про майбутнє Аму-Дар'ї та про Туркменський канал. Говорили мої друзі і про те, що бачили в Лахорі, в Кабулі, з ким зустрічались; потім раптом хтось пригадував що-небудь кумедне з своїх пригод, і всі реготали до сліз; то слухали історії з життя колгоспу. Ці історії з великою майстерністю переказували бригадири.

Я дивився на старого садовода, котрий так гарно розповідав про дерева і про землю, і мені здалося, що він людина внутрішнього, спрямованого до самого себе життя, що в турботах про свою справу, про сім'ю, дітей, внуків він цілком байдужий до того, що діється за межами його власного маленького світу.

Недаром він запитав про афганців і сам відповів, не чекаючи моєї відповіді: «У них тихо живуть». І піклування його про сади, якими можна вкрити всю сурхан-дар'їнську долину, походять від того ж бажання повернути землі красу, на яку вона заслугує.

Я пригадав картинки-реконструкції Карського, такі страшні в зіставленні віків. Ось такі Аліми скільки разів відбудовували вже зруйноване, скільки витрачали сил, щоб знову вирости сади на місці винищених, скільки разів мурували міста на руїнах їх попередників, із віку в вік будували вічний Термез, потім знесилювалися і зникали! І знову лежали руїни, що лякали перехожих і жахали нові покоління.

Такий Алім в тисячолітній історії вірив у кам'яних ідолів і демонів, вірив у вогонь — вірою, котрої навчив його Зороастр, потім поклонявся грецьким богам, людиноподібним і легким, потім був буддистом і палив солодко-пахучі свічки перед статуєю Будди, що сидить на лотосі, потім бив поклони і молився з свічкою в руці в несторіанських храмах святей трійці, проклинаючи буддистів, потім, хилячись ниць на молитві в мусульманських мечетях на перший поклик муедзина з мінарета, бив себе в груди, накликаючи всі кари на поганців і християн разом узятих.

І все це діялося з ним тут, на одному й тому ж місці. Те, що він сюди прийшов із Фергани, не мало ніякого значення. І в Фергані було те саме або майже те саме, що в Термезі.

Алім поглянув на мене пильніше, присунувся ближче і, погладивши свою бороду, осміхнувшись якось дуже ввічливо і м'яко, ніби вибачаючись за свої слова, запитав:

— Скажіть мені, а як працюють тепер в Угорщині?

Чому йому спало на думку запитати, як працюють в Угорщині? Все що завгодно я чекав від нього почути, тільки не це. Та він, видержавши паузу, сказав з почуттям високої гідності:

— Так, в Угорщині, як вони там працюють, чи добре вони працюють?

— Де? — перепитав я.— В Угорщині? Чому вас це цікавить?

— Як чому? — сказав він неквапливо, знову погладивши бороду.— Мій син, мій Нурітдін, визволяв їх, угорців. Руку йому там зранили, він за них кров свою проливав. Там є річка така... Дона, вона маленька, менша Аму-Дар'ї, Дона... Здається, таке в неї ім'я?

— А, це, мабуть, Дунай ви хочете сказати?

— Ну, Дона-Дунай. Це так. Значить, така річка є. От він воював на ній. Він визволив їхнє головне місто.— Алім помовчав, знов пригадуючи ім'я міста.— Будапешт-кент,— сказав він твердо.

«От що! Дідок цей, виявляється, син нашого часу»,— подумав я.

— Я вам скажу, як сьогодні працюють в Угорщині.

Я пригадав, що другого дня після приїзду в Термез ми жадібно накинулися на газети, яких довго не бачили, і в газетах я, між іншим, вичитав і про трудові успіхи угорського народу. Про це я з задоволенням розповів Алімові. Обличчя його стало якимсь лукаво-радісним, і він сказав:

— Та я і думав, що вони добре працюють. Немарно мій син їх визволив і кров там залишив. Ви мене дуже втішили...

— А ви уявляєте собі, яка це країна Угорщина? — запитав я.

— Так. Нурітдін багато розповідав мені, що то за люди, як живуть. Вони, кажуть, теж із Азії. Буцїмто колишні узбеки, але віри іншої, мови іншої. Міста великі є, гарні. Син багато розповідав.

Тут господарі підвелися з килимів і сказали, що нас чекають у клубі, де ми обіцяли розповісти колгоспникам про свою подорож. Ми зійшли сходами в колгоспний сад, по якому гуляли з Алімом, і тут старий знову підійшов до мене.

— Я в клуб, пробачте, не піду, в мене одна справа є; ви вже мені пробачте, старому...

— Що ви, що ви! — вигукнув я.— Я розумію, що ви втомилися...

— Я не втомився,— сказав він, прикладаючи руку до серця,— повірте, справа є. А ось що я хочу вас просити. Ви всюди їздите. В різних країнах буваєте. Будете в Угорщині, передайте їм привіт від старого, від одного старого садовода, узбека Аліма з Сурхан-Дар'їнської області, з колгоспу прикордонного, а то просто скажіть: від садовода старого з Термеза. Скажіть, що мені було приємно дізнатися про них. Скажіть, не забудете?

— Як можна забути! — вигукнув я.— Хіба таке можна забути?

— А ви все-таки в книжку запишіть, а то забудете,— сміючись сказав він і, міцно потиснувши мені руку, пішов тихими кроками в глибину свого безко-нечного, вже зовсім темного саду.

А потім ми виступали в колгоспному клубі. Клуб був великий, та світло в ньому горіло погано, в ньому було холодно. Люд у залі зібрався молодий і жвавий. І дійсно, там були і киргизи, і узбеки, і росіяни, і туркмени, і російський парубок вів за руку

дівчину-узбечку, червонощоку, струнку, і їй подобалося, що вона йде так, не криючись, рука в руку, і ніхто не може їй нічого сказати.

І ми довго розповідали про те, як живуть люди за Гіндукушем і за Аму-Дар'єю, як вони хочуть жити краще, і як це не виходить зразу, і як ведеться боротьба за нове в житті і за нове в людині.

До самої ночі відповідали ми на запитання, відповідали і знов розповідали до тих пір, доки за нами не прийшла машина з Термеза, і треба було від'їжджати. Тільки тоді ми розлучилися.

1950—1956

З М І С Т

Поезія народного подвигу. <i>Вступна стаття Володимира Ковалевського</i>	5
--	---

П О Е З І Ї

«Обминув у житті мене спокій...» <i>Переклад М. Бажана</i>	15
«Коли піду, матусенька моя...» <i>Переклад М. Бажана</i>	16
Балада про цвяхи. <i>Переклад М. Терещенка</i>	17
Балада про синій пакет. <i>Переклад М. Бажана</i>	18
Перекоп. <i>Переклад І. Неходи</i>	20
«Сокира, куля, мотуз і вогонь...» <i>Переклад М. Рильського</i>	22
Вірменія. <i>Переклад П. Тичини</i>	23
«Цінандалі». <i>Переклад М. Рильського</i>	24
Нічне свято в Аллаверди. <i>Переклад М. Бажана</i>	26
Молодий підпільник. <i>Переклад М. Бажана</i>	31
Народні танці в Гайд-парку. <i>Переклад Г. Коваленко</i>	33
Провулок kota-риболова. <i>Переклад Г. Коваленко</i>	35
Повернення. <i>Переклад М. Зісмана</i>	37
Противаз. <i>Переклад М. Зісмана</i>	38
«Я люблю тебе тою — над досвіт...» <i>Переклад Г. Коваленко</i>	41
Радянський прапор. <i>Переклад В. Бичка</i>	43
«І знов одвідав я Донгуз-Орун...» <i>Переклад П. Тичини</i>	44
Намет під Виборгом. <i>Переклад М. Нагнибиди</i>	45
Переклик героїв. <i>Переклад М. Зісмана</i>	47
Альпіністи. <i>Переклад П. Дорошка</i>	49
Пам'яті друга. <i>Переклад О. Новицького</i>	51
Комсомольська ода. <i>Переклад В. Ковалевського</i>	53
Іспанці відступили через Піренеї. <i>Переклад Т. Масенка</i>	56
1919—1941. <i>Переклад Н. Забили</i>	57
Ленінський прапор. <i>Переклад М. Терещенка</i>	59
Двадцять третього лютого. <i>Переклад М. Бажана</i>	61

Хлопці. Переклад М. Терещенка	63
«Всі щогли в хисткому світітні...» Переклад С. Лит- вина	67
«Стрічавсь я з ним, здавалося мені...» Переклад О. Новицького	68
Веселка в Сагурамо. Переклад М. Бажана	70
Невідомому товаришеві. Переклад В. Бичка	71
Сорочка. Переклад Н. Тихого	73
Делегат. Переклад А. Малишка	74
Джалалабад. Переклад П. Усенка	76
Пагорби за Равалпінді. Переклад В. Ковалевського .	77
Зебу. Переклад А. Малишка	81
Друзі. Переклад М. Бажана	82
Птахи. Переклад В. Ковалевського	86
Дуаб. (Два потоки). Переклад М. Бажана	87
Ворота Іскандера. Переклад В. Ковалевського	91
Двічі був день народження мій. Переклад В. Ко- валевського	92
Україна. Переклад М. Бажана	94
На батьківщині Франка. Переклад П. Усенка	96
Слово на Тарасовій горі в Каневі. Переклад М. Ба- жана	97
Самі. (Поєма). Переклад М. Терещенка	99
Кіров з нами. (Уривок з поеми). Переклад М. Те- рещенка	103
Слово про 28 гвардійців. (Уривок з поеми). Переклад Л. Дмитерка	105
Серго в горах. (Уривок з поеми). Переклад В. Ко- валевського	108

ПОВІСТЬ ТА ОПОВІДАННЯ

Чорт. Переклад В. Бови	117
Більярдні кулі. Переклад В. Бови	130
Клятва в тумані (Повість). Переклад А. Вер	140
Міраб. Переклад В. Бови	221
Поєдинок. Переклад В. Бови	228
Багаття. Переклад В. Бови	231
«Я все живу». Переклад В. Бови	236
Бій у місті. Переклад В. Бови	244
Палац. Переклад В. Бови	247
Початок ери. Переклад В. Бови	253
Повернення. Переклад В. Бови	266

НИКОЛАЙ СЕМЕНОВИЧ ТИХОПОВ
Избранные произведения
(На украинском языке)

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Н. М. Скрипченко*
Художник *М. М. Усов*
Художній редактор *П. Т. Вишняк*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректори *Н. О. Маслова, О. С. Назаренко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

Лінотипист *Д. С. Іклінов*

Верстальник *В. І. Шмаков*

Друкарі *С. С. Задорожний, П. А. Гармашов, В. І. Зайца*

Палітурники *М. А. Пилипенко, А. І. Прилишко,*

В. І. Жоругова

*

Здано на виробництво 11/IV 1966 р.

Підписано до друку 24/X 1966 р.

Папір № 1. Формат 70×90^{1/32}.

Фізичн. друк. арк. 9,75.

Умовн. друк. арк. 11,407.

Обліково-видавн. арк. 11,647.

Ціна 57 коп. Замовл. 269.

Тираж 5000.

**МИКОЛА
ТУХОЛОВ**